1936

JAARBERICHT N° 4

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP

EX ORIENTE LUX

Het **Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux"** gevestigd te Leiden, opgericht 22 Mei 1933, stelt zich ten doel een band te vormen tusschen hen, die den kring van hun belangstelling en studie tot de beschavingen van Voor Azië en Egypte uitstrekken. Het tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van publicaties en het organiseeren van lezingen in plaatsen, waar studiekringen gevestigd zijn. Tot deze lezingen hebben alle contributanten toegang, terwijl zij districtsgewijs de Inleidingen tot en de Verslagen van deze lezingen ontvangen.

Het „Jaarbericht" bevat een overzicht van den stand der wetenschap omtrent de landen in het oude Voor Azië en Egypte, zoowel in archaeologisch-historisch als in philologisch opzicht. Het onderscheidt zich van een tijdschrift, doordat het karakter in de eerste plaats informeerend is; het beoogt een recapitulatie te geven van de vele tijdschriftartikelen en opgravingsberichten, die over het Nabije Oosten verschijnen. Polemiek wordt zooveel mogelijk vermeden; behandeling van details is beperkt. In het Oosten gaat onze belangstelling tot de Indus-cultuur, in het Westen willen wij via Klein Azië en de Aegeische beschaving een brug slaan naar de classieke archaeologie, die wij ook in ons studiegebied hopen te betrekken. Artikelen over Oostersch recht, Kreta, Ras Šamra e. a. zijn momenteel in voorbereiding.

Leden (f 7.50) leden-begunstigers (id.) en donateurs (f 10.— p. j. min.) ontvangen het Jaarbericht, de Mededeelingen en Verhandelingen en de Overzichten der geschiedenis en archaeologie gratis, en zoo mogelijk, de Publicaties. Begunstigers (min. f 2.50 p. j.; buitenland f 3.—) krijgen het Jaarbericht en de Overzichten gratis en de andere uitgaven tegen gereduceerden prijs. Het vereenigingsjaar loopt van 1 September tot 1 September. Opzegging als contribuant moet vóór 1 Augustus geschieden.

Voor een uitnoodiging tot het lidmaatschap en opgave als donateur of begunstiger wende men zich tot den secretaris, den heer A. A. KAMPMAN, Burg. Meineszlaan 59a, Rotterdam-W., postgironummer 229501, of tot de studiekringleiders en correspondenten (zie pag. 277). Alle bestellingen van publicaties moeten per giro 229501 aan het secretariaat worden gedaan.

Uitgaven:

A. **Jaarbericht n° 1, 1933**, 4°, 16 pgg., 2e druk, voor nieuwe contribuanten *f* 1.50.
Jaarbericht n° 2, 1934, 4°, 40 pgg., plaat I—VIII, voor nieuwe contribuanten *f* 1.75.
Jaarbericht n° 3, 1935, 4°, 104 pgg., plaat IX—XVI, voor nieuwe contribuanten *f* 1.90.
(Jaarbericht n° 1—3, tesamen voor *f* 4.50).

B. **Mededeelingen en Verhandelingen n° 1**: *Voordrachten gehouden op het 7e congres van het Oostersch Genootschap,* 13—15 September 1933 te Leiden door Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, B. A. VAN PROOSDIJ, Dr A VAN SELMS, Prof. Dr A. GÖTZE, Dr. W. D. VAN WIJNGAARDEN, Dr A. DE BUCK, H. ASSELBERGHS, 1934, 4°, 66 pgg. (gestencilde tekst) *f* 1.50, voor begunstigers *f* 1.—.
Mededeelingen en Verhandelingen n° 2: *Drie Honderd Jaren Egyptologie in Nederland.* Van Heurnius tot Boeser (1620—1935) door Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN, 1935, 4°, 26 pgg., 4 photo's en 1 plaat, met uitvoerige bibliographie, *f* 1.50, voor begunstigers *f* 1.—.
Mededeelingen en Verhandelingen n° 3: *Egyptische oudheden, verzameld en beschreven door* W. A. VAN LEER, met een voorwoord van Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN, Conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 4°, 24 pp., XIV platen, 8 fig., registers *f* 1.65, voor begunstigers *f* 1.10.

C. **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten:**
I. *Ras Samra en Minet el-Beida,* 5 pgg., *f* 0.30, nieuwe druk in voorbereiding.
II. *Ur en Tell el ʿObeid,* 10 pgg., 1 kaart, *f* 0.50.
III. *Medinet Habu,* ± 10 pgg., 2 kaarten, *f* 0.50 (ter perse).

zie verder pg. 4 van den omslag

1936

JAARBERICHT N° 4

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP
EX ORIENTE LUX

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 Mei 1933

AANGESLOTEN BIJ HET „OOSTERSCH GENOOTSCHAP IN NEDERLAND"
ANNUAIRE DE LA SOCIÉTÉ ORIENTALE EX ORIENTE LUX FONDÉE A LEYDE, N° 4

Commissie van advies: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, Dr A. DE BUCK
Redactie-adres: ROODBORSTSTRAAT 16, LEIDEN
Secretariaat: BURG. MEINESZLAAN 59A, ROTTERDAM

INHOUD

Het vignet op den omslag is geteekend door Dr Anna Roes.

TER INLEIDING

In verband met het belang van de archæologie van het Nabije Oosten zou het zeer wenschelijk zijn daar een Nederlandsch Historisch Instituut te vestigen.

H. N. BOON

Zesde der aan het proefschrift *Rêve et réalité dans l'œuvre économique et sociale de Napoléon III,* 's-Gravenhage 1936, toegevoegde stellingen.

BELANGSTELLING VOOR HET NABIJE OOSTEN IN NEDERLAND

De stelling uit het proefschrift van Dr Boon, die wij op de voorafgaande bladzijde hebben afgedrukt, diende om erkentelijkheid uit te drukken jegens den hoogleeraar in de Assyriologie, wiens colleges de promovendus gevolgd had. Als wij haar uit haar bescheiden plaats aan het eind van een proefschrift naar voren brengen, dan doen wij dit niet omdat wij hopen, dat de daarin uitgesproken wensch nu spoedig zou worden vervuld. Bovendien is het begrip 'het nabije Oosten' uit aardrijkskundig oogpunt zoo ruim, dat reeds de plaats van vestiging van het bedoelde instituut moeilijkheden zou opleveren.

Desondanks verdient deze stelling aandacht, omdat zij beschouwd kan worden als uiting van gevoelens, die bij velen onderdrukt of latent leven. Zij gaat uit van het belang van de archæologie van het Nabije Oosten, een belang dat iedere tak van wetenschap aangaat. Scherp heeft Dr David die belangrijkheid geformuleerd door als gelijkwaardige praestaties naast elkaar te stellen den bloei der natuurwetenschappen, in de 19de eeuw bereikt, en het historisch en archæologisch onderzoek, waardoor de geschiedenis van onzen cultuurkring voor de periode ouder dan 1000 v. Chr. feitelijk pas in het leven werd geroepen [1]. Men kan wel zeggen, dat niemand zich bij het zoeken van een beeld van de geschiedenis — en daarmede van een levenshouding in het algemeen — kan onttrekken aan deze Renaissance, die haar oorsprong aan het nieuwe licht uit het oude Oosten heeft te danken.

Maar als wij de vergelijking doortrekken en als wij ons afvragen, welk aandeel Nederland in den vooruitgang van beide takken van wetenschap heeft gehad, en als wij dan letten op de kosten en de moeite voor één van deze beide takken besteed en aan de kostbare laboratoria, die deze aan onze openbare universiteiten terecht bezit, dan kunnen wij ons — wat de tweede van deze takken betreft — slechts moeilijk onthouden van het gevoelen, dat wij ondanks alle dankbaarheid nog alles behalve voldaan zijn.

Zeker: er zijn lichtpunten. Wij behoeven in dit verband slechts den naam van Reuvens te noemen, die in weinige jaren, gesteund door de belangstelling van Koning Willem I, voor het Leidsche Museum van Oudheden de verzameling *Aegyptiaca* wist te verwerven, waaraan dit Museum wereldvermaardheid heeft te danken. Als deze verzameling ook heden nog aanwinsten mag boeken, dan is dit, zooals het verslag van den directeur over 1935 aantoont, slechts te danken aan giften (zooals van het Reuvens-Fonds) en aan legaten (zooals het legaat Gildemeester), dus aan het particulier initiatief. Aan het initiatief van wijlen Prof. Tiele dankt de Leidsche bibliotheek den boekenschat van Tiele's kamer, die — vooral op het terrein der Assyrische en Ægyptische godsdienstgeschiedenis — telkens uit het legaat Tiele wordt aangevuld. Aan het royale initiatief van den Heer Pierson dankt Amsterdam het Instituut en de stichting, die den naam van diens vader dragen, met afdeelingen voor Egypte en Voor-Azië. Dank zij zijn eigen initiatief en kennis was het mogelijk, dat Prof. Böhl de verzameling van spijkerschrifttabletten en andere oudheden kon bijeenbrengen, waarvan hij in het afgeloopen jaar de belangrijkste Assyrische en Nieuw-Babylonische oorkonden ter voorloopige kennismaking heeft aangeboden. Door het particuliere initiatief doet een uitgevers-firma als E. J. Brill te Leiden haar internationale reputatie juist ook op ons terrein herleven.

Dat het Rijk zich niet onbetuigd heeft gelaten, moeten wij erkennen. Reeds in 1910 werd te Leiden het Lectoraat in de Egyptologie ingesteld, dat door wijlen Dr. P. A. A. Boeser met eere werd bekleed. Dat dit lectoraat nog steeds niet in een professoraat is veranderd, is te betreuren. De Assyriologie verkreeg haar leerstoel in 1913 direct in den vorm van een buitengewoon hoogleeraarschap. In 1917 werd deze leerstoel, waarmede sedert 1928 ook de moeilijke verplichting van het onderwijs in de oude Oostersche geschiedenis in haar geheelen omvang is verbonden, in een ordi-

1) Zie blz. 163.

nariaat veranderd. En ook de Gemeente Amsterdam bleef hierbij niet ten achter; zij heeft in 1933 het buitengewoon professoraat in de Archaeologie van het Nabije Oosten ingesteld, waardoor Henri Frankfort behalve aan Chicago ook aan zijn vaderstad Amsterdam bleef verbonden. Dat ook de oude Oostersche rechtsgeschiedenis en papyrologie in Leiden (en Amsterdam) ten minste door een privaatdocentschap vertegenwoordigd is, is eveneens een aanleiding tot dankbaarheid, zonder dat men ook in dit geval van 'voldaanheid' zou kunnen spreken. Van harte moet echter betreurd worden de afschaffing van de Hebreeuwsche leerstoelen in Utrecht en Groningen, die in het afgeloopen jaar eindelijk en onherroepelijk heeft plaatsgehad. Was het werkelijk een *dira necessitas*, dat deze beide universiteiten juist in onze dagen van leerstoelen moesten worden beroofd, die van het eerste begin af een onmisbaar bestanddeel van de litterarische faculteiten hadden uitgemaakt?

Dankbaar.... maar niet voldaan. Te veel steunen de geleerden, die de vermelde leerstoelen bekleeden, nog op buitenlandsche instellingen of op collecties in particulier bezit. Dit feit blijkt zelfs als wij onze opsomming beperken tot het werk van deze geleerden in het afgeloopen jaar. Dr de Buck gaf zijn *Coffin texts*, waarover men elders in dit Jaarbericht meer kan vinden, in het licht in opdracht van het *Oriental Institute of the University of Chicago*. In opdracht van hetzelfde Instituut leidt Prof. Frankfort de opgravingen in Irâq, waaraan slechts die schaduwzijde is verbonden, dat zijn academische werkzaamheid te Amsterdam telkens maar zoo kort kan duren. Pater van der Meer heeft deel uitgemaakt van den staf van de *Mission archéologique* te Susa, in wier *Mémoires* hij zijn *Textes scolaires* publiceerde. En de *Leidsche verzameling*, waaruit Prof. Böhl zijn *Mededeelingen* deed, is voor het meerendeel zijn particulier bezit. Aan den (wegens gebrek aan plaatsruimte op den duur onhoudbaren) toestand, dat slechts door de persoonlijke gastvrijheid van den betrokken hoogleeraar aan de studenten een *Assyriologische Werkkamer* met een eenigszins bevredigende handbibliotheek ter beschikking kon worden gesteld, is thans door de verplaatsing van dit instituut naar het 'Oude Ziekenhuis' in Leiden gelukkig een eind gemaakt.

Al dit initiatief en vooral al die onderscheiding van landgenooten door het buitenland vervult ons met vreugde en trots. Wij zijn dankbaar... maar niet voldaan. Het ideaal van een Nederlandsch Instituut in de landen van het Nabije Oosten is weliswaar voorloopig wellicht onbereikbaar, zoodat dit eerst als een tweede stap in aanmerking zou komen. De eerste stap echter zij een Historisch Instituut voor het Nabije Oosten in Nederland!

De taak van dit instituut zou tweeledig moeten zijn. De grondslag zij de receptieve en de descriptieve arbeid: het bijeenbrengen en het verwerken van het nieuwe materiaal, het bijhouden van de woordenboeken en de philologie in haar ruimsten omvang. Op dezen hechten grondslag echter zou de tweede taak moeten steunen: het zelfstandig onderzoek, dat door de keuze en de ambitie van de geleerden en van hun medewerkers bepaald wordt.

Pia vota zal men wellicht zeggen. Maar zij dienen uitgesproken te worden, voordat een latere chronist omtrent den vooruitgang der oostersche studiën in Nederland zou kunnen vermelden:

Vota tamen tetigere deos, tetigere regentes [1].

Want van den wil en den steun van onze 'regenten' zal in laatste instantie de verwerkelijking van deze — zeker niet te onbescheiden — wenschen afhangen.

Wij spraken hierboven van het belang, dat iedere tak van wetenschap bij de studie der beschavingen van het Nabije Oosten heeft. Dat dit hier te lande ook ingezien wordt, moge blijken uit het volgende overzicht, naar de verschillende faculteiten gemaakt.

Theologische: G. van der Leeuw, *Refrigerium*, Mnemosyne III Ser. III, 1936, blz. 125 148. De idee zou terruggaan op den Egyptischen stam *ḳbḥ.ḳ b-ḥw* 'Abkühlung, Wasser, Libation [2]; B. H. Stricker, *Les voyelles* u *et* e *en égyptien* [3]; voor de vocalisatie van sommige Egyptische woorden verdient vergelijking met het Hebreeuwsch aanbeveling; opmerkelijk is S's verklaring van

1) Cf. Ovidius *Metamorphosen* IV, 164.

2) Als aanvullende studie raadplege men: A. Parrot, *Le „refrigerium" dans l'au-delà: Le rituel babylonien*, Revue de l'Histoire des Religions CXIII, 1936, *Anatolie, Syrie, Palestine*, o. c. CXIV, 1936.

3) B. H. Stricker, *Trois études de phonétique et de morphologie coptes*, Acta Orientalia XV, 1936, blz. 1 en vv.

den 'naam' Tachpenes (1 Kon. 11[19]), hij zou de titel *t3 ḥm-t-nšw* 'de vrouw van den koning' zijn; W. B. Kristensen, *Het begrip 'totaliteit' in antieke godsdiensten*, voordracht gehouden in de Koninklijke Akademie op 14 December 1936[1]).

Medische: Het overlijden op 15 September 1936 van Dr J. G. de Lindt, laatst lector in de Geschiedenis der Geneeskunde aan de Rijks-Universiteit te Leiden[2]), beteekent een gevoelig verlies voor de *Orientalia* in ons land. Mede aan zijn artikelen (zie de no's 154—171 in de Bibliographie, toegevoegd aan Dr Van Wijngaarden's *Van Heurnius tot Boeser*) is het te danken, dat ook in medische kringen belangstelling voor de geneeskunde der Egyptenaren getoond werd.

Juridische[3]): M. David, *Betrachtungen zur Leidener Keilschriftsammlung*, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis XIV, 1935 blz. 1 en v.v.

J. G. Lautner, *Altbabylonische Personenmiete und Erntearbeiterverträge* 1936, *volumen primum* van de hier te lande verschijnende *Studia et documenta ad iura orientis antiqua pertinentia.*

Natuurphilosophische: Voor de studies van Dr Dijksterhuis over de prae-helleensche wiskunde zie Jrb No 3, blz. 58.

R. J. Forbes, *Bitumen and petroleum in antiquity*, Leiden, 1936, waarvan de waarde niet alleen historisch maar ook practisch is, cf. Times Literary Supplement 1936, blz. 681, 'a necessary handbook for sites where bitumen is likely to be found'.

R. J. Forbes, *The nomenclature of bitumen .... in antiquity*, Mnemosyne III Ser. IV, 1936, blzz. 67—77.

Litteraire: B. A. van Proosdij, *Parallele trekken in de gedichten van Homerus en de hymnisch-epische stijl in Babylon*[4]).

A. W. Bijvanck, *Das Bokchorisgrab von Tarquinia*[5]) Mnemosyne, III Ser. IV 1937, 181—188.

Laatstgenoemde studies vallen mede te rekenen onder die, welke het contact tusschen de oudere en jongere antieke volken beoogen te bestudeeren. Voor dit probleem wordt steeds meer de aandacht gevraagd. Professor Wagenvoort kwam in een *Responsum* op zijn studie over de Cretische Vaas met Maaiers in haar verhouding tot Egyptische godsdienstige voorstellingen terug[6]); Professor Frankfort, die reeds eerder Herakles als Oostersch figuur gesignaleerd had, eischt nu op grond van een vondst den afgeloopen winter gedaan ook voor de cyclopen een babylonisch prototype op. Professor Böhl ziet in zijn artikel „Babylonische Mythen" in een dezer mythen een voorlooper van die van Europa en Io. Ook in het buitenland blijft deze verhouding de aandacht trekken, ja zelfs onderneemt Sir Leonard Woolley een expeditie naar Syrië die zich het bestudeeren van Myceensche invloeden in die streken tot doel gesteld heeft.

In aanmerking komen in de eerste plaats de prae-helleensche beschavingen, die wij gewoon zijn naar hun middelpunten Troje, Creta, Cyprus aan te duiden. Maar ook voor den historischen tijd blijft dit vraagstuk der ontleening de aandacht vragen. Noemen wij om ons tot Nederland te beperken het werk van Mejuffrouw Roes. Want zelfs al is onteening van hulpmiddelen bewezen, zoo bewijst toch het ontstaan van de Grieksche alplabeten in hun ontleening van de Phoenicische karakters, hoe twee beschavingen desondanks hun eigen karakter bewaren. Wellicht is op geen terrein der Oude Geschiedenis zooveel voorzichtigheid noodig. Het is mede daaraan te wijten, dat de heeren wien door de Redactie gevraagd was, dit onderwerp in het Jaarbericht te behandelen, uitstel tot Jaarbericht no 5 gevraagd hebben. *Zie verder blz. 274*

1) Deze voordracht zal samen met de op 9 December 1935 gehoudene over *De ritueele Kringloop* gedrukt worden (beide maken samen een geheel uit) en in het voorjaar 1937 verschijnen.

2) Zie voor levensbericht: Dr J. E. Kroon, *Leidsch Dagblad* 16/9—'36.

3) Dat op dit terrein nog wel een en ander te doen is, blijkt uit F. A. Holleman's bespreking van S. A. van Lunteren's *Overzicht van de geschiedenis der Romeinsche .... rechtsvormig*, derde druk, 1935 (Rechtsgeleerd Magazijn 55, 1936, blz. 408), v. L. plaatst b. v. Ḥamurabi nog in de 23ste eeuw voor Chr.

4) Verslag van het achtste Congres van het Oostersch Genootschap in Nederland, 1936, blz. 21.

5) Als eerste van zijn *Untersuchungen zur Chronologie der Funde im Italien aus dem VIII. und VII. vorchristlichen Jahrhundert.*

6) M. Hammerström-Joustinen, *De vase cretico ad Sanctam Trinitatem reperto*; H. Wagenvoort, *Responsum*, Mnemosyne III Ser. III 1936, 247—250.

DOCUMENTEN BETREFFENDE EEN SAMENZWERING IN DEN HAREM VAN RAMSES III

Slechts uiterst zelden gunnen Egyptische documenten ons een kijkje achter de schermen van het plechtstatige, doch wel wat eentonig-ceremonieële tooneel van het leven des konings, zooals de officieële inschriften ons dat schilderen van zijn goddelijke geboorte af tot zijn opvliegen ten hemel, *alias* zijn dood, toe. De hier vertaalde papyri, bekend als *Papyrus judiciaire de Turin*, *Pap. Rollin* en *Pap. Lee*, verstoren onbarmhartig dien schoonen schijn en toonen ons het hofleven als een broeinest van intrigue en verraad. Een harem vol complotteerende vrouwen; één der voornaamste onder deze, die haar zoon op den troon wil brengen ten koste van den rechtmatigen erfgenaam, althans van dengene — deze papyri maken iemand argwanend — die zich later als zoodanig beschouwd wilde zien, een andere, maar minder succesrijke Bathseba (1 Kon. 1); een wijdvertakte aanhang onder de beambten uit de naaste omgeving des konings, waaronder (een veeg teeken des tijds) veel vreemdelingen; onder de leden zelve van de commissie, die dit alles moet onderzoeken, verraders; een vroolijk feest, waaraan gevangenen, militairen (hun bewakers?) en een paar rechters deelnemen; tooverpoppen, die den harem binnengesmokkeld worden — het zij aan de fantasie van den lezer overgelaten uit deze en dergelijke gegevens den boeienden roman op te bouwen, dien de al te sobere Egyptische auteur verzuimd heeft te schrijven.

Een enkel woord nog over de situatie, die onze papyri en in het bijzonder de eerste drie bladzijden van den *Pap. judiciaire* veronderstellen. Breasted had reeds gezien, dat *Pap. Lee* geschreven moest zijn, toen Ramses III, want hij is de koning tegen wien de samenzwering gericht was, gestorven was; immers hier wordt deze aangeduid als de *groote god*, een benaming, die in dezen tijd nooit aan den levenden koning gegeven wordt. Nu is er ook in den *Pap. judiciaire* sprake van, dat de koning zich met de andere overleden koningen bevindt bij Amon en Osiris, den god der onderwereld en Breasted[1]) vermoedde, dat de koning, toen hij de commissie installeerde, reeds voelde, dat zijn dagen geteld waren en dat hij ook inderdaad vóór het einde van het onderzoek stierf. Struve[2]) ging op dezen weg nog een eindweegs verder. Uitgaande van een vertaling van den tekst, die zich nauw aansluit bij die van Breasted, betoogde hij, dat de veronderstelde situatie deze is: Ramses, door de samenzweerders vermoord, benoemt als gestorvene van de onderwereld uit de commissie van onderzoek, die zijn vijanden en moordenaars moet straffen. Anders gezegd: deze inkleeding is een fictie, waardoor zijn opvolger zich bij zijn neerslaan van den opstand en bestraffing der schuldigen verzekert van den steun, gelegen in de voorstelling, dat de wil en het bevel van den gestorven koning achter dit alles staan. Ramses IV, tegenover den door de samenzweerders gepousseerden pretendent de rechtmatige troonopvolger, althans de uiteindelijke overwinnaar, zou zich dus op merkwaardige wijze bediend hebben van het geloof, dat de gestorvenen nog ten goede of ten kwade invloed kunnen oefenen op het lot der levenden — een geloof, dat bij de Egyptenaren inderdaad zeer sterk leefde.

De hier gegeven nieuwe vertaling[3]) stelt de situatie in een eenigszins ander licht. Allereerst blijkt dat de *Papyrus judiciaire* in het geheel geen juridisch document is, doch een geschrift, dat in velerlei opzicht aan den grooten *Pap. Harris* herinnert. Zooals daar de gestorven koning de weldaden opsomt, die hij aan goden en menschen bewezen heeft, zoo vertelt hij ook hier van één zijner regeeringsdaden.

Den naam van den koning, die in het vervolg sprekend optreedt, verraden ons nog juist de paar woorden van den eersten regel op het smalle strookje papyrus, dat alles is wat ons van de eerste bladzijde bewaard is. Hoogstwaarschijnlijk was zij ook werkelijk de eerste bladzijde van het document. Tot wien de koning zich richt en

1) Breasted, *Ancient Records of Egypt* IV § 416—456.

2) In een artikel in *Aegyptus* VII (1926), 1vv.

3) Deze, de eigenlijke *raison d'être* van dit artikel, wijkt voorzoover het de eerste drie pagina's van den *Pap. jud.* betreft niet onbelangrijk af van de gangbare. Een philologische rechtvaardiging er van, waarvoor het hier niet de plaats is, verschijnt in de *Journal of Egyptian Archaeology*.

wat hij verder op deze pagina verteld heeft is helaas verloren. Waar de samenhangende tekst begint is er sprake van booswichten en de koning vertelt, hoe hij een commissie benoemde en opdracht gaf de zaak te onderzoeken, nadat hij hen met aandrang vermaand had nauwkeurig en rechtvaardig te zijn, zoodat nu alle verantwoordelijkheid voor de gevelde vonnissen op deze commissie rust. Hemzelf, die zich in de onderwereld bevindt, treft geen schuld voor eventueele rechterlijke fouten. Als een soort aanhangsel volgen dan de lijsten der aangeklaagden, hun misdrijven en straffen.

De vraag, of de inhoud dezer verklaring werkelijkheid of fictie is, is moeilijk te beantwoorden. Onmogelijk is het geenszins, dat de misschien doodelijk gewonde koning, nog vóór zijn dood maatregelen trof voor de bestraffing der schuldigen, zich onder deze omstandigheden natuurlijk vrijwarende voor verdere verantwoordelijkheid. De papyrus zou zelfs zonder eenige politieke bijbedoeling slechts als zijn verdedigingsrede tegenover de goden bedoeld kunnen zijn. Daarbij kan dan komen, dat het Ramses IV, die zelf gaarne met een schoone lei wilde beginnen [1]), niet onaangenaam kon zijn dezen gang van zaken vast te leggen. Voor de verdere veronderstelling, dat deze geheele voorstelling van zaken een uit dezen wensch geboren verzinsel zou zijn, is misschien geen reden. Zij is echter ook moeilijk te weerleggen.

PAPYRUS JUDICIAIRE DE TURIN

(I) [1][Koning Weser-mãt-rē, bemind door Amon, hij leve, hij zij welvarend en gezond, de zoon van Rē, Ramses,] heerscher van Heliopolis, [hij leve, hij zij welvarend en gezond, zeide] . . . .[2]. . . . . . . het land . . . .[3]. . . . . . . het ge[heele] land . . . .[4]. . . . . . . hun vee . . . .[5]. . . . . . . om hen te brengen . . . .[6]. . . . . . . alle . . . . in hun tegenwoordigheid . . . .[7]. . . . . . . voor (?) hen, terwijl (?) de . . . .[8]. . . . . . . menschen, zeggende : . . . . terwijl zij (II)[1] het schuim van het land zijn. Ik gaf de (volgende) opdracht aan den chef van de schatkist Montemtawi, den chef van de schatkist Pefrowi, [2]den vaandeldrager Kara, den bediende Paibese, den bediende Kedendenna, den bediende Baälmahar, [3]den bediende Peïrsoene, den bediende Thothrechnefer, den secretaris des konings Penrenoet, den klerk Mai, [4]den klerk van het archief Prēëmheb, den vaandeldrager der infanterie Hori, [5]zeggende: „Wat de zaken betreft, die de menschen — ik weet niet wie — beraamd hebben, haast U en onderzoekt ze!" [6]Zij gingen en zij onderzochten ze en zij deden (door eigen hand) sterven degenen, die zij door eigen hand deden sterven, [7]terwijl ik niet weet wie, en zij voltrokken eveneens de straf [aan de] anderen, terwijl ik niet weet wie. Maar [8][ik] had [hun zeer dringend] ingeprent: „Past op, weest op uw hoede, dat ge niet ten onrechte een straf doet voltrekken [9][tegen iemand door een beambte], die niet over hem is (?)!" Zoo zei ik herhaaldelijk tot hen.

(III) [1]Wat nu betreft al wat er gedaan is, zij zijn het, die het gedaan hebben. [2]Moge alles wat zij gedaan hebben over hun (eigen) hoofd komen, [3]terwijl ik tot in eeuwigheid geheiligd en gewijd ben, terwijl ik mij bevind [4]onder de (andere) rechtvaardige koningen, die zich bevinden in tegenwoordigheid van [5]Amon-rē, den koning der goden en in tegenwoordigheid van Osiris, den heerscher der eeuwigheid.

Eerste lijst van veroordeelden

(IV) [1]Personen[2]), die gearresteerd zijn wegens de groote misdaden, die zij bedreven hadden en die geleid zijn naar het hof van onderzoek voor de groote rechters van het hof van onderzoek om onderzocht te worden door den chef van de schatkist Montemtawi, den chef van de schatkist Pefrowi, den vaandeldrager Kara, den bediende Paibese, den klerk van het archief Mai, den vaandeldrager Hori [3]). Zij onderzochten

[1]) Misschien is het geen toeval, dat in een lied op de troonbestijging van Ramses IV uitvoerig een algemeene amnestie geschilderd wordt.

[2]) Het eerste woord van elk der vijf lijsten is in den papyrus rood geschreven.

[3]) Niet minder dan drie dezer heeren bleken onbetrouwbaar: Paibese, Mai en Hori. Zie de vierde en vijfde lijst van veroordeelden.

hen; zij bevonden hen schuldig; zij maakten, dat hun straf hen trof; hun misdaden raapten hen weg.

[2] De groote misdadiger, Paibek-kamen [1]), die (toen) kamerchef was. Hij is gearresteerd, daar hij zich aangesloten had bij Teje en de vrouwen van den harem. Hij maakte gemeene zaak met haar; hij begon haar woorden naar buiten over te brengen aan haar moeders en aan haar broeders, die daar waren, zeggende: „Stookt menschen op, wekt vijandschap op, om oproer te maken tegen hun heer!" Men leidde hem voor de groote rechters van het hof van onderzoek; zij onderzochten zijn misdaden; zij kwamen tot de conclusie, dat hij ze bedreven had; zijn misdaden grepen hem; de rechters, die hem onderzocht hadden, maakten, dat zijn straf hem trof [2]).

[3] De groote misdadiger Mesdsoerē, die (toen) bediende was. Hij is gearresteerd, daar hij zich aangesloten had bij Paibek-kamen, die (toen) kamerchef was en bij de vrouwen om vijandschap op te wekken, om oproer te maken tegen hun heer. Men leidde hem voor de groote rechters van het hof van onderzoek; zij onderzochten zijn misdaden; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[4] De groote misdadiger Penok, die (toen) chef van den koninklijken reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd, daar hij gemeene zaak had gemaakt met Paibek-kamen en Mesdsoerē om oproer te maken tegen hun heer. Men leidde hem voor de groote rechters van het hof van onderzoek; zij onderzochten zijn misdaden; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[5] De groote misdadiger Pendoea, die (toen) klerk van den koninklijken reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd, daar hij gemeene zaak had gemaakt met Paibek-kamen, Mesdsoerē en dien anderen misdadiger, die (toen) chef van den koninklijken reizenden (?) harem was om met hen samen te spannen en om oproer te maken tegen hun heer. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij onderzochten zijn misdaden; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[6] De groote misdadiger Ptewenteamon, die (toen) inspecteur van den reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd, daar hij de plannen, die de menschen met de vrouwen van den harem beraamd hadden, gehoord had, maar hij rapporteerde ze niet. Men leidde hem voor de groote rechters van het hof van onderzoek; zij onderzochten zijn misdaden; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

De groote misdadiger Kerpes, die (toen) inspecteur van den reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd wegens de dingen, die hij gehoord had, maar hij hield ze verborgen. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[8] De groote misdadiger Chaëmope, die (toen) inspecteur van den reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd wegens de dingen, die hij gehoord had, maar hij hield ze verborgen. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[9] De groote misdadiger Chaëmmal, die (toen) inspecteur van den reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd wegens de dingen, die hij gehoord had, maar hij hield ze verborgen. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[10] De groote misdadiger Setiëmperthoth, die (toen) inspecteur van den reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd wegens de dingen, die hij gehoord had, maar hij hield ze verborgen. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[11] De groote misdadiger Setiëmperamon, die (toen) inspecteur van den reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd wegens de dingen, die hij gehoord had, maar hij hield ze verborgen. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[1]) De namen van verschillende verdachten zijn zeker verdraaiingen van hun waren naam. Zoo beteekent *Paibek-kamen*: Paibek de Blinde, *Mesdsoerē*: Rē haat hem (Rē bemint hem, is een gewone naam), *Penok*: de vijandige slang, *Binemwese*: slecht in Thebe, *Prēkamenef*: Rē maakt hem blind; *Sjadmesder*: iemand met afgesneden ooren (vgl. de straf van de vierde lijst).

[2]) Paibek-kamen is betrokken bij de zaak, die *Pap. Rollin* behandelt.

[12] De groote misdadiger Weren, die (toen) bediende was. Hij is gearresteerd, daar hij de plannen gehoord had van dezen kamerchef, bij wien hij geweest was, maar hij hield ze verborgen en deed er geen aangifte van. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[13] De groote misdadiger Asjahebsed, die (toen) assistent van Paibek-kamen was. Hij is gearresteerd, daar hij de plannen gehoord had van Paibek-kamen, met wien hij zich had ingelaten, maar hij deed er geen aangifte van. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[14] De groote misdadiger Pelek [1]), die (toen) bediende en klerk van de schatkist was. Hij is gearresteerd, daar hij zich aangesloten had bij Paibek-kamen. Hij hoorde de plannen, maar hij deed er geen aangifte van. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[15] De groote misdadiger, de Libyer Inini, die (toen) bediende was. Hij is gearresteerd, daar hij zich aangesloten had bij Paibek-kamen. Hij hoorde de plannen, maar hij deed er geen aangifte van. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

(V)[1] Vrouwen van mannen van de poort van den harem, die bij de mannen, die de plannen beraamd hadden, aangesloten waren, die geleid zijn voor de rechters van het hof van onderzoek. Zij bevonden haar schuldig; zij maakten, dat haar straf haar trof. Zes vrouwen.

[2] De groote misdadiger Paiëre, zoon van Rem, die (toen) chef van de schatkist was. Hij is gearresteerd, daar hij zich aangesloten had bij den grooten misdadiger Penhibin [2]). Hij maakte gemeene zaak met hem om vijandschap op te wekken, om oproer te maken tegen hun heer. Men leidde hem voor de rechters van het hof van onderzoek; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

[3] De groote misdadiger Binemwese, die (toen) overste der boogschutters van Nubië was. Hij is gearresteerd, daar zijn zuster, die zich in den reizenden (?) harem bevond, hem geschreven had: „Stook menschen op, wek vijandschap op en kom (terug) om oproer te maken tegen uw heer." Men leidde hem voor Kedendenna, Baälmahar, Peïrsoene en Thothrechnefer. Zij onderzochten hem; zij bevonden hem schuldig; zij maakten, dat zijn straf hem trof.

Tweede lijst van veroordeelden

[4] P e r s o n e n, die gearresteerd zijn wegens hun misdaden, daar zij zich aangesloten hadden bij Paibek-kamen, Paiïs en Pentawēre. Men leidde hen voor de rechters van het hof van onderzoek om onderzocht te worden; zij bevonden hen schuldig; zij lieten hen aan zichzelf over in het hof van onderzoek; zij sloegen de hand aan zichzelf, zonder dat hun leed werd toegevoegd (?).

[5] De groote misdadiger Paiïs, die (toen) generaal was, de groote misdadiger Messoei, die (toen) klerk van de universiteit was, de groote misdadiger Prēkamenef, die (toen) toovenaar was, de groote misdadiger Iroi, die (toen) chef van de priesters van Sechmet was, de groote misdadiger Nebdefa, die (toen) bediende was, de groote misdadiger Sjadmesder, die (toen) klerk van de universiteit was. Totaal: zes.

Derde lijst van veroordeelden

[6] P e r s o n e n, die gearresteerd zijn wegens hun misdaden (en die geleid zijn) naar het hof van onderzoek voor Kedendenna, Baälmahar, Peïrsoene, Thothrechnefer en Meroesiamon. Zij onderzochten hen wegens hun misdaden; zij bevonden hen schuldig; zij lieten hen op hun plaats; zij sloegen de hand aan zichzelf.

---

[1]) De Lyciër. [2]) Deze speelt een rol in den *Pap. Lee.*

[7] Pentawēre, dien men (ook) dezen anderen naam gegeven had [1]). Hij is gearresteerd, daar hij zich had aangesloten bij Teje, zijn moeder, toen zij de plannen beraamde met de vrouwen van den harem, terwijl hij oproer maakte tegen zijn heer. Men leidde hem voor de bedienden om onderzocht te worden; zij bevonden hem schuldig; zij lieten hem op zijn plaats; hij sloeg de hand aan zichzelf.

[8] De groote misdadiger Hentenamon, die (toen) bediende was. Hij is gearresteerd wegens de misdaden der vrouwen van den harem, in wier midden hij geweest was, die hij gehoord had, maar hij gaf ze niet aan. Men leidde hem voor de bedienden om onderzocht te worden; zij bevonden hem schuldig; zij lieten hem op zijn plaats; hij sloeg de hand aan zichzelf.

[9] De groote misdadiger Amonchaw, die (toen) luitenant van den reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd wegens de misdaden der vrouwen van den harem, in wier midden hij geweest was, die hij gehoord had, maar hij gaf ze niet aan. Men leidde hem voor de bedienden om onderzocht te worden; zij bevonden hem schuldig; zij lieten hem op zijn plaats; hij sloeg de hand aan zichzelf.

[10] De groote misdadiger Paiëre, die (toen) klerk van den koninklijken reizenden (?) harem was. Hij is gearresteerd wegens de misdaden der vrouwen van den harem, in wier midden hij geweest was, die hij gehoord had, maar hij gaf ze niet aan. Men leidde hem voor de bedienden om onderzocht te worden; zij bevonden hem schuldig; zij lieten hem op zijn plaats; hij sloeg de hand aan zichzelf.

Vierde lijst van veroordeelden

(VI) [1]P e r s o n e n aan wie de straf is voltrokken door het afsnijden van hun neus en hun ooren, daar zij de goede instructies, die hun gegeven waren, hebben verwaarloosd [2]). De vrouwen gingen; zij bereikten hen op de plaats, waar zij zich bevonden; zij hielden daar een drinkgelag met hen en Paiïs. Hun misdaad raapte hen weg.

[2] De groote misdadiger Paibese, die (toen) bediende was. Deze straf is aan hem voltrokken; men liet hem vrij; hij sloeg de hand aan zichzelf [3]).

[3] De groote misdadiger Mai, die (toen) klerk van het archief was.

[4] De groote misdadiger Tanachte, die (toen) soldaat van de infanterie was.

[5] De groote misdadiger Nanai, die (toen) overste van de politietroepen was.

Vijfde lijst van veroordeelden

[6] P e r s o o n, die met hen samen geweest was. Men berispte hem streng met booze woorden; men liet hem vrij, zonder dat hem leed werd toegevoegd (?).

[7] De groote misdadiger Hori, die (toen) vaandeldrager van de infanterie was.

PAPYRUS ROLLIN

[1] Hij [4]) begon tooverboeken om te verwarren en om op te stoken te vervaardigen en (figuren van) goden van was te maken en (figuren van) menschen om de ledematen van menschen slap te maken. [2] <Hij> gaf ze in de hand van Paibek-kamen, van wien Prē [5]) niet heeft toegelaten, dat hij kamerchef bleef en van de andere groote misdadigers, zeggende: „Brengt ze in de nabijheid [6])", en zij brachten [3]ze in de nabijheid. Doch toen hij maakte........ het kwaad, dat hij gedaan had, waarvan Prē niet heeft toegelaten, dat hij daarmee succes had, onderzocht men hem; men kwam tot de conclusie, dat alle misdaden [4] en alle boosheden, die zijn hart bedacht had

---

[1]) Beteekent deze geheimzinnige aanduiding, dat men hem tot koning had uitgeroepen en de koninklijke titulatuur gegeven had? Men lette ook op het ontbreken van de gewone benaming: *de groote misdadiger.*

[2]) Twee hunner behooren tot het blz. II benoemde hof van onderzoek.

[3]) De andere drie hebben er blijkbaar de voorkeur aan gegeven de schande te overleven.

[4]) Slechts één bladzijde van den papyrus is bewaard en daardoor is het begin van deze zaak verloren en daarmee de naam van den verdachte. Wat hij doet zou goed passen voor den toovenaar Prēkamenef, die voorkomt op de tweede lijst van den *Pap. jud.* en die ook hetzelfde einde vond.

[5]) D. i. de Rē: de zonnegod.

[6]) Nl. van den te betooveren persoon, misschien den koning.

te doen, werkelijkheid waren; zij waren werkelijkheid; hij had ze alle gedaan samen met de andere groote misdadigers als hij; [5] het waren groote halsmisdaden; een groote afschuw van het land was het wat hij gedaan had. Toen hij de groote halsmisdaden, die hij bedreven had, vernam, sloeg hij de hand aan zichzelf.

PAPYRUS LEE

(I) [1]de heer [1]), hij leve, hij zij welvarend en gezond, om te zweren........ [2]alle.... van de plaats, waar ik mij bevind, voor alle menschen van het land". Toen Penhibin, die (toen) chef der kudden was, tot hem zeide: „Geef mij een boek om mij schrik en ontzag te verschaffen", [3]gaf hij hem een boek voor den strijd van Weser-māt-rē, geliefd door Amon, hij leve, hij zij welvarend en gezond, den grooten god, zijn heer. Hij begon.... waanzin (?) van de menschen; hij bereikte de zijde [4]van den harem en (ook) deze andere groote, diepe plaats. Hij begon (figuren van) menschen van was te maken om ze naar binnen te laten brengen door den inspecteur Elram, [5] terwijl hij de ééne afdeeling (der wacht) verwarde en de anderen betooverde, zoodat (?) enkele berichten (?) naar binnen gebracht zijn en de andere naar buiten gehaald. Toen men hem [6] deswege onderzocht, kwam men tot de conclusie, dat alle misdaden en alle boosheden, die zijn hart bedacht had te doen, werkelijkheid waren; zij waren werkelijkheid; hij had ze alle gedaan samen met de [7] andere groote misdadigers. De afschuw van iederen god en iedere godin is zijns gelijke. Men voltrok aan hem de groote doodstraffen, waarvan de goden gezegd hebben: „Voltrek ze aan hem!"

(II)[1]........ in de.... op de mand. Hij ging heen.... zijn hand slap. Toen [2] [men hem deswege onderzocht], kwam men tot de conclusie, dat alle misdaden en alle boosheden, die zijn hart bedacht had te doen, werkelijkheid waren; [zij] waren werkelijkheid; [3] [hij had ze alle gedaan samen met de andere] groote misdadigers. De afschuw van iederen god en iedere godin is zijns gelijke. Het waren groote halsmisdaden; een groote afschuw van [4] [het land was het wat hij gedaan had. Toen hij de] groote hals[misdaden], die hij bedreven had, [vernam], sloeg hij de hand aan zichzelf. Toen nu de rechters, die zijn zaak behandelden, vernamen, dat hij zelfmoord gepleegd had, [5]... Rē zijns gelijke, waarvan de heilige boeken zeggen: „Doe ze tegen hem!"

Leiden A. DE BUCK

SETHE'S LEVENSWERK

KURT SETHE. *Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten.* Glückstadt: Augustin, 1935 [2]).

Unter den vielen grossen Verdiensten, die sich Gaston Maspero um die Ægyptologie erworben hat, ist nicht das Kleinste, vielmehr unzweifelhaft eines der grössten, dass er die Pyramidentexte so schnell in verhältnismässig zuverlässiger Form veröffentlicht und mit einer Übersetzung versehen hat, die, wenn auch oft nur eine geniale Ahnung des Sinnes der schwierigen Texte bietend, dennoch eine ganz grossartige Leistung, zumal für ihre Zeit, darstellt.

Aldus Sethe's oordeel in één der laatste artikelen, die hij geschreven heeft [3]), over de uitgave en vertaling der Pyramidenteksten, die Maspero in 1883 en volgende jaren in de *Recueil de Travaux* heeft doen verschijnen. Een halve eeuw ligt er tusschen het geniale pionierswerk van den Franschen geleerde en de thans — helaas posthuum — gepubliceerde vertaling en commentaar van Sethe's hand, een halve eeuw, waarin op ieder terrein de Egyptologie een goed eind vooruitgekomen is. Om slechts enkele mijlpalen te noemen: Erman's *Neuägyptische Grammatik* is van 1880, zijn *Die Sprache*

[1]) D. i. de Koning. Ook van dezen papyrus ontbreekt het begin.
[2]) Het werk verschijnt in afleveringen. Tot nog toe zijn 4 afl. (1 deel) verschenen.
[3]) *Mélanges Maspero* I, 113.

des Papyrus Westcar, een eerste aanloop tot een spraakkunst van de klassieke taal, van 1889, Sethe's *Verbum* van 1899 vv., de eerste druk van Erman's *Ægyptische Grammatik* van 1894. De verzamelingen voor het Woordenboek begonnen in 1897. Ongeloofelijk klein is het aantal teksten, waarover men voor 1883 beschikte. Om nu alleen bij de religieuze literatuur te blijven: Naville's uitgave van het Doodenboek, *Das ägyptische Totenbuch der 18.—20. Dynastie*, dat de oudere handschriften althans eenigszins toegankelijk maakte, dateert van 1886. Moeielijker in jaartallen vast te leggen, maar niet minder groot is de vooruitgang in kennis op het gebied van geschiedenis en cultuur, gedachtenwereld en geloofsvoorstellingen. Erman's *Ægypten und ägyptisches Leben* is van 1885 en hij klaagt in zijn voorwoord over het totale gemis van bruikbare *Vorarbeiten*. Maspero's klassieke *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique* verscheen 1895—1899. De stroom van opgravingen en ontdekkingen op archeologisch gebied begint toch ook eigenlijk eerst recht na 1883.

Zoo was het dan inderdaad een stoutmoedig, ja roekeloos waagstuk, zooals alleen iemand als Maspero zich kon veroorloven, de Pyramidenteksten te vertalen. Voorzichtiger geesten noemden ze voorshands onvertaalbaar, deze teksten uit den alleroudsten, minst bekenden tijd met hun ongewone spelling, woordenschat, stijl, gedachtenwereld. Dit zijn ze nu zeker niet meer. Ieder beginneling kan nu zinnen, waarbij Maspero totaal ontspoorde, correct vertalen. En toch, indien Sethe ware blijve leven, zouden wij waarschijnlijk nog jaren op zijn vertaling hebben moeten wachten; want hij wilde meer dan — hoe letterlijker hoe gemakkelijker — vertalen, hij wilde van iedere spreuk de bedoeling doorgronden, een voorloopig nog onbereikbaar ideaal. Maar een geweldige schrede vooruit heeft hij gedaan. Om den lezer een indruk daarvan te geven druk ik hier naast elkaar Maspero's en Sethe's vertaling van een spreuk (*Pyr.* 250—256) af. De keus er van is tamelijk willekeurig. Ik koos een spreuk, die niet al te lang of al te kort was, niet al te gemakkelijk, maar ook niet volkomen duister, zooals sommige ook nu nog zijn. Voor den oningewijde is het misschien nuttig op te merken, dat een dergelijke spreuk niet een deel (bijv. een hoofdstuk) is van een grooter geheel, doch een volkomen zelfstandige eenheid. Situatie en bedoeling moeten dus uit iedere spreuk op zichzelf afgelezen worden.

Il vient à toi cet Ounas, Nout,	„Ich komme zu dir o Nut,
il vient à toi cet Ounas, Nout,	ich komme zu dir o Nut,
il a lancé le père à terre,	ich habe meinen Vater zur Erde geworfen,
il a précipité Hor derrière lui.	ich habe einen Horus hinter mir gelassen,
Eployant ses deux ailes comme l'épervier,	meine beiden Flügel sind gewachsen als (die) ein(es) Falke(n),
brûlant comme l'aigle au regard fixe,	meine beiden Federn sind (die) ein(es) heilige(n) Falke(n).
réuni à son âme,	Mich hat meine Seele (hierher) gebracht,
muni de ses charmes magiques,	mich hat meine Zaubermacht versehen".
tu prends ta place au ciel	„Du sollst deinen Platz (dir) öffnen am Himmel
parmi les étoiles du ciel,	unter den Sternen des Himmels,
car tu es une étoile unique. Nout écarte le nuisible,	denn du bist ja der einzelne Stern, der Gefährte des Hw,
et tu vois la figure d'Osiris	und du sollst (hernieder) sehen auf Osiris,
qui rend ses décrets aux génies,	wenn er befiehlt den Geistern.
et certes l'esprit protecteur supérieur à Osiris	Du stehst da (hoch oben), entfernt von ihm,
n'est point parmi eux,	Du bist nicht unter ihnen,
si toi tu n'es point parmi eux.	und du sollst nicht unter ihnen sein."
Voir l'esprit protecteur de cet Ounas,	„Seht, wie Wenis dasteht unter (euch),
et les deux cornes de sa tête, les deux bœufs	die beiden Hörner sind an seinem Haupte (wie) zwei Wildstiere,
qui sont certes Si et Sit!	denn du bist ja der schwarze Widder, der Sohn eines schwarzen Schafes,
O enfants de Sit-Bokit (la fille de l'olivier),	geboren von einem lichten Schafe,

vous qu'ont allaités ces quatre déesses,	gesäugt von den vier Mutterschafen.
il vient à vous Hor aux deux yeux bleus,	Es kommt zu euch (feindlich) der Horus mit blauen Augen,
protégez Hor au deux yeux rouges,	hütet euch vor dem Horus mit roten Augen,
et malade de fureur (?); que son âme ne soit pas repoussée,	schlimm an Zorn, dessen Macht man nicht widersteht.
mais que ses revenus arrivent, que se précipite celui qui presse	Es gehen seine Boten, es läuft sein Schnellläufer,
ses approvisionneurs. Quand il se dirige vers l'Est	sie verkünden dem, der im Osten den Arm erhebt,
l'aller unique qui est en toi,	dass dieser Eine in dir dahingeht,
Sop parle,	von dem „Der mit ausgebreiteten Schwingen" sagte:
donne ses ordres aux pères des dieux	„Er wird meinen (?) Vätern den Göttern befehlen".
et les dieux se prosternent pour toi,	Die Götter schweigen vor dir (aus Respekt),
le cycle des dieux porte la main à sa bouche,	die Götterneunheit hat ihre Hand an ihren Mund gelegt
lors de ce rite unique qu'on fait en toi,	vor diesem Einen in dir,
lorsque Sop rend	von dem „Der mit ausgebreiteten Schwingen" sagte:
ses décrets aux pères des dieux;	„Er wird meinen (?) Vätern den Göttern befehlen".
que les deux portes de l'horizon se dressent,	Tritt an die Thürflügel des Horizontes,
que les portes des eaux d'en haut s'ouvrent,	und es thun sich auf die Thürflügel des Himmels.
et que tu te tiennes entre les deux battants de porte;	Du stehst da gebietend über sie (die Götter),
que Sib et avec lui son cycle de dieux	wie Geb der gebietet über seine Götterneunheit.
entrent, frappent le mal (?),	Sie treten ein, und sie schlagen das Übel nieder,
sortent, portent haut leur face,	sie kommen heraus und erheben ihr Gesicht,
et te voient; que Min, celui qui est dans les deux rives de l'Egypte	sie sehen dich wie Min, der gebietet in dem Doppelkönigspalast.
et ses deux insignes soient derrière toi,	Es steht wer steht hinter dir, es steht dein Bruder hinter dir, es steht dein Verwandter (?) hinter dir,
que tu ne sois jamais détruit,	du gehst nicht unter,
que tu ne sois jamais anéanti,	du wirst nicht vernichtet,
que ton nom soit puissant auprès des hommes	dein Name bleibt bei den Menschen,
et que tu fasses ton devenir parmi les dieux!	dein Name besteht bei den Göttern."

Het afschrijven van de vertaling van Maspero doet mij onwillekeurig weer denken aan den spot, die een mijner leermeesters gaarne dreef met het breede gebaar van lieden, die beweerden hun stichting evengoed in het Egyptisch Doodenboek als in den Bijbel te vinden. En Maspero's vertaling is niet eens een van de ergste en niet eens Doodenboek!

Het is toch wel bemoedigend voor degenen, die door de moeielijkheid van Egyptische religieuze teksten dikwijls tot wanhoop worden gebracht, deze vertalingen te vergelijken. Die van Sethe is ook zonder toelichting toch wel zeer veel begrijpelijker. En nu laat ik hier een uittreksel uit zijn commentaar volgen vermeerderd met enkele voor den Egyptoloog overbodige inlichtingen ten bate van andere lezers.

1–8. De gestorven koning (men houde aldoor in het oog, dat de tekst niet voor gewone stervelingen, maar voor den koning bestemd is) komt aan bij de hemelgodin (Noet) en spreekt haar toe. **4** een Horus d. i. de levende koning, zijn zoon. De beteekenis van **3** is duister. **5** Egyptisch taaleigen voor: mij zijn twee vleugels gegroeid. **8** *versehen* d. i. in staat gesteld om te doen, wat ik gedaan heb.

9–16. Antwoord van Noet. De koning wordt een bepaalde, belangrijke ster: Ḥw, de god van het bevel, hier blijkbaar als ster beschouwd. Uit de hoogte ziet hij van den hemel neer op de duistere onderwereld, waar Osiris over de geesten, de gewone afgestorvenen heerscht. Zoo is de koninklijke theologie der Pyramidenteksten.

17–41. Afwisselend worden de goden en de koning toegesproken. (nog door Noet?) Hij komt als een machtig, schrikaanjagend wezen. (**19–21.** blijven in detail duister). Als voor den levenden

koning loopen boden voor hem uit, die zijn komst melden aan den Zonnegod. (**26**) **27** *dieser Eine in dir*, Egyptisch taaleigen voor: deze éene, die gij zijt; gij als deze éene. **28** Een meermalen voorkomende god. Waarom hij hier optreedt is onbekend. De goden verstommen (**30–34**), de deuren des hemels gaan open. (**35 v.**) Zooals Geb (de oude aardgod) over zijn godenkring, zoo heerscht de koning nu over de goden, die deemoedig buigend zijn hemelsch paleis binnentreden en zich eerst weer oprichten, wanneer zij het verlaten. **39** Een te letterlijke vertaling. Het is een overdrachtelijke uitdrukking, deemoedig buigen of iets dergelijks.

42–46. Misschien oorspronkelijk een zelfstandige spreuk. **42** is een in de Pyramidenteksten geliefde stijlfiguur van het type: *een doener doet, N. N. doet.* Staan achter: beschermen. Wat echter in **42** precies bedoeld wordt is onzeker. Het slot is duidelijk.

Mocht men, den tekst in het licht van deze aanteekeningen herlezend, eenigszins onder den indruk komen van zijn dichterlijke kracht en de koninklijke hoogheid, die er uit spreekt, figuren als de majestueuze Chefren in het museum te Cairo niet onwaardig, dan is Sethe's levenslange arbeid aan en worsteling met deze teksten niet ijdel geweest. Van onze bewondering lang en breed te getuigen zou niet in zijn geest zijn. Het eenige wat hem verheugen kan zou zijn, dat er aan deze nu ontsloten teksten door velen in velerlei richting verder gewerkt werd. Hijzelf heeft het gedaan, zoolang het dag was.

Leiden A. DE BUCK

ÆGYPTISCHE PHILOLOGIE (1934—1936)

Afkortingen:
ÄZ = *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde.*
CdE = *Chronique d'Egypte.*
JEA = *Journal of Egyptian Archæology.*

Van de Egyptische philologie verscheen slechts in het eerste jaarbericht (bl. 3—4) een overzicht. Het volgende zal zich dus uiteraard verder moeten uitstrekken dan het afgeloopen jaar en trachten den ontstanen achterstand zoo goed mogelijk in te loopen.

Een zeer belangrijk werk, ja misschien wel het belangrijkste is SETHE's *Uebersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten.* Gaarne verwijzen wij naar de bespreking door een leerling van SETHE (blz. 170—173). Eveneens zie men Orientalistische Literaturzeitung 39, 1936, 363—366.

Beroemd zijn Sethe's *Urkunden der 18. Dynastie.* Nu is ook over het Midden Rijk een serie begonnen, als zevende reeks der *Urkunden des äg. Altertums,* met als titel: *Historisch-biographische Urkunden des mittleren Reiches I.* De eerste aflevering geeft teksten uit de XIIde dynastie o. a. die van Ameni en Chnoemhotep (beide Beni Hassan). Eveneens na zijn dood verscheen *Das hieroglyphische Schriftsystem.* Ook deze voordracht leest men met genoegen wegens den grooten kijk, waarvan de schrijver ook hier blijk geeft en dien hij ondanks massa's detailonderzoek niet verloren heeft. (du Buisson's dissertatie over vazennamen en -teekens evenals Möller *'s Hieratische Paläographie,* III. Band moeten helaas blijven liggen tot later).

Sethe's pyramidentekststudies houden zich bezig met reeds gepubliceerd materiaal, de uitgave der sarcophaagteksten door Dr DE BUCK (*The Egyptian Coffintexts* I. 1935) wil een corpus zijn der ongeveer 140 bewaard gebleven doodkisten uit het Midden Rijk. Zijn de daarop voorkomende teksten dan zoo belangrijk? Inderdaad. Niet alleen, omdat zij het grootste geheel van Egyptische teksten omvatten, dat nog niet gepubliceerd was, en ze dè doodenlitteratuur zijn uit het Midden Rijk, maar ook omdat zij tusschen pyramidenteksten en doodenboek instaan. Zij bevatten dan ook een aantal pyramidenteksten, die echter in deze uitgave niet zijn opgenomen, daarnaast teksten, die later in het doodenboek overgingen en het eigen gedeelte. Ook zijn onze doodenboekkopiën zeer corrupt. Om dus tot een oorspronkelijken tekst te komen is kennis der samenstellende elementen noodzakelijk. Hier zien wij het doodenboek in wording:

de latere doodenboekteksten staan vaker in andere volgorde, terwijl er tevens in vorm nog verschillen zijn. Deze teksten zijn daarom niet weggelaten. Breasted bijv. achtte hun publicatie dan ook „het vullen van een groot gat in onze kennis". De voorbereidende werkzaamheden — waarover op het Orientalisten kongres te Oxford en Leiden door Dr De Buck verslag werd uitgebracht — hebben lange jaren geduurd, en toen een 30 000 regels oorspronkelijke teksten waren overgeschreven, (meer dan twee derde door Dr. De Buck!), moest de collatie voor deze uitgave pas beginnen. Deel I omvat spreuk 1—75, terwijl *spreuk* hier wordt opgevat als de kleinste eenheid, die men vindt in één der handschriften, waarin de tekst voorkomt.

Met medische studies hielden zich bezig Dawson in JEA (19, 20, 21) en Grapow; streng wetenschappelijk in zijn *Untersuchungen über die altägyptischen medizinischen Papyri* I. II, in meer algemeenen toon en vorm in *Ueber die anatomischen Kenntnisse der altägyptischen Aerzte* (Morgenland 26, 1935). Een zelfstandig onderdeel van *Papyrus Ebers* behandelt hij in *Mélanges Maspero* I, 309—312.

Over het Egyptisch geheimschrift verschenen een aantal, meest kleine bijdragen. Zeer goed om zich te oriënteeren is CdE 18, 1934, 192—206. Het is de samenvatting van een lezing door Drioton, die ook elders (Vol. Capart, Revue d'Egyptologie), soms in zeer moeilijk toegankelijke tijdschriften hierover publiceerde.

Een bijdrage van geheel verschillenden aard tot de Egyptische litteratuur verscheen van Posener en Pieper. Deze laatste schreef voor de serie Morgenland *Das ägyptische Märchen*; daarin gaat hij de volksverhalen in tijdsvolgorde na en behandelt in een apart hoofdstuk hun voortleven in de wereldlitteratuur. In dit aangenaam geschreven boekje zal de Nederlandsche lezer met verbazing vernemen (blz. 28), dat het turfschip niet in Breda, maar in Gouda aankwam! Het boek van Posener (*Catalogue des ostraca hiératiques littéraires de Deir el Medineh*, Kairo 1934) geeft oefeningen van leerlingschrijvers, die zich bezighielden met teksten ons bekend uit papyri als *Anastasi* en *Lansing* en het verhaal van Sinoehe. Naast soms waardevolle tekstkritische aanvullingen geven zij ons ook een kijk op wat in een bepaalde school de leesstof uitmaakte. Het inmiddels verschenen 2de deel kon ik niet inzien.

Twee bundels opstellen verschenen, resp. onder den naam *Mélanges Maspero I*. Kairo 1934 en *Volume Capart*, Brussel 1935. In het eerste (zie ook *supra*) geeft Posener een opstel over ostraka, die een tekst van *papyrus Anastasi I* bevatten en Faulkner over de *Lamentations of Isis and Nephtys*. In *Vol. Capart* vindt men o.a. bijdragen van Chassinat, Drioton, van de Walle en een vertaling van Oeni door Stracmans.

Van Ranke, *Die ägyptischen Personennamen* (supra blz. 3) is nu het eerste deel geheel verschenen, evenals de eerste aflevering *Belegstellen* van het *Wörterbuch der ägyptischen Sprache* (1935). Vergeleken met Lieblein, *Hieroglyphisches Namen-Wörterbuch* (1871—1892) toont het werk van Ranke nog eens te meer, welk een sprong vooruit het bovengenoemd woordenboek de Egyptische philologie heeft gebracht, ook op dit terrein. Een prettig leesbare verhandeling van Ranke over de Egyptische persoonsnamen vindt men CdE 22, 1936, 293—323.

Linguistische studies schreef Zyhlarz, als *Ursprung und Sprachcharakter des Altägyptischen*. Hij onderscheidt een drietal samenstellende elementen, waarvan het Libysche zijn speciale belangstelling heeft, zooals ook in zijn artikel ÄZ 70, 107—122. Misschien mag er hier op gewezen worden, dat ook Brockelmann de vraag van een Hamitischen taalstam besprak in Anthropos 27 (1932), 797—818 en Cuny (*Mél. Maspero I*, 257—266) de zaak van Indogermaansch standpunt bekeek. Onlangs (CdE 22, 1936, 266—292) besprak Lefebvre als Egyptoloog het probleem onder den titel: de oorsprong van het Egyptisch.

Albright heeft in de *Vocalisation of the Egyptian Syllabic Orthography*, New Haven, 1934, dit ingewikkeld probleem nog eens aangepakt, maar, naar het schijnt, zonder noemenswaardig verder gekomen te zijn. De vocalisatie alleen behandelde Vycichl in *Mél. Maspero I*, 385—392, terwijl hij elders (Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl. 43, 111—112) schreef over het dialekt van Elephantine.

De bibliographische bijdragen waren de laaste jaren nogal aanzienlijk. Wegens haar groot belang in elk opzicht moge hier het eerst genoemd worden Porter and Moss, *Topographical Bibliography*, waarvan deel 4 (1934) Beneden en Midden Egypte behandelt. Voor de publicaties van Nederlanders zij verwezen naar Dr van Wijngaarden's

Van Heurnius tot Boeser, terwijl Goldstein een niet volledige *Internationale Bibliographie der altägyptischen Medizin* verzamelde. Op JEA 1—20 en ÄZ 41—70 verscheen een index, terwijl dit laatste tijdschrift tevens (71, 1—14) een overzicht gaf van Erman's levenswerk. Hetzelfde geldt voor Griffith (Studies pres. 485—494) en Borchardt (Bibliographie 1933).

In de *Bibliotheca Aegyptiaca* (supra bl. 4) verschenen van Sander-Hansen *Historische Inschriften der 19. Dynastie*. Teil I, waarin voorkomen het Abydosdekreet van Seti te Nauri en een gedeelte van de Koebbânstele. Verder gaf Erichsen een hieroglyphische transscriptie van *papyrus Harris* I en Koefoed-Petersen de *Recueil des Inscriptions hiéroglyphiques de la Glyptothèque Ny Carlsberg*. Door dit laatste zijn de monumenten van het Egyptisch museum te Kopenhagen nu ook voor den philoloog toegankelijk. Evenals de beschrijving ervan door Mogensen is dit deel van goede indices voorzien.

Op de grammatica van Gardiner verscheen een *Supplement*. De eerste twintig bl. bevatten toevoegingen en verbeteringen van de hand van Gardiner zelf, de rest bestaat uit klassificatie der tienduizend bibliographische verwijzingen door Gauthier-Laurent.

Enkele nieuwe papyri kunnen genoemd worden: *papyrus Wilbour* (supra bl. 142; CdE 21, 1936, 27—28); een kleine papyrus uit Kairo (JEA 21, 140—146), die een proces geeft, ontstaan naar aanleiding van een slavenverkoop: en tenslotte de op echt sensationeele wijze gevonden *papyrus Leopold* II, die niets anders bleek te zijn dan het „verloren" stuk van den *papyrus Amherst*, thans te New-York (CdE 20, 1935, 215—223; Comptes rendus, Académie des inscriptions et belles lettres, 1935, 121—127). Zooals men ziet, zijn deze drie alle uit het Midden Rijk, en ofschoon niet litterair, zijn toch van groot belang voor onze kultureele kennis. Ditzelfde geldt ook van Thompson, *A Family Archive from Siut*. Hoewel slechts een gedeelte van dit boek demotische teksten bij gelegenheid van een proces bevat, is het zoo belangrijk, dat het tenminste met een enkel woord vermeld moest worden.

Publicaties van monumenten geven vooreerst Mond-Myers in *The Bucheum*. Vol. II, Inscriptions. 1934. Vanzelfsprekend is deze uitgave „af". De voornaamste opschriften zijn de steles, die dateeren van vóór Alexander den Groote tot Diocletiaan. Een deel van het werk is gewijd aan de demotische ostraka. Van Chassinat's, *le temple d'Edfou*, geeft deel 8 ten deele teksten, overigens uitvoerige indices. De deelen 11—14 bevatten platen.

Tot de belangrijke aanwinsten dient gerekend te worden Edgerton and Wilson, *Historical Records of Ramses III. The texts in Medinet Habu volumes I and II*. Chicago 1936 (supra bl. 75; CdE 22, 1936, 416—418). Na de voorbeeldige publicatie van het platenmateriaal verhoogt deze vertaling met verklarende noten nog, zoo mogelijk, de waarde van het geheel. Wij mogen den schrijvers dankbaar zijn, dat zij niet lang hiermee hebben willen wachten en vergeten daarom gaarne, dat de registers wel wat uitgebreider gewenscht waren. De teksten handelen hoofdzakelijk over den Nubischen oorlog, den eersten en tweeden Libyschen, dien tegen de zeevolken en over de tochten in Azië. Van dezen laatste is een groot opschrift uit het jaar 8 van zijn regeering (waarschijnlijk 1192) over. Hiervan laten wij een gedeelte in vertaling volgen.

Na een inleidende lofprijzing op den koning spreekt deze zelf als volgt (bl. 52):

„Luister naar mij, geheel het land, dat verzameld is, het hof, de zonen van den koning, de dienaren van het paleis, al de inwoners van Egypte, de (militaire) klassen, en elke jongeman, die in dit land is!

Schenk uw aandacht aan mijn uitspraken, opdat gij moogt kennen de wijze, waarop ik u in het leven heb gehouden, opdat gy moogt leeren de kracht van mijn verheven vader, Amon Kamephis, den schepper van mijn schoonheid.

Zijn groot en krachtig zwaard is van mij, als een kampioen, om elk land neer te werpen onder mijn voetzoolen.

Hy heeft mij de overwinning toegewezen, zijn hand is met mij, zoodat iedereen, die mijn grens schendt, vernietigd wordt in mijn greep.

Hij kiest uit en vindt temidden van honderdduizenden, zoodat ik gevestigd ben op zijn troon in vrede.

Egypte was een vluchteling, het had geen herder, terwijl zij smarten droegen wegens de negen Bogen; maar ik omarmde het en bevestigde het met mijn krachtigen arm.

Ik verscheen gelijk Re als koning in Egypte; ik beschermde het, door voor hem de negen Bogen te verdrijven.

Wat de vreemde landen betreft, zij maakten een samenzwering op hun eilanden. In paniek en verstrooid in den strijd waren de landen tegelijk.
Geen land kon standhouden voor hun armen, van Chatti, Kode, Karchemisch, Jereth en Jeres toe, (maar zij waren) tegelijk afgesneden.
Een kamp was opgeslagen op een plaats in Amor; zij vernietigden zijn bevolking en zijn land was gelijk dat, wat nooit bestaan heeft.
Zij kwamen voorwaarts naar Egypte, terwijl de vlam voor hen was bereid; hun verbond waren de Peleset, Theker, Schekelesch, Denjen en Weschesch, vereenigde landen. Zij legden hun handen op de landen tot aan den omtrek der aarde, daar hun hart vol moed en vertrouwen was: Onze plannen zullen lukken!

. . . . . .

Ik organiseerde mijn grens in Zahi, maakte klaar vóór hen, (nl.) de prinsen, de bevelhebbers der garnizoenen en de Mariannoe.
Ik liet den Nijlmond klaar maken als een sterken wal met oorlogsschepen, galeien en kustvaarders uitgerust, want zij waren compleet bemand van boeg tot achtersteven met krachtige strijders met hun wapenen; de krijgers bestonden uit de keur van Egypte, waren gelijk leeuwen brullend op de bergtoppen.
De wagenmenners bestonden uit hardloopers, mannen gekozen uit alle goede en bekwame wagenbestuurders; hun paarden trilden in elk deel van hun lichamen, klaar om de landen te verpletteren onder hun hoeven.
Ik was de krachtige Montoe, vaststaande aan hun hoofd, zoodat zij konden staren op het buitmaken van mijn twee handen; koning van Boven en Beneden Egypte: Oesermare-Meriamon zoon van Re, Ramses III.

Leiden — J. JANSSEN

ÆGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE

A. OPGRAVINGEN

Afkortingen: CdE = *Chronique d'Egypte*
CR = *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres.*
ILN = *Illustrated London News*
JEA = *Journal of Egyption Archaeology*

GISEH (pgg. 5, 21, 72). Op het plateau van Giseh, waar professor dr Selim Hassan van de Egyptische Universiteit zijn sedert jaren aangevangen opgravingen in de omgeving van Chefren's pyramide voortzette, werden weer belangrijke ontdekkingen gedaan.

Hier liggen, vooral naar het Z.O., links van den ouden opgang die uit het dal naar de pyramide voert, zoo goed als geheel onder het zand bedolven, allerlei bouwwerken, waarvan de omtrekken soms met het bloote oog zijn waar te nemen, maar die vooral uit vliegtuigen duidelijk moeten opvallen. In deze omgeving heeft de bekende Egyptische hoogleeraar en archæoloog na verplaatsing van enorme massa's zand, in het begin van dit jaar een aantal mastaba's en andere in de rots uitgehakte graven blootgelegd, voor zoover ik zien kan alle uit de IVde dynastie stammend en tendeele alle tot dusver intact gebleven.

Officieële gegevens zijn er nog niet en uit wat de couranten betreffende deze vondsten bij herhaling gemeld hebben, is het vooralsnog uiterst moeielijk zich wat betreft bijzonderheden een duidelijk beeld te vormen. In elk geval schijnt, wat hier weder aan het daglicht gebracht werd, niet slechts quantitatief maar ook qualitatief van heel groot belang. Men mag zich echter in Egypte wel eens afvragen of met het kostbare materiaal juist uit deze tot dusver ongeschonden graven uit het vroege Oude Rijk, wel met voldoende beleid wordt omgesprongen. Hoe staat het b.v. met de bewerking en de publicatie van deze dingen? Wordt alles zoo bewaard dat er geen kostbare gegevens verloren gaan? Zoo iemand, dan heeft de Egyptische Regeering het in de hand te zorgen dat het tempo van het werk buiten en van dat in de studeerkamer elkander niet ontloopen.

Het beste relaas vindt men *CdE* 22, 1936 blz. 372 v.v. en verder *ILN* 11/4, 2/5, 16/5 en 6/6, 1936. Er is sprake eerst van drie (A), later nog van vijf graven (B).

A. De eerste tombe, waarvan de berichten gewaagden, was die van een niet nader aangeduide prinses, mogelijk een dochter van Chefren. De ruw-bewerkte kalksteenen sarcophaag bleek ongeopend, maar verontreinigd door Nijlslib en zand, binnengedrongen met het water tijdens een hooge overstrooming, die bovendien een gedeelte van het graf heeft doen instorten. Op het verzegelde deksel bevond zich een z.g. hoofdsteun van albast. In den sarcophaag werd het skelet van de prinses aangetroffen, liggende op den rug met het hoofd naar het Noorden. Dit hoofd droeg een fraai bewerkte gouden kroon. In de omgeving lagen verder hals- en andere sieraden van goud en halfedelsteenen, o.m. gouden vingers. Ook buiten de kist bevonden zich in de grafkamer nog allerlei voorwerpen, vooral potten en pannen in steen, aardewerk en koper, verder het geraamte van een stier en ten slotte een fraai gehouwen portretkop in kalksteen. (Afb. in *ILN* 11/6-'36 p. 639).

Kort hierna verschenen berichten omtrent de graven van Sechem-Nefer, provinciaal Bestuurder onder Chefren, en diens gemalin, wier naam nog niet werd genoemd. Wel bleek haar mummie, één van de oudste die tot dusver gevonden zijn, in gaven staat in haar windselen bewaard gebleven. (vgl. de afb. *ILN* 6/6-'36 blz. 1008). Het graf van den echtgenoot, Sechem-Nefer, is van binnen fraai versierd met schilderwerk in rood en zwart, offerscènes voorstellend.

Het derde graf is dat van Chnum-Ba-Ef, een zoon van Chefren. Men vindt hieromtrent enkele nadere gegevens en ook afbeeldingen in *ILN* 2/5 en 16/5-'36, resp. blz. 765 en 860.

B. Betreffende de boven reeds genoemde vijf verdere graven vindt men enkele gegevens: *CdE* 22, blz. 372 v.v. Eén van deze graven, aan de buitenzijde waarvan men meestal reeds op de deurstijlen namen en titels van de eigenaars in sierlijke hieroglyphen vindt uitgehouwen, heeft toebehoord aan een zekeren Ir-Sechoe, hofonderwijzer van de kinderen van den Koning en legeroverste. Het graf is ter plaatse uit de rots gehouwen en bevat o.m. geflankeerd door twee zuilen of kolommen de gedeeltelijk gesculpteerde beeltenis van den eigenaar van het graf met, daartegenover, die van zijn zoon. De sarcophaag bevond zich in een aan het einde van een gang uitgehouwen tweede, dieper gelegen vertrek.

Van een volgend graf, tamelijk wel op het eerste gelijkend, en dat toebehoorde aan een eigenaar Memi genaamd, hoogepriester van Hathor en wasscher van den Koning, wordt verder niets gezegd.

Een derde graf is, als ik goed lees, weliswaar in de rots uitgehouwen, maar de vertrekken zijn aan de binnenzijde bekleed met groote steenblokken. Nabij den ingang bevinden zich aan een der wanden voorstellingen van Chnum en Thoth. Daartegenover staat een buste opgesteld, die waarschijnlijk den eigenaar voorstelt.

Een vierde tombe, ditmaal geheel in kalksteenblokken opgetrokken, bevatte wel enkele namen en titels, maar bleek verder geheel leeg te zijn.

Het vijfde graf ten slotte, niet minder dan 47 m lang, is weer geheel uit de rots gehouwen doch werd afgewerkt met van elders aangevoerde deurdrempels en stijlen van kalksteen. Het behoorde toe aan Ayoun-Min, grootzegelbewaarder van den Koning en intendant van het paleis. De ingang is iets hooger gelegen dan de bodem van het graf en daalt geleidelijk af naar een kamer, voorzien van drie deuren: de eerste geeft toegang naar een groot vertrek met twee niet-afgewerkte schijndeuren en van waaruit twee gangen afdalen; elk naar een kamer met een sarcophaag zonder eenige inscriptie of verdere

aanduiding. De tweede van de hierboven genoemde drie deuren leidt naar een kleinere kamer en de derde naar een vertrek waarin zich enkele voetstukken van ronde zuilen of kolommen bevinden. Het graf dat den naam van zijn eigenaar draagt, is ten deele met reliëfs versierd.

SAKKARA NOORD (pgg. 21, 72 en 163). Het oude kerkhof rond Djoser's trappen-pyramide blijft nog steeds verrassingen opleveren. Boven een graf van een vizier uit de Iste dynastie, Hemaka genaamd, dat wijlen Cecil Firth in 1931 naar hij meende ledig had aangetroffen, vond Walter B. Emery uit Great Crosby, Liverpool, een reeks van liefst 42 vertrekken in de rots uitgehouwen en opgevuld met graf-bijgaven van den reeds genoemden Hemaka. Roovers die in de oudheid het graf zelf plunderden, schijnen deze voorraadschuren bij abuis te hebben „overgeslagen". De kamers, nog maar ten deele onderzocht, bevatten een hoeveelheid voorwerpen grooter dan ooit bij een archæologische vondst voor den dag kwam. Vele dezer voorwerpen zijn uniek. Zoo is er o.a. een collectie schijven bij in steen, brons, hout en ivoor, over welker beteekenis men in het duister tast. De schijven zijn van verschillende afmeting en hebben in het midden een opening of wel een houten of ivoren stokje. Sommige van deze zuiver ronde platen zijn artistiek bewerkt. Stijl en uitvoering van de versieringen getuigen van een technische vaardigheid en een smaak die men in deze verre tijden nauwelijks zou hebben verwacht. Een der stukken, dat men afgebeeld vindt in de ondergenoemde *ILN* No. 5062, bevat in inlegwerk een voorstelling van op honden jagende gazelles, die in de klassieke tijdperken van de Egyptische kunst geen slecht figuur zou maken. Op een ander stuk ziet men twee duiven omgeven door een rand van ingelegde stukjes albast. Verder zijn er, behalve tallooze vazen natuurlijk, groote hoeveelheden pijlen, vele van ivoor en met vuursteenen spits, koffertjes van exotische houtsoorten, enz. In andere vertrekken werden groote, bewerkte houten stelen voor koperen of bronzen bijlen gevonden en houten zeisen, meer dan een meter lang en ingelegd met scherpe snijkanten van vuursteen, enorme silex-messen fraai bewerkt en mogelijk voor ritueele doeleinden bestemd, één of meer ivoren tabletten met inscripties in oer-hieroglyphen w.o. de naam van Zer (3de koning v. d. Iste dynastie) al direct leesbaar was. (Vgl. voor een soortgelijk tablet met den naam van Menes: Breasted *Geschichte Aegyptens*, Berlijn 1909, bldz. 43, Abb. 26). De eigenaar van het graf was vizier van koning Den, den vierden pharao van de Iste dynastie.

Er schijnt verder een inktteekening op steen gevonden te zijn van den heiligen stier Apis, wiens vereering dus tot in de Iste dynastie zou teruggaan. Naar te hopen is zal deze ontdekking ons allerlei leeren aangaande de oudste bewoners van de streek van Memphis.

Ook omtrent deze vondst zijn er nog geen officieele berichten. Het bovenstaande is behalve aan het op pg. 163 gewraakte artikel ontleend aan *C d E* 22, 1936, blz. 369 v.v. en aan *ILN* no. 5062, 25/4-'36, blz. 732, waar men ook enkele afbeeldingen zal aantreffen.

SAKKARA ZUID (pgg. 5, 22). Hier heeft in den loop van het seizoen 1934/'35 onder moeilijke omstandigheden de heer G. Jéquier verder getracht herop te bouwen wat er van het grafmonument van Pepi II nog te realiseeren valt. Een niet onbelangrijke oogst van ten deele geheel nieuwe pyramidenteksten is o.a. het verheugende resultaat. De werkzaamheden worden voortgezet.

HERMOPOLIS WEST (pg. 4). Aan den uitersten westrand bij Tounah-el-Gebel werden door de Egyptische Universiteit uitgevoerde werken ter ontgraving van den omheiningsmuur dit jaar voortgezet. Er werd o.a. een enorme put uit den Romeinschen tijd blootgelegd waarvan het doel nog niet duidelijk is. Waarschijnlijk zullen latere gravingen de oplossing brengen.

TELL EL-AMARNA. (*Egypt Exploration Society*, pgg. 4, 23, 74). Gedurende het seizoen 1934/'35 werd, deels als een gevolg van loopende geruchten dat in de Koningsvallei in de rotsen, oostelijk van de vlakte van el-Amarna een nieuw, nog niet geopend graf zou zijn gevonden, deels tengevolge van ernstige beschadigingen die evenals elders den laatsten tijd ook hier en vooral in de koninklijke grafkamer waren voorgekomen, de omgeving van de vallei aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen. Van een

nieuwe tombe werd geen spoor gevonden maar het koningsgraf dat eens Ichnaton als laatste rustplaats voor zich zelf bestemde, werd door een ondoordringbare deur afgesloten na volledig in teekening te zijn gebracht en gefotografeerd. De resultaten zullen worden gepubliceerd in een zevende deel van de bekende serie: *Rock Tombs of El Amarna*. Voor toekomstige bezoekers zal het graf alleen op vertoon van een speciale vergunning kunnen worden geopend. Er zijn twee sleutels: een ervan wordt te Cairo, de andere in Assiut bewaard.

Bovendien werd in beide seizoenen 1934/'35 en 1935/'36 gewerkt aan het blootleggen van fundamenten van den grooten, door Flinders Petrie in 1891 reeds gedeeltelijk ontgraven Aton-tempel. De zuidelijke vleugel bleek geconstrueerd met een hooger middengedeelte en moet beschouwd worden als een voorlooper van de groote zuilenzaal in Karnak. Voor een gedetailleerde beschrijving van de tijdens het seizoen 1934/'35 verkregen resultaten mede voor die van enkele gevonden kleine voorwerpen van kunst vgl. *JEA* XXI blz. 192 vv. waar men ook afbeeldingen en plattegronden benevens een reconstructie-teekening van een deel van het harem-gebouw vindt. Fraaie afbeeldingen ook in *ILN* dd. 5/10-'35. pgg. 564/5. Een bericht van de opgravers over het seizoen 1935/'36 moet nog verschijnen. Vgl. voor enkele voorloopige mededeelingen: *CdE* 22, 1936, blz. 383/5. Voor campagne 1965/'36 zie ook *ILN* 10/10-'36.

DEIR EL-BAḪRI. (*Metropolitan Museum of Art*, New York, pg. 73). Tijdens het beëindigen van reeds vóór den oorlog aangevangen werkzaamheden daar ter plaatse heeft de staf van het *Metropolitan Museum* op den top van den in de nabijheid gelegen heuvel Sheik Abd el-Gurna de intacte grafkamer ontdekt van Ramose en Hatnefer, de ouders van Senmut, den fameuzen architect van Hatschepsut, die onder den opvolger van deze, Thuthmos III, in ongenade viel. Het is een betrekkelijk klein vertrek, onder den ingang van Senmut's eigen graf gelegen, dat behalve twee sarcophagen en twee lijkkisten met de namen Ramose en Hatnefer een massa voorwerpen bevatte waarmede het tot aan het plafond gevuld was. Aan zijn moeder had Senmut o.a. een exemplaar van het Doodenboek, een hartscarabæus en een verguld masker medegegeven; de kist van den vader echter bevatte niets van dat alles. Uit de afwezigheid van titels e.d. is af te leiden dat de groote bouwmeester van den rotstempel van Deir-el-Baḫri een *self-made man* moet zijn geweest. Een nadere beschrijving van deze vondst zal men kunnen lezen in één der volgende *Bulletins* van het Museum.

In de Bijlage tot het *Bulletin* van November 1935 vinden we, behalve een summier overzicht van de sedert 1912 ter plaatse verrichte werkzaamheden, de voorloopige beschrijving van een door William C. Hayes in 1934/'35 onderzocht familiegraf uit de eerste helft der XVIIIde dynastie, waaruit we een zeer aanschouwelijk beeld krijgen van de dagelijksche gedragingen, het karakter, de smaken en de gehechtheid aan van-de-vaderen-geërfde vrome tradities van de elf of twaalf leden van een Thebaansche familie uit den gegoeden middenstand in de jaren tusschen 1520 en 1460 v. Chr. overleden en achtereenvolgens in hetzelfde graf bijgezet.

HERMONTIS. (*Egypt Exploration Society*). Na een onderbreking van twee jaar zette de Egypt Exploration Society hier haar werkzaamheden voort onder leiding van den heer H. O. Meyers. Niet minder dan vijf nieuwe tempels werden geïdentificeerd en talrijk zijn de heerschers die hier inscripties en andere herinneringen hebben achtergelaten. In de stad werd het meer van Cleopatra teruggevonden, waarvan het water onder de omwonenden thans nog gezegd wordt genezende kracht te bezitten! Behalve de wanden werd een steenen trap ontdekt waarmede men in het meer afdaalde. Sommige bouwsteenen bleken beohord te hebben tot een (nadien zeven maal door andere koningen geüsurpeerden) pylon door Thuthmos III gebouwd ter herinnering aan zijn overwinningen in Nubië. Een gedeelte van dit bouwwerk ter hoogte van ongeveer 2 meter is blijven staan en bevat aan de noordzijde de levendige voorstelling van een optocht van negers, die den buit aanbrengen gedurende 's Konings veldtocht gemaakt.

Aan het hoofd van den stoet marcheert een reusachtige rhinoceros: de eerste

voorstelling van dit dier die, naar we weten, in de kunst van Egypte voorkomt. Op een fraaie granieten stèle in een Koptisch huis naast den pylon gevonden staat uitvoerig beschreven hoe het beest gevangen werd. Noordelijk van den pylon ontdekte de expeditie interessante en veelal fraaie fragmenten van bouw- en beeldhouwwerken uit alle tijden na de 11de dynastie stammend. Vgl. *Egypt Explor. Society. Report 1935* pg 13/4. Verdere gegevens en interessante afbeeldingen ook *I L N* 4/5-'36.

Nieuwe gravingen hier beloven groote resultaten. Erment bewaart de stoffelijke overblijfselen van een permanente bewoning die zich uitstrekt vanaf praehistorische tijden tot diep in de Christelijke aera toe. Op sommige plaatsen is de puinlaag 7 m dik!

TOUD (TÔD pg. 76 = *Tuphium*). In het eenige kilometers verder aan de overzijde van den Nijl gelegen Tôd werden, vlak achter de overblijfselen van den Ptolemæentempel de opgravingen uit vorige jaren naar de fundamentresten van een door Senwosrit I aan den oorlogsgod Montu gewijd heiligdom door de vereenigde diensten van het *Musée du Louvre* en het *Institut Français* onder leiding van Bisson de la Roque voortgezet waarbij o.a. verschillende bouwkundige gegevens den ouden tempel betreffende, kwamen vast te staan.

Bovendien werd een van die gelukkige, meestal van het toeval afhangende vondsten gedaan, die slechts éénmaal om de zooveel jaren plegen voor te komen en die licht werpen op soms verscheidene beschavingen of tijdperken tegelijk. Eén van de eerste dagen n.l. van de maand Maart van dit jaar vond men hier in het fundeeringszand onder de onderste steenlaag van het bijna geheel verdwenen bouwwerk verborgen een viertal bronzen kistjes, rechthoekig en van verschillende afmetingen: de beide grootste bijna een halve meter lang, waarvan de inhoud behalve uit Nijlwater uit deelen van een Aziatischen oorlogsbuit of geschenk bleek te bestaan. Behalve gouden staven, zilveren en looden ringen waren er een groot aantal sierlijk bewerkte voorwerpen als verscheidene halssnoeren, één gouden en 154 zilveren schalen, misschien van Grieksche herkomst, een zeer merkwaardig vaasje of kokertje (voor het bewaren van papyrus?) met een oor en een dekseltje aan een kettinkje, in zilver en goud uitgevoerd, een massief leeuwtje, amuletten en godenbeeldjes, alles van Aziatisch of Europeesch maaksel. Twee van de kistjes bleken niet bewerkte stukken lapis lazuli te bevatten (grondstoffen!) en verder eenige zegel-cylinders met inscripties in spijkerschrift — vermoedelijk namen van eigenaars of schenkers. — Er is, om maar iets te noemen, misschien reden om te hopen, dat hier ontcijfering licht zal werpen op de chronologie van Babylon in de 20ste eeuw v. Chr.! (Voor eenige afbeeldingen vgl. *I L N* dd. 18/4-'36, zie ook *C R* 1935, 420—424).

GEBELEIN. (*Universiteit van Turijn*). Bij het dorp Gebelein, het oude Aphroditopolis, iets hooger op den westelijken Nijloever, ongeveer 30 km boven Luxor werkten, oudere gravingen voortzettend, in het voorjaar 1935 de heeren G. Farina en M. Giovanni voor de Universiteit van Turijn. Behalve een praehistorisch kerkhof werd een graf uit de VIde dynastie blootgelegd dat de goed bewaarde zeer groote mummie van een schrijver bevatte en bovendien, in de nabijheid van den sarcophaag een doos voor het bewaren van papyri (nooit eerder gevonden!) die liefst tien gave papyri bleek te bevatten! Dit zijn de eerste complete op papyrus geschreven documenten die uit een zoo ver verwijderd tijdperk tot ons kwamen. Met spanning zien we de ontcijfering van de teksten tegemoet met de publicatie waarvan in den loop van dit jaar zou worden begonnen.

HIERACONPOLIS (*Metropolitan Museum of Art. New York*, pg. 73). Nadat zijn concessie in Lischt (pgg. 5, 22, 73), waar zoolang en met zooveel vrucht is gewerkt, in 1934 was teruggegeven, heeft het *Metropolitan Museum* naar nieuwe terreinen omgezien en gedurende den winter 1934/'35 enkele gravingen verricht op het terrein van het oude Hieraconpolis. In tegenstelling met de verwachting hier overblijfselen uit het Oude Rijk te zullen aantreffen, vond Ambr. Lansing, behalve een waardevolle stèle uit het Midden-Rijk in hoofdzaak alleen praehistorische zaken, interessant aardewerk, ook steenen potten, sieraden van schelp, koper en schildpad en natuurlijk een groot aantal verfpaletten. Het in de nabijheid gelegen fort, van ongebrande tegels

kon gedateerd worden als zijnde vermoedelijk onder de IIde dynastie ontstaan. Er werden n.l. in de onmiddellijke nabijheid een drietal kleinere brokken graniet gevonden, vermoedelijk van deurstijlen afkomstig, die den naam Chasechemui (laatste Koning der IIde dynastie) dragen.

Men krijgt den indruk, dat het Museum zijn opgravingswerk hier voorloopig niet zal voortzetten.

TANIS. Op deze zoo belangrijke plaats in de oostelijke Delta werkt nog steeds prof. P. Montet voor de Universiteit van Straatsburg. Het geheele complex van wat eens een schitterende stad was, is thans niet meer dan een enorm ruïne-veld. Als gestort puin, zoogoed als geheel met den grond gelijk gemaakt, liggen hier de overblijfselen niet van éénе maar van twee, en wellicht meer steden, volkomen onder elkander vermengd, nadat reeds tevoren materialen van vroegere bouwwerken door latere usurpators pasklaar waren gemaakt om te dienen voor hun eigen, latere constructies.

Pi-Ramses zooals, naar bekend, de plaats tijdens haar grootste bloeiperiode heeft geheeten, was een stichting waaraan vooral Ramses II gewerkt heeft; deze bouwde ook den grooten Seth-tempel — zeer waarschijnlijk op de plaats waar reeds een andere tempel stond. Tusschen de XXste en de XXIste dynastie schijnt dit bouwwerk en een deel van de stad verwoest te zijn, volgens prof. Montet door aanhangers van de Thebaansche Amonpartij. De steenblokken nu, die Ramses II gebruikt heeft, bleken alle van andere gebouwen afkomstig; de oorspronkelijke inscripties, die ze droegen, waren verwijderd of onleesbaar verminkt. De laatste koningen van de XXIe dynastie hebben weer aan den herbouw van de stad en den tempel gewerkt en deden met de overblijfselen van Pi-Ramses wat Ramses II met de bouwsteenen van Avaris, of hoe de naam van de oudere vestiging dan ook mag hebben geluid, gedaan had. Ze hakten eraan en sjouwden er mee en gebruikten ze waar ze het best van pas kwamen. Zoo bleken b.v. een aantal in den grooten tempel opgestelde stijlen van Ramses II geen van alle meer op hun oorspronkelijke plaats te zitten, terwijl de inscripties verwijderd of gewijzigd bleken. Op een deurstijl werd zelfs Chefren's naam aangetroffen! Soortgelijke ondervindingen werden opgedaan in de puinhoopen van kleinere tempels, elders in de stad.

Voorloopige mededeelingen over de opgravingen hier ter plaatse vindt men telkens in de *C R*. Van de opgravingen 1929/'32 verscheen een aparte publicatie, P. Montet, *Les nouvelles fouilles de Tanis* (1929—1933). Paris 1933 = Publ. de Faculté des lettres de Strasbourg, 2me serie, 10.

Oriental Institute. Chicago U.S.A. (SAKKARA, ABYDOS en elders pg. 76).

We lezen met gevoelens van verdrietigheid hoe tijdsomstandigheden ook deze instelling tot drastische beperking noopten. Zoo zal de breed-opgezette Sakkara-expeditie na de twee deelen van Mereruka, die thans ter perse zijn, geen verder werk uitgeven. Van de Abydos-expeditie is in de komende twee jaren nog een vierde deel te verwachten. Ook de publicaties betreffende Medinet Habu en Karnak schijnen te worden beknot, wat zeker zeer jammer is.

B. VERDERE PUBLICATIES

Ancient Egyptian Paintings, selected, copied and described by NINA M. DAVIES with the editorial assistance of ALAN H. GARDINER. Special publication of the Oriental Institute of the University of Chicago. 2 Vols of plates (104 plates) and 1 vol. of descriptive text. Gr. Fol. en Gr. 8°. Chicago 1936. £ 10.00

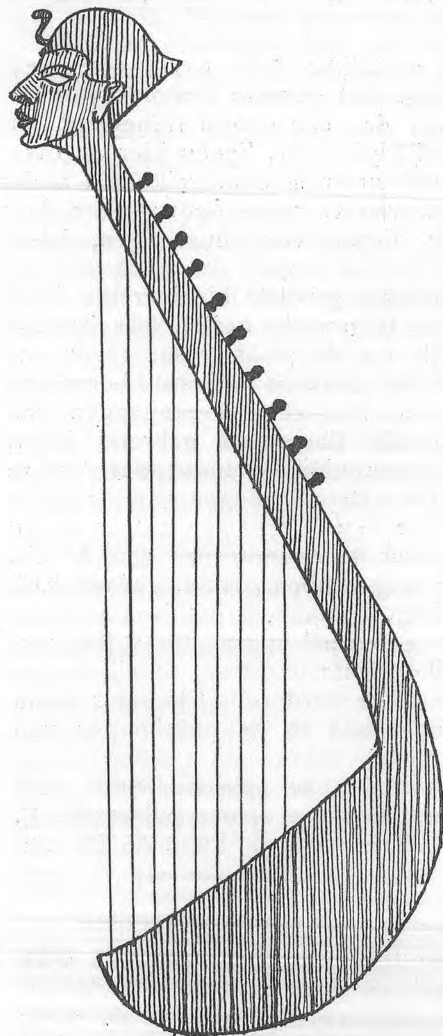
Onder de vele en belangwekkende werken die over Egyptische Kunst in den loop der jaren verschenen, is dit wel het fraaiste en zeker ook een van de meest waardevolle. Honderd en vier reproducties van grafschilderingen en tempelreliefs, dateerend van de 4de tot en met de 20ste dynastie, zoo natuurgetrouw in kleur als de hulpmiddelen der moderne boekdruk-techniek slechts veroorloven, naar aquarellen van Mrs Nina Davies werden hier bijeengebracht met voor elk een beknopte historisch-

technische toelichting en het geheel voorafgegaan door een bondige inleiding een zoo superieur plaatwerk in alle opzichten waardig. De platen in twee groote folio deelen, de tekst in een afzonderlijk kleiner deel, beide van een zeldzame typografische verzorging die een zoo lang mogelijken levensduur van het werk waarborgt.

Juist voor de Egyptische schilderkunst moet deze uitgave een buitenkansje heeten, deze toch was tot dusver naast de architectuur, naast de relief- en beeldhouwkunst in allerlei werken gewoonlijk de minst bedeelde.

Hoe deze uitgave, een resultaat van vele jaren van harden arbeid, ten slotte door samenwerking van velen tot stand kwam vertelt dr Gardiner in de voorrede. De platen zijn zoo voortreffelijk gedrukt dat men ze soms door een loupe moet bekijken om alle schoonheid ervan te kunnen genieten. Men krijgt dan een indruk als van de wanden zelf. In den tekst worden — beknopt maar op voortreffelijke wijze — allerlei bijzonderheden behandeld zooals wijze van teekenen bij de Egyptenaren, behandeling in verband met perspectief en het weergeven van schaduw!

Deze collectie geeft een overweldigenden indruk van wat het kunstenaarsvolk der Egyptenaren gepraesteerd heeft tien en meer dan twintig eeuwen vóór dat met het begin onzer jaartelling het licht der historie over ons wereld-deel gloorde!

Figuur 2

M. P. Schütte des.

ENCYCLOPÉDIE PHOTOGRAPHIQUE DE L'ART. Fasc. 1/5: *Les Antiquités du Musée du Louvre*; fasc. 6/10: *L'Art de Mésopotamie ancienne au Musée du Louvre*. Paris: Les Editions T. E. L. gr. 4°. Frs 12 numéro, Frs 95.— l'abonnement de 10 numéros.

Een uitgesproken wil snel tot het ding-zelf door te dringen behoort tot den geest van dezen tijd. Hieruit ontstond het type boek waarin de afbeelding den tekst allengs verdrong. Vooraan in deze ontwikkeling gaat de *Encyclopédie Photographique*. Vooral de beeldende kunst mag hopen in en door haar meer en beter tot de menschen te komen.

Publicaties als de hier aangekondigde geven door de buitengewone grootte en zuiverheid van de onder zoo gunstig mogelijk licht genomen photo's, die op eenvoudige maar uitnemende wijze gereproduceerd worden, werkelijk nieuwe mogelijkheden van studie en rustig beschouwen. Geen kunstwerk leent zich voor dergelijke reproductie zoo goed als het Egyptisch reliëf. Dat echter ook voorbeelden van plastische kunst op supérieure wijze werden weergegeven moge blijken uit onze plaat XVIII, ééne afbeelding slechts van de zes die de encyclopedie van dit onbetwistbare meesterstuk van el-Amarna-kunst heeft aan te bieden. Ja, meer dan dat: opdat aan een ieder zonder meer duidelijk zou zijn, waartoe een werk als dit in Egypte eens wel mag hebben gediend, staat op een voorafgaande pagina een stèle afgebeeld, waarop een harp voorkomt, wier bovenstuk eindigt in zoo'n prachtigen gehelmden koningskop! Een reproductie van deze harp vindt men in onze Fig. 2. [1])

[1]) Ch. Boreux heeft aan den Koningskop in de jongste aflevering van de *Monuments Piot* (35, pg. 7—24) een artikel gewijd: *Une tête „Amarnienne" en Bois*. Hij meent de gelaatstrekken van Amenophis IV zelf te herkennen. [*Noot van de Redactie in de revisie toegevoegd*].

C. DE MATROOS, DIE IN HET WANT KLIMT

Zie platen XX en XXI

Het op plaat XX afgebeelde relief — dat ook voorkomt in de zooeven besproken Encyclopedie T. E. L. fasc. 1 p. 22 — is afkomstig van één der wanden van de mastaba van Achethetep in het Louvre-museum te Parijs. Het bevat éene van de twee voorstellingen die ons uit het Oude Rijk bekend zijn van den matroos die in het want klimt.

De andere vindt men, als tegenhanger, afgebeeld op plaat XXI. Het betreffende stuk, dat in 1931 op de Tentoonstelling van Egyptische Kunst te Amsterdam was geëxposeerd, bevindt zich thans naar ik meen in het museum te Brooklyn. Tot dusver was het nergens afgebeeld. (Voor het onderwerp: *de matroos die in het want klimt* vgl. onze Mededeelingen en Verhandelingen 1934 No. 1 pgg. 59 v.v.).

Utrecht HENRI ASSELBERGHS

VREEMDELINGEN EN EGYPTENAREN IN EGYPTE GEDURENDE DE 3DE EEUW v. C.

Gedurende de 3de eeuw v. C. had Egypte een zeer gemengde bevolking. Ze bestond in overwegend aantal uit Egyptenaren, daarnaast uit Oosterlingen en Grieken. Deze laatsten waren afkomstig uit al de Grieksche staten, vooral uit het Grieksche schiereiland en Makedonië.

De aanwezigheid dezer vele inwijkelingen in hetzelfde land leidt vanzelf tot het vraagstuk, dat als volgt kan worden samengevat: Welk was de toestand van elk dezer bevolkingsgroepen? Meer bepaald, hoe stond ieder van hen tegenover de regeering der Ptolemæen en welke houding heeft deze laatste aangenomen jegens ingewekenen en inboorlingen? Hoe waren de betrekkingen van de verschillende reeksen landsbewoners onderling? Tot de oplossing van dit probleem hopen we binnen afzienbaren tijd een meer uitvoerige bijdrage te leveren. Voorloopig moge het volstaan enkele meeningen te citeeren van historici die de kwestie hebben onderzocht en zich uitspreken, hetzij over de politiek der Lagiden, hetzij over den toestand der onderscheidene bevolkingelementen.

Over de politiek van Alexander den Groote, wat betreft de verhouding tusschen veroveraars en Oosterlingen, gaat iedereen accoord. Niemand twijfelt eraan dat deze vorst heeft aangestuurd op de versmelting der verschillende volkeren, die met elkaar in nauwere betrekking waren geraakt. Doch eens dat men aan de regeering komt van Ptolemæus Soter (323—285 v. Chr.) treden de meeningsverschillen naar voren.

Indien men E. KORNEMANN [1]) mag gelooven, zou de stichter der dynastie gedurende de eerste twaalf jaren de politiek hebben gevolgd van Alexander, om dan vanaf 311 v. C. een nieuwe richting in te gaan: deze van de heerschappij der Makedoniërs en Grieken over het inlandsch element. En vermits de binnenlandsche geschiedenis van Egypte geen enkel feit aanwijst, hetwelk deze nieuwe richting kan verklaren, neemt schrijver aan dat Ptolemæus I mogelijk beinvloed is geworden door het voorbeeld van een der Diadochen, meer bepaald van den eerste der Seleukiden. De politiek, door dezen laatste gevolgd, zou in zekeren zin Ptolemæus I gedwongen hebben de wijze richting van Alexander te verlaten, hetgeen van verre reeds de nationale reactie der Egyptenaren aankondigde.

Nochtans heeft P. JOUGUET [2]) gemeend niet volledig te mogen instemmen met deze stelling van Kornemann. De voornaamste factoren, zegt hij, waarmede de eerste

[1]) *Die Satrapenpolitik des ersten Lagiden*. — Raccolta Lumbroso. 1925. pp. 235—245. Cfr. F. Heichelheim. Chronique d'Egypte. 7 (1932) p. 172—182.

[2]) *Lä politique intérieure du premier Ptolémée*. Mélanges V. Loret. pp. 513—536.

Lagide had af te rekenen in zijn politiek, waren aan de zijde van de Egyptenaren: de bestuursaristocratie en de clerus, aan de zijde der Grieken: de groote families vóór Alexander in Egypte gevestigd. Schrijver geeft zijn meening als volgt weer:

que le premier Ptolémée n'ait pu ni voulu gouverner contre les indigènes on le croira aisément; qu'il ait voulu créer des liens entre ses sujets grecs et ses sujets égyptiens c'est naturel et probable. Mais faut-il en conclure qu'il ait renoncé à ménager aux Macédoniens et aux Grecs la première place et qu'il n'ait pas eu une politique d'hellénisation? Je ne le crois pas. Il a agi avec une modération et une prudence qui n'ont pas été imitées par ses successeurs; mais tout ce que nous entrevoyons de son caractère nous empêche de lui prêter le penchant d'Alexandre pour les Orientaux. Plusieurs des faits invoqués par Kornemann n'ont peut-être pas la portée qu'il leur accorde. (p. 522 n. 2)

Si sous Ptolémée Soter des changements se sont produits comme il est vraisembable il n'est pas probable qu'ils aient été si profonds ni si soudains qu'on le laisse entendre. Ptolémée ne pouvait rien sans l'hellénisme; il était obligé de ménager ses sujets indigènes. Ces deux nécessités ont dû s'imposer à son bon sens durant tout le cours de son gouvernement et de son règne. (p. 534)

In dezelfde studie spreekt schrijver ook van de opvolgers van Ptolemæus I en van de politiek, welke ze hebben gehuldigd. Hij gaat verder dan de kwestie door Kornemann opgeworpen en geeft in algemeene lijnen de houding der regeering tegenover de verschillende volksdeelen als volgt weer: voorzichtige hellenisatie-politiek van den eersten Lagide, sterk doordrijven in dezelfde richting bij de onmiddellijke opvolgers die niet zoo gematigd zijn. Een hellenisatie-politiek die haar oorsprong vindt in het nationale bewustzijn van de Lagiden en de oorzaak is geweest van de nationale Egyptische revoluties gedurende de 2de eeuw v. C. De nationale factor is voor Jouguet van belang:

On verra les premiers successeurs du premier Lagide pratiquer une politique d'hellénisation intense, qui, repoussant l'indigène à un rang inférieur, l'excluait des hauts postes et réduisait même ses possessions héréditaires au profit des immigrés et de leurs descendants. (p. 524)

Zoo men deze gedachten bijtreedt, kan men begrijpen dat TARN[1]) de politiek der Lagiden tegenover de Egyptenaren veroordeelt. Hij kan niet aannemen dat ze de vaders van hun volk zouden geweest zijn, zooals de wijsbegeerte het voorstelde. Zonder de Egyptenaren te verdrukken, hebben zij hen toch ook niet geholpen. Zij hebben hen bijgestaan alleen om hen op elk oogenblik gereed te hebben tot het werk, juist zooals de eerste de beste slavenhandelaar zou hebben gedaan. Het land hebben ze verbeterd, maar aan het volk dat het bewoonde hebben ze niet gedacht. In ethisch opzicht kunnen ze de vergelijking niet doorstaan met de vertegenwoordigers van de overige Macedonische vorstenhuizen.

Zooals men ziet, een zeer streng rekwisitorium tegen de dynastie der Lagiden waarmede zich evenwel niet iedereen accoord verklaart. Want sommigen — F. OERTEL bijv.[2]) — nemen aan dat de houding der eerste Lagiden tegenover de Egyptenaren als patriarchalisch kan worden aangezien. Doch iedereen om zoo te zeggen, stemt ermede in dat Grieken en Macedoniërs zijn bevoordeeligd geworden tegenover de Egyptenaren, dat de eersten in feite over menig voorrecht beschikten.

Eerst gedurende de laatste jaren is deze algemeen-aangenomen stelling in een ophefmakende studie aangevallen geworden door E. BICKERMANN[3]). Uit een zeer diepgaand onderzoek van wat hij noemt *der Heimatsvermerk* (onderverdeeld in *Ethnikon* en *Herkunftszeichen*) besluit schrijver het volgende[4]):

Der Hellene (d.w.z. de niet-Egyptenaar) als solcher besass nämlich im ptolemäischen Aegypten keine rechtliche Privilegien, die soziale Hierarchie wurde vielmehr ausschliesslich durch den Königsdienst oder durch die Königsgnade bestimmt. Ein Aegypter kann schon unter Philadelphos als Inspektor und Vertrauensmann des Dioiketen erscheinen. Privilegiert wurden vielmehr bestimmte Berufsgruppen: Königsbauern, Soldaten oder etwa Kampfsieger usw. Aber nicht die Nationalitäten. Der „Hellene" zahlte dieselben Abgaben und Steuern, trug dieselben Einquartierungslasten, war auch vom liturgischen „munus personale" nicht

[1]) *Hellenistic Civilisaton.* 1930. 2e ed. p. 179 sq. [2]) *Die Liturgie.* p. 58.

[3]) Beiträge zur antiken Urkundengeschichte. I. *Der Heimatsvermerk und die staatsrechtliche Stellung der Hellenen im ptolemäischen Aegypten.* Aegypten. Archiv für Papyrusforschung. 8 (1927) pp. 216—239.

[4]) *l.c.* p. 238—239.

frei. Nur zum Dammfronde scheint er nicht herangezogen zu sein, die war aber auch unter den Aegyptern nur für die λαοί obligat.

Die „Hellenen" wohnten nicht in getrennten Vierteln oder reservierten Territorien, wie ehemals die Griechen in Naukratis oder Memphis und die Europäer von heute im Orient. sondern vermengt untereinander mit den Aegyptern. Der Dorfschreiber der neugegründeten hellenischen Siedlung Philadelpheia ist ein Aegypter, und der wirkt bei der Besteuerung der „Hellenen" ohne weiteres mit. Andererseits finden sich die „Hellenen" schon in J. 257 unter den fronpflichtigen Webern.

Staan de zaken zoo, dan moet de geheele politiek der Lagiden worden herzien. Indien het recht in Egypte niet op persoonlijken doch op territorialen grondslag berustte, dan is het verder onaanneembaar, dat in de 3de eeuw v. C. Macedoniërs en Grieken bevoordeeligd waren tegenover de inboorlingen.

Het antwoord op de revolutionnaire theorie van E. Bickermann kon niet uitblijven. Men vindt het in een zeer belangrijke studie van E. SCHÖNBAUER[1]). Schrijver geeft onmiddellijk toe dat de scherpzinnige opmerkingen van Bickermann betreffende de teksten voor een groot deel juist zijn. De conclusies evenwel die hij eruit trekt zijn valsch. Waar Bickermann beweerde dat het „Heimatsvermerk" van vele personen in de papyri onjuist en dus juridisch gesproken zonder beteekenis is, houdt Schönbauer voor dat dergelijke gevolgtrekking onaanvaardbaar is.

In Wirklichheit handelt es sich bei allen diesen Personen deren Heimatsvermerk „staatsrechtlich" falsch erscheint nicht um Ausländer im modernen Sinne, sondern um Nachkommen von Einwandern, denen der König eine besondere Rechtstellung zuerkannt hatte. Die Heimatsvermerke deuten auf Stämme, die ausserhalb Aegyptens wohnten; aus diesen Stammesbezeichnungen waren aber Standesbezeichnungen geworden.

Indien dus een inwijkeling het ethnikon droeg van een staat, die niet meer bestond, was deze aanduiding nog van belang: ze beteekende dat de persoon in kwestie afstamde van voorouders uit dezen staat afkomstig, en diensvolgens een bevoorrechte juridische positie bekleedde. In Egypte, staatsrechtelijk het militaire rijk van koning Ptolemæus, moest de toestand van Egyptenaren en niet-Egyptenaren verschillend zijn. De eersten behoorden tot het land door Alexander veroverd, dus tot den krijgsbuit. De laatsten maakten deel uit van de troepenmacht, waarmede de stout Egypte onderwierp. Zoo werd de scheidslijn getrokken tusschen inboorlingen en ingewekenen. Ze bleef ook later voortbestaan voor de afstammelingen van Alexander's soldaten en de inwijkelingen die eerst in de volgende decenniën naar Egypte trokken en niet tot de strijdmacht behoorden. Schönbauer onderscheidt in juridisch opzicht vier bevolkingsklassen.

Vooreerst de burgergemeenschappen van Alexandrië, Naukratis en Ptolemais, die erkende *polis-organisaties* en diensvolgens een zelfstandige, in zich gesloten levens- en rechtsgemeenschap met eigen staatsgebied vormen.

Vervolgens diegenen, die over geen *staatsterritorium* beschikken, zooals de eerste reeks, doch deel uitmaken van een bepaalden invloedrijken stand door geboorte en oogenschijnlijk onder de koninklijke heerschappij een corporatieve inrichting kennen.

In de derde plaats de Egyptenaren; zij zijn slechts het voorwerp van de koninklijke regeling en hebben geen eigen, erkende gemeenschap; ze zijn de onderdanen en maken allen te samen *het Egyptische volk* uit.

De vierde reeks is samengesteld uit de niet-vrije personen[2]).

Tegen de stelling van E. Bickermann hebben zich nog andere schrijvers uitgesproken o.m. V. ARANGIO-RUIZ[3]). De meest recente studie, deze van C. PRÉAUX[4]), vertrekt van Bickermann's stelling dat de Grieken als dusdanig over geen enkel voorrecht beschikten op juridisch gebied en dat de maatschappelijke organisatie veeleer uitsluitend bepaald werd door den koningsdienst of de koninklijke gunst. Schrijfster maakt de analyse van een reeks feiten, waarin men over het algemeen de

[1]) *Studien zum Personalitätsprinzip im antiken Rechte.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Roman. Abt. 49 (1929) pp. 345—403. [2]) Cfr. E. Schönbauer. *o.c.* pp. 350—351.

[3]) *Persone e famiglia nel diritto dei papiri.* Pubblicazioni della Università cattolica del Sacro Cuore. Serie II. vol. 26. Milano. 1930. Capit. 2: Egiziani e Greci. pp. 23—43.

[4]) *Politique de race ou politique royale?* Chronique d'Egypte. XI (1936) pp. 111—138. Over de bemerkingen van Schönbauer wordt in deze studie niet gesproken.

voorrechten der Grieken meent weer te vinden: „de installatie van soldaten, veteranen en beambten op Egyptischen bodem". Het besluit is als volgt:

L'institution des clérouchies et des stathmoi provoque dans l'ordre social, dans l'ordre psychologique, dans l'ordre économique des conflits où s'affrontent deux races dont l'une se croit tout permis, dont l'autre nourrit une sourde haine. Dans sa structure juridique, l'institution n'a rien qui nous autorise à la rattacher à un système de politique de race. Elle est née des nécessités d'une politique royale; elle évolue sous l'influence des forces qui sapent le pouvoir du roi. Nous croyons que, lorsque on veut comprendre la politique des Lagides, on y voit plus clair si l'on distingue les conséquences sociales des institutions de l'intention politique qui les a fait maître. Nous voudrions avoir rendu évidente cette idée en analysant un groupe de faits où le contact des deux races s'est avéré particulièrement irritant et l'œuvre royale particulièrement difficile, parceque, pour se maintenir, il lui fallait résister à des poussées qui venaient à la fois des Grecs et des Egyptiens.

Na deze menigvuldige studies verdient het besproken vraagstuk opnieuw te worden behandeld. Het schijnt noodzakelijk de gangbare, tegenstrijdige meeningen aan een critisch onderzoek te onderwerpen door de analytische studie der vele teksten, welke de documentatie betreffende de 3de eeuw v. C. gedurende de laatste twintig jaren zijn komen verrijken. Dit hopen we te doen in de bijdrage, waarover spraak was bij het begin dezer uiteenzetting.

Leuven WILLY PEREMANS

IETS OVER BURGERNAMEN TE ALEXANDRIË

Afkortingen: BGU = *Aegyptische Urkunden aus den Museen zu Berlin.*
P.Ox = GRENFELL and HUNT, *The Oxyrhynchos Papyri.*
P.LOND. = *Greek papyri in the Britisch Museum.*
SB = PREISIGKE, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten.*
SUPPL.EP.GR. = *Supplementum Epigraphicum Graecum.*

Naar aanleiding van een lijst van Alexandrijnse burgernamen — een gebied, waarop wij, zoals op zo vele gebieden, waar het Alexandrië betreft, slechts zeer onvolledig zijn ingelicht, — die ik, voornamelijk op grond van Griekse papyri en inscripties heb samengesteld, zou ik enige, zij het voorlopige, opmerkingen willen maken. De lijst zelve, die buiten het kader en de bedoeling van deze bladzijden valt, hoop ik binnen niet al te lange tijd in mijn dissertatie te publiceren.

In de eerste plaats moet met nadruk gezegd worden, dat het materiaal, dat ons ter beschikking staat, inderdaad gering is. Globaal genomen geeft de gehele, zo volledig mogelijk samengestelde lijst ons ongeveer drie honderd namen, die betrekking hebben op ongeveer duizend burgers en burgeressen van Alexandrië; voor een wereldstad gedurende een periode van ongeveer zes eeuwen inderdaad een pover resultaat. En zelfs bij dit materiaal moet nog een restrictie gemaakt worden. Immers niet alleen zijn zij opgenomen, die door de naam van een Alexandrijnse demos, door de toevoeging van 'Αλεξανδρεύς, ἀστή, een enkele maal ἀστός of een dergelijke aanduiding als burgers van Alexandrië gekenmerkt zijn, maar ook hun vaders en grootvaders, voorzover ze genoemd werden. Natuurlijk heeft men hier niet de volle zekerheid, dat ook zij burgers van Alexandrië waren, maar de algemene regel, dat dezelfde namen in een familie lang plegen gebruikt te worden, rechtvaardigt het mijns inziens, ze ook mee op te nemen, ook al, omdat anders ons materiaal zo gering geworden zou zijn, dat het onbruikbaar geworden was.

Bovendien kunnen ze als geringe vergoeding beschouwd worden voor de vele namen, die ik, hoewel we zeker kunnen zijn, dat ze te Alexandrië gebruikelijk waren, niet op heb kunnen nemen, alleen omdat de toevallige overlevering ons geen burgers, die deze namen droegen, bewaard heeft. Het is, om enige voorbeelden te geven, moeilijk in te zien, waarom de naam 'Αθηνόδοτος niet en de naam 'Αθηνόδωρος wél voorkomt, 'Απολλόδοτος en 'Απολλοφάνης niet en 'Απολλόδωρος, 'Απολλώνιος en 'Απολλωνίδης wel; 'Αρίστιππος, 'Αριστοκράτης, en vele andere, soortgelijk gevormde namen wel, terwijl

'Αριστόμαχος, 'Αριστοτέλης en 'Αριστοφάνης ontbreken, terwijl al deze namen volgens Preisigke in Egypte gebruikelijk waren. Dergelijke dingen berusten natuurlijk op niets anders dan op de toevalligheden van de overlevering. We hebben dus ook volstrekt geen zekerheid, dat onze verzameling namen voor de naamgeving te Alexandrië representatief is en met conclusies op grond van verhoudingsgetallen dienen we zeer voorzichtig te zijn. Desondanks heb ik het, om verschillende redenen, wenselijk geacht, deze namen te verzamelen en is het ook, dunkt mij, de moeite waard, het resultaat wat nader te bezien.

Allereerst is er de quaestie van de theophore namen. Ik had van het begin af de indruk, dat hun aantal tegenover de ἄθεα ὀνόματα te Alexandrië bijzonder groot was. Een partiële vergelijking bevestigt dit. Immers volgens de Attische inscripties is de verhouding van ἄθεα tegenover θεοφόρα ὀνόματα die voortdurend talrijker worden, in de tijd voor Euclides' archontaat ongeveer 25—2; in de periode van Euclides tot Augustus 4—1 en gedurende de Romeinse keizertijd 6—5. De vergelijking, waarvan de getallen natuurlijk zeer benaderend zijn, is alleen gemaakt voor de met *A*-beginnende namen, een groep, waarin zowel zeer gebruikelijke theophore namen als ἄθεα ὀνόματα vertegenwoordigd zijn; de zaak kan voor andere groepen natuurlijk geheel anders liggen, maar het gaat hier alleen om een verhoudingsgetal. Het materiaal bij de Attische namen is zo omvangrijk, dat we mogen aannemen, dat het toevalselement hier belangrijk is gereduceerd. In Alexandrië, voor de gehele periode van 300 v. C. tot 300 n. C. is de verhouding 6—11, en wanneer we, zoals gezegd, met dit getal de grootste voorzichtigheid moeten betrachten, zien we onze indruk toch bevestigd. Het is trouwens niet te verwonderen, dat zich in dit opzicht, voor de religieus zo ontvankelijke Grieken, de algemene tendenz van de tijd, vermeerderd door de nabijheid van Egypte, sterker doet gelden.

Wat betreft de goden, tot wier dienst we op grond van de namen mogen besluiten, (ook dit met een zekere reserve, omdat we niet kunnen nagaan, in hoeverre de bevolking van Alexandrië haar eigennamen heeft meegebracht uit het oorspronkelijk vaderland, en het bovendien moeilijk te controleren is, of, althans bij de meest gebruikelijke theophore namen, de verbinding met de betreffende godheid nog levend werd gevoeld) van het Egyptisch pantheon komen in het algemeen juist die godheden voor, die we zouden verwachten. In de eerste plaats, en heel dikwijls Ammon, die, gelijkgesteld als hij wordt met de godheid van het orakel in de Libyse woestijn, door de Grieken reeds lang als een van hun eigen goden was geaccepteerd, met de namen 'Αμμωνάριον, 'Αμμωνία, 'Αμμώνιας, Σεράμμων, Σαραπάμμων; Sarapis, wiens dienst door de dynastie der Ptolemaëen gepropageerd werd, met het zeer gebruikelijk Σαραπίων, verder met Σαραπίας, Σαραπαπόλλων, Σεράμμων en Σαραπάμμων; Isis, die oorspronkelijk naast hem staat maar hoe langer hoe meer de heersende godheid wordt, met 'Ισίδωρος, 'Ισιδώρα, 'Ισίας en de Egyptische naam Θαῆσις, haar zoon Horus met 'Αρποκρατίων, 'Ιέραξ en 'Ιερακίαινα, de tot dezelfde kring behorende Anubis met 'Ανουβάρων, 'Ανουβίων en 'Ερμανουβίων, de Apisstier, die vooral te Memphis nauw met Sarapis samenhangt met 'Απίων, Bastet van Bubastis met 'Αιλουρίων en de oude slangendæmon van Alexandrië met Αγαθὸς 'Δαίμων.

Het Griekse pantheon is zo goed als geheel vertegenwoordigd: Aphrodite met 'Αφροδισία en 'Αφροδίσιος; Apollo met 'Απολλοδώρος, 'Απολλωνίδης, 'Απολλώνιος; Athene met 'Αθηναίς, 'Αθηναγόρας, 'Αθηνόδωρος, 'Αθήναιος; Artemis met "Αρτεμις en 'Αρτεμίδωρος; Asclepius met 'Ασκληπιάδης; Ares met 'Αρεῖος; Demeter met Δημητρία en Δημήτριος; Dionysus met Διονυσία, Διονύσιος, Διονυσοφάνης, Βάκχιος; de Dioscuren met Κάστωρ, Πολυδεύκης, Διόσκορος, Διοσκούριδης; Eirene met Εἰρηνίων, Εἰρηναῖος; Helios met 'Ηλιόδωρος; Hera met 'Ηραΐς, 'Ηράκλειτος, 'Ηρώδης; Heracles met 'Ηρακλᾶς, 'Ηρακλεία, 'Ηρακλείδης; Hermes met 'Ερμαΐς, 'Ερμαῖος, 'Ερμαίσκος, 'Ερμανουβίων, 'Ερμίας; 'Ερμογένης, 'Ερμόδημος, 'Ερμόδωρος, 'Ερμοκλῆς, "Ερμων en 'Ερμῶνας; Hestia met 'Εστιαῖος; Hephæstus met 'Ηφαιστάριον, 'Ηφαιστίων; Pan met Πανίσκος; Poseidon met Ποσειδώνιος; Zeus met Διογένης, Διόγνητος, Διόδημος, Διόδωρος, Διοκλῆς, Διομήδης, Δῖος, Διοφαντίς, Διόφαντος, Δίων, Ζηνάρων, Ζηνόθεμις, Ζήνων, terwijl uit Griekse sagenkringen afkomstig zijn: 'Αχιλλεύς, 'Αστυάναξ, 'Ιάσων, 'Ερμιόνη, Νεοπτόλεμος, Σεμέλη.

De naam Hierax aan de Egyptische kant, en de voornaamste theophore namen

met Griekse vorm illustreren ten duidelijkste de zeer betrekkelijke waarde van dit materiaal. Immers Hierax komt ook buiten Egypte en Egyptische invloed als eigennaam voor en zekerheid, dat de naam met Horus in verband gebracht moet worden, is er dus niet, hoewel het buiten Egypte ongebruikelijk vrouwelijk Hierakiaina wel in die richting wijst.

Bij de van Griekse godennamen afgeleide namen kan men daarentegen nooit met zekerheid vaststellen, of een Griekse dan wel een Grieks-Egyptische syncretistische godheid bedoeld is, of dat eenvoudig een Egyptische theophore naam vertaald is. Men kan dan trachten uit de namen van familieleden iets af te leiden; we zien dat bijvoorbeeld bij de Heracleides genaamde burgers, familieleden, vaders, grootvaders, zoons dikwijls half-Egvptische namen hebben; zoo een Ἡρακλείδης ὁ καὶ Ἀμμώνιος in *SB.* 990; een H. vader van Ὡρίγενης, grootvader van Ἀμμώνιος in *BGU.* 427; een H. zoon van Ἀμμώνιος in *Suppl.Ep.Gr.* VII 899; in vele andere gevallen dragen de familieleden ook de naam Herakleides of een dergelijke veel voorkomende, niet zonder meer Griekse naam. Op 19 burgers, die Demetrius heten, hebben er twee een zoon die Σαραπίων, twee een zoon die Ἰσίδωρος heet en een vijfde is een zoon van Ὡρίων. In de dubbele naam Ἀπολλώνιος ὁ καὶ Διονύσιος zouden we ook eerder de godheden Horus en Osiris zoeken dan de corresponderende Griekse godheden. Nu het er zo mee staat, wordt het uiterst moeilijk, voor de Griekse cultuur te Alexandrië conclusies te trekken op grond van de namen; de namen die opvallend veel voorkomen, zijn, behalve de door Egypte beinvloede: Ammonius, Sarapius, Didymus (zie hieronder), Isidorus en natuurlijk Alexander en Ptolemæus, juist degenen die overal in de Hellenistisch-Griekse wereld zeer frequent voorkomen: Apollonius, Demetrius, Dionysius, Herakleides, Hermias, Theoon, Chairemon, zodat afgezien van de Egyptische inslag Alexandrië zich niet opvallend van de Hellenistische wereld onderscheidt.

Een ander punt is de quaestie van de verhouding van Griekse, Grieks-Egyptische en Egyptische namen. De namen, die ook naar de vorm zuiver Egyptisch zijn, zijn zeldzaam; voorbeelden zijn een Θαῆσις Πασίωνος in *BGU.* 444, een Θαϋβάριον Θέωνος in *POx.* 477 en een Ψάμμις vader van Ἀμμώνιος in *BGU.* 1153. Hetgeen ook al weer is, wat te verwachten was; bij de toch altijd overwegend Griekse cultuur van de wereldstad Alexandrië passen zuiver Egyptische namen dan toch niet. Het is ook wel opmerkelijk, dat van de meest gewone Egyptische namen als bijv. Στοτοῆτις, Πετεῆσις, er tot nu toe onder de Alexandrijnse burgerij nog geen enkele gevonden is.

Oorspronkelijk Egyptische namen met Griekse vormende elementen zijn talrijk; het zijn bijna allen theophore namen, die van de Grieks-Egyptische religieuze vermenging een goed beeld geven. Daarnaast is nog een klasse van naar de vorm Griekse, maar buiten Egypte ongebruikelijke of zo goed als ongebruikelijke namen, waarin we, in sommige gevallen, vertalingen uit het Egyptisch kunnen vermoeden. Zo bijvoorbeeld bij een Ἡρακλείδης Τριαδέλφου Ἀνουβίωνος (*P.Lond.* II. 206) moet Triadelphus, dat in Egypte veel voorkomt, maar daarbuiten niet gebruikelijk is, een vertaling zijn van het Egyptische Χεμσνεῦς dat ook in de papyri betrekkelijk veel voorkomt; de namen van den vader en van den grootvader illustreren hier overigens ook weer duidelijk, dat men Herakleides eerder met Harsaphes dan met Heracles in verband kan brengen!

Een soortgelijk geval is misschien de naam Δίδυμος, die weliswaar in verscheidene delen van de Griekse wereld sporadisch voorkomt, maar toch eerst te Alexandrië tot een der meest gebruikte namen wordt; men zou hier kunnen denken aan een samenhang met het in vele vormen als eigennaam gebruikte Σανσνοῦς dat „de twee broeders" betekent, of aan het zowel voor het mannelijk als voor het vrouwelijk voorkomende Θατρῆς, „de tweeling". Verscheidene namen van onze lijst vallen mogelijk in deze categorie: vrij zeker een Παντώνυμος vader van Herakleides en grootvader van Agathos Daimon (*SB* 5672). mogelijk ook een Εὔτεχνος (*SB* 6635) en anderen, die ik te zijner tijd zal bespreken.

Jammer genoeg beschikte ik op het oogenblik niet over de litteratuur om de quaestie van Egyptologische zijde na te gaan; dat zij van groot belang is, spreekt van zelf. Immers met deze categorie van namen, de Grieks-Egyptische en zuiver Egyptische theophore namen en de enkele zuiver Egyptische namen stijgt het Egyptisch element in dat, wat wij van de Alexandrijnse naamgeving kennen. Daaraan

knoopt zich onvermijdelijk de vraag vast: is dit slechts een quaestie van nomenclatuur of is hier werkelijk sprake van een belangrijk element in de Alexandrijnse burgerij? Voor de buiten-Egyptische afkomst van de Alexandrijnen geeft ons namenmateriaal geen uitsluitsel (het is ook voor het grootste deel materiaal uit de keizertijd); behoudens uitzonderingen bevat het, naast de door Egypte beinvloede namen slechts zulke, die tot de algemeen Hellenistische namenschat behoren; het wijst niet naar bepaalde plaatsen. Evenmin geeft het ons, bij het weinige, dat wij van het leven van Alexandrië weten, het recht, omtrent de inlandse elementen van de bevolking een conclusie te trekken. Een Hellenistische wereldstad, maar sterk beinvloed door haar ligging in Egypte, zo verschijnt ons Alexandrië ook weer uit deze weinige gegevens. Met deze formule moge ik deze oppervlakkige eerste beschouwing besluiten; later hoop ik op het een en ander nader en dieper in te gaan.

Amsterdam ELIZABETH VISSER

COPTICA

JACOB MUYSER, *Maria's Heerlijkheid in Egypte. Een studie der Koptische Maria-litteratuur*, Deel I, Leuven-Utrecht, 1935.

J. L. KOOLE, *Studien zum koptischen Bibeltext. Kollationen und Untersuchungen zum Text der Paulusbriefe in der unter- und oberägyptischen Ueberlieferung* (= Beihefte zur Zts. der Neut. Wiss., 17), Berlin, 1936 [1]).

V. STEGEMANN, *Koptische Paläographie*, Heidelberg, 1936.

Sinds het vorig Jaarbericht zagen op het gebied der Koptische studiën twee werken het licht van de hand van Nederlandsche schrijvers. Eén van deze beide werd zelfs in onze moedertaal geschreven, hetgeen voorzeker een unicum mag worden genoemd. De auteur, een Katholiek missionaris van den Koptischen ritus, nu reeds jaren lang verblijvend te Facous (Egypte), zag bij al zijn overigen arbeid nog kans wetenschappelijk werkzaam te zijn en het eerste deel te publiceeren van een geschiedenis der Mariavereering in Egypte. Dit werk moet met vreugde worden begroet, alleen reeds hierom, dat ons de tekst der Koptische theotokieën (Mariahymnen met paraphrasen) wordt geboden mèt Nederlandsche vertaling, en zoo voor alle belangstellenden in liturgie- en dogma-geschiedenis deze oud-christelijke schatten worden toegankelijk gemaakt. Ook overigens bevat het werk veel wetenswaardigs, zooals de publicatie en correctie van Arabische teksten.

Van geheel anderen aard is de dissertatie, waarop Ds Koole (Vreeland) promoveerde aan de evangelisch-theologische faculteit te Berlijn. Schrijver meent terecht, dat op het gebied der Oostersche Bijbelvertalingen vóór alles noodzakelijk zijn geduldige en accurate detailstudies. Zelf heeft hij aan een onderzoek onderworpen de Sahidische en Bohairische teksten van de Brieven van Paulus, die tekstkritisch een gesloten eenheid vormen; de zaken zijn hier minder gecompliceerd dan in de Evangeliën. Hij vergelijkt de Koptische vertalingen onder elkaar en met de bekende recensies van den Griekschen tekst van het Nieuwe Testament, den Egyptischen, Westerschen en Κοινή-tekst en komt daarbij tot interessante resultaten; voor bizonderheden moge ik verwijzen naar een bespreking in het eerstvolgende nummer van *Biblica.*

Van meer algemeen belang voor de Koptische studiën is de jongste publicatie van V. Stegemann, waarin hij zijn vroeger geuit voornemen een Koptische palæographie te schrijven, ten uitvoer brengt. Tot nu toe was men vrijwel uitsluitend aangewezen op de reeds in 1888 verschenen *Album de paléographie copte* van Hyvernat.

Haaren N.B. W. GROSSOUW

[1]) Parallel hiermee is nu ook verschenen A. Böhlig, *Untersuchungen über die koptischen Proverbientexte*, Stuttgart, 1936.

TWEE FRANSCHE GESCHIEDENISSEN VAN HET NABIJE OOSTEN

Histoire de l'orient ancien: J. CAPART, *L.Égypte des Pharaons*, blzz. 5—145: G. CONTENAU, *L'Asie occidentale ancienne*, blzz. 147—327, 3 kaarten. Parijs [1936], 24 fr.
HISTOIRE GÉNÉRALE, Histoire ancienne: A. MORET, *Histoire de l'Orient*, 2 dln, 872 blzz., 13 kaarten, Parijs, 1936, 90 fr.

Als karakteristiek van het werk van de heeren Capart en Contenau zou men den titel van één der hoofdstukken *Mise au point* kunnen kiezen, wat ook past in een reeks die tot doel heeft 'de geschiedenis aan allen te vertellen'. Voor iedereen begrijpelijk, onderhoudend en toch niet simplistisch een Egyptische geschiedenis te schrijven is moeilijk. Toch is Capart daarin ten volle geslaagd. Was het anders te verwachten van iemand, die de kunst verstaat voor Egypte in ruimen kring belangstelling te wekken en als 'vakman' te gelden? Capart's verdienste is het dat hij niet een samenvatting van een handboek gegeven heeft, maar dat hij vragen opwerpt en deels beantwoordt, die de lezer soms bij zich wist te leven, terwijl het stellen van andere hem verrast. Zoodoende onstaat er een contact, dat hem ook die hoofdstukken, waarin de loop der geschiedkundige feiten geschilderd wordt, met spanning doet lezen.

Dr Contenau neemt onder de Orientalisten een eenige plaats in. Alle deelen van Voor-Azië kent hij: in Iran en Syrië heeft hij aan opgravingen deelgenomen of ze geleid; als philoloog heeft hij zijn verdiensten als uitgever van Sumerische en Cappadocische kleitabletten; hij schreef een omvangrijk *Manuel de l'archéologie orientale*, evenals een geschiedenis der Hethieten en Mitanni. Zoo is het te verklaren, dat hij — al maakt de indeeling in vier deelen met als afscheiding telkens een millennium den indruk eenigszins mechanisch te zijn — er in geslaagd is in ieder afzonderlijk èn een beeld van elk beschavingsknooppunt èn een van hun onderlinge verhoudingen op overzichtelijke wijze te geven. 'Sticht' Capart, Contenau schildert.

Het is juist gezien voor het schrijven van een schets der oude geschiedenis de hulp van twee schrijvers te vragen, die zoo gescheiden het terrein hunner belangstelling behandelen kunnen. Men meende dat het tijdperk afgesloten was, waarin een enkeling een *grande opus*, waartoe naar Seneca's woord een 'bewogen geest' vereischt is, tot stand bracht, zooals Maspero en Ed. Meyer dat gedaan hebben. Het is dan ook niet zonder aarzeling, dat men het werk van professor Moret ter hand neemt: men vindt er dan ook elementen, die die stemming versterken. Daarbij komen moeilijkheden van technischen aard. Het eerste deel is reeds tusschen 1929 en 1934 gedrukt; zoodoende konden belangrijke onderwerpen, die wij nu onontbeerlijk voor een juist beeld achten, (de vondsten van Junker in Egypte, die van Parrot in Ma'eri) niet vermeld worden; maar in het samenvattend laatste hoofdstuk, en in de Addenda hadden zij niet mogen ontbreken. De bibliographie wekt meer dan eens bevreemding wegens onvolledigheid, evenals de vele drukfouten in Engelsche en Duitsche titels; meer dan eens is de voorstelling simplistisch (schrift, maan- en zonnejaar), terwijl onderwerpen als 'totem' en 'mana' misschien beter achterwege gebleven waren; in Mesopotamicis voelt men wel eens te groote afhankelijkheid van indirecte bronnen. Daartegenover staan de voordeelen van zulk een schets uit een hand: de betrekkingen Egypte-Azië in historischen tijd komen goed tot hun recht, zooals blijkt uit de hoofdstukken 'De Kassieten in Babylon, de Hyksos in Memphis', 'De Mitanni-huwelijken der Pharao's', 'Kanaän onder de XIX[de] Dynastie'. Bovenal uit zich de eenheid van compositie in de Inleiding, waar in het kader der *Préhistoire humaine* die van het Oosten geplaatst wordt, en in het slotwoord, waarin de auteur onze 'schuld aan het Oosten' behandelt. Bij zulke onderwerpen is doortastendheid noodig; wellicht is het gebrek onzerzijds aan bewogenheid van geest, 'die den mensch daarheen draagt, waarheen hij met eigen krachten geaarzeld zou hebben op te klimmen', dat wij, hoewel dankbaar voor het ontworpen beeld, den schrijver niet in alles volgen kunnen. Ondanks dit alles, verdient het werk onze belangstelling voor de rustige, zakelijke en deskundige wijze, waarop Moret dit tijdperk behandeld heeft. J. J.—B. A. v. P.

LITTERATUUR OVER HET OUDE TESTAMENT

Afkortingen:
ThR = *Theologische Rundschau* ZAW = *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*

Het afgelopen academiese jaar bracht vele belangrijke studiën op het terrein der oudtestamentiese wetenschap. Door het nauwe verband van deze wetenschap met theologie speelt de geestesgesteldheid van de onderzoeker en de theologiese situatie hier een groter rol dan in andere gebieden van wetenschappelik onderzoek. Zo zien we in verschillende studiën van de laatste tijd een grote plaats geruimd voor theologiese vraagstukken, zowel uit vrees voor historisme als uit behoefte de waarde van het O. T. voor het persoonlike geloofsleven te bepalen.

W. Vischer's werk, reeds in 1935 bij Kaiser, München, verschenen, draagt de veelzeggende titel: *das Christuszeugnis des Alten Testaments*. Deze pentateuchstudiën vonden hun voorbereiding in artikelen in *Zwischen den Zeiten* en enkele andere publicaties sinds 1927 verschenen. De schrijver heeft een open oog voor het *ganzheitliches Denken* van de Semiet, maar toont overigens groter liefde voor een logosspeculatieleer dan voor histories-philologiese détailkennis.

W. Eichrodt's *Theologie des Alten Testaments*, (Hinrich, Leipzig) waarvan tot nu toe twee delen verschenen, wordt sterk becritiseerd door L. Köhler's artikelenreeks in ThR (begonnen in 7, 1935) op het punt van de verbondsvoorstelling welke Eichrodt aan zijn werk ten grondslag legt. Köhler zelf geeft ons ook een *Theologie*, (Mohr, Tübingen 1936) die door helderheid en beknoptheid uitmunt. Hij ontleent zijn indeling niet aan de stof zelve, zoals Eichrodt probeert te doen, maar vindt deze in zijn eigen gedachten over theologie. Zijn grote historiese en litteraire détailkennis behoedt hem voor de gevaren die in dit subjectieve uitgangspunt schuilen, al ontkomt hij bij de behandeling van de cultus m. i. niet geheel eraan. Met kunst- en vliegwerk wordt deze paragraaf aan het onderdeel anthropologie toegevoegd. De priesterschap ontvangt nu een waardering die m. i. uit de texten niet gerechtvaardigd kan worden. Profetisme en priesterschap vormen geen tegenstelling, wel profetisme en verworden priesterschap. In deze zin schreef over dit vraagstuk ook de Schotse oudtestamenticus A. C. Welch, *Priest and Prophet in Israël*.

De pogingen om een theologie van het Oude Testament te geven doen de vraag opkomen of de historiese wijze van behandeling van de godsdienst van Israël plaats moet maken voor deze theologieën. Wanneer wij het begrip geschiedenis slechts niet vervlakken tot feitenlijst uit het verleden, behoeft dit zeker niet te gebeuren. J. Hempel toont in de twede druk van *Gott und Mensch im alten Testament, Studie zur Geschichte der Frömmigkeit*, (Kohlhammer, Stuttgart 1936) dat het zeker mogelik is de stof die het O. T. biedt, theologies te rangschikken, maar tevens dat verschillende gedeelten op de achtergrond moeten blijven en de behandelde onderwerpen slechts controleerbaar zijn door een zeer vermoeiende notenreeks.

Ook de détailstudie stond niet stil. Over de textkritiek geeft *Beiheft 66* ZAW vele belangrijke dingen, terwijl O. Procksch in ZAW 53 bladz. 240 vv. een bijdrage begint *Tetraplarische Studien*, voortgezet in 54 *Heft* 1/2 (1936), waaruit blijkt dat het niet al theologie is wat de klok slaat. P. Volz geeft in het laatst genoemde nummer van ZAW *ein Arbeitsplan für die Textkritik des Alten Testaments*, waarin hij pleit voor een grotere samenwerking van de geleerden om niet onnodig kracht te verspillen. Johann David Michaelis heeft reeds een manuscript gereed gehad, 20 Sept. 1756, *Textkritische Regelsammlung*. Na enkele opmerkingen over de *Aufgaben* (text en *versiones*, arbeidsverdeling) oppert Volz het plan een internationaal tijdschrift voor O. T.iese textkritiek op te richten. Velen zullen het verschijnen van nog een periodiek niet toejuichen, al laat de samenwerking op dit gebied nog veel te wensen over.

Tot zijne en onze teleurstelling kon de heer I. L. Seeligmann niet tijd en gelegenheid voor een bijdrage in dit Jaarbericht vinden. [REDACTIE EN SCHRIJVER]

Een grote hoeveelheid détailstudies brengen de vele tijdschriften. Het is mij niet mogelik in een kort bestek het vele te verwerken; de vakbladen zelve bieden den belangstellenden echter op overzichtelike wijze de gegevens. Ik noem slechts enkele artikelen en begin bij het door G. Kittel uitgegeven Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, dat in November 1935 met de eerste aflevering van het derde deel verscheen, terwijl October 1936 de achtste aflevering hiervan bracht. Daar deze studiën niet onder O. T.iese vlag komen, is er reden om op deze plaats de aandacht erop te vestigen. Misschien is het te betreuren dat aan dit woordenboek slechts Duitsche geleerden medewerken, te prijzen valt de grote samenwerking van de vakgenoten, welke uit bijna elk artikel blijkt. Bij zo goed als alle onderzochte begrippen wordt niet alleen aan LXX en *rabbinica*, maar ook aan het O. T. grote aandacht besteed. Als belangrijk noem ik Quell en Stauffer's onderzoek van ϑεός (Lf. 2/3), ϑρῆνος *in vorderasiatischen Kulturkreisen*, door Stählin, waarin de oudtestamentiese rouwgebruiken behandeld worden. Misschien had er meer nadruk moeten gelegd worden op de positieve zijde van ziekte en genezing in het uitvoerige artikel van Oepke (met medewerking van Bertram) over *Krankheit nnd Heilung im A. T. und im Judentum* (ἰάομαι B). Büchsel gaat wel wat gemakkelik te werk met het begrip gedachtezonde in het O. T. Onwillekeurig denken wij aan lang geleden verschenen artikelen van Eerdmans en Bleeker[1]) over dit onderwerp, die blijkbaar slecht gelezen zijn. Van godsdiensthistories belang is ook Schrenk's bijdrage over de tempel (s.v. ἱερός) waarvan ik een zinnetje aanhaal: *irgendein Versuch, den Kult aufzuheben oder ihn zu spiritualisieren, ist nicht nachzuweisen* (bij de profeten). Eichrodt eerste deel heeft groot, aandeel, aan *Der Priester in der Geschichte Israels*.

Bij Herrmann's onderzoek van de wortel כפר (s. v. ἱλάσκομαι) treft het verzwijgen van alle kritiek die op een zgn *P*. bronaanname gekomen is. Oepke brengt een goed artikeltje over *das Schlafen im Alten Testament*, terwijl Grundmann en Bertram κακός, τὸ κακόν als *Unheil und Uebel* en als *ethischer Begriff im A. T.* (LXX) behandelen. Hauck's bijdrage s. v. καϑαρός vertoont nog de nawerking van evolutietheorieën. Belangrijk belooft ook K. L. Schmidt's aangevangen artikel over καλέω en ἐκκλησία te worden. Behalve deze voornamelik godsdiensthistoriese studiën biedt het begin van het derde deel ook het histories-philologiese onderzoek van woorden en namen, studies van Rengstorf en Von Rad e. a. Genoemd moet worden *Israel, Juda, Hebräer im A. T.* van Von Rad, waarin betoogd wordt dat Israel in de oudstbekende tijden de naam van een sacrale stammenbond is. Deze stammenbond verdwijnt met het koningschap. Deze opvatting steunt op M. Noth *Die israelitischen Personennamen* (1928). De ḥabiru-quaestie ziet de schrijver als Noth in diens bijdrage aan het Festschrift für O. Procksch (1934) In het O. T. is עִבְרִי een begrip der rechtspraak volgens Ex. 21^{2sq}, Jer. 34^{8-11} en 1 Sam. 14^{21}. Later wordt de betekenis verbreed en nog in het O. T. zien we עִבְרִי als aanduiding van een *ethnische Zugehörigkeit* (Gen. 14^{13}, Jon. 1^{9}) Vergelijk hierbij het reeds het vorig jaar vermelde werk van A. Alt *Die Ursprünge des israëlitischen Rechts* (1934)[2]).

De uitspraak van het tetragrammaton is evenals de herkomst en de betekenis nog steeds een onzekerheid. Driver's overzichtelike weergave van de gegevens (*The original form of the name ʿYahweh* ZAW 1928) en zijn veronderstellingen van zeer constructieve aard, zijn alweer aangevuld en bestreden. Bauer bracht gegevens uit Ras Šamra (ZAW 1933) en O. Eisfeldt brengt bewijzen voor een uitspraak Jāhwē *Neue Zeugnisse für die Aussprache des Tetragramms als Jahwe* (ZAW 1935). Uit zijn heruitgave van Baudissin's *Kyrios als Gottesname* in 1926 bleek reeds hoe hij zich met dit probleem bezighield. Hij toont weer meer belangstelling voor de gegevens van de Kerkvaders en hij voegt nog enkele gegevens toe aan de vondsten der 5de eeuw (*iāma*). Bovendien brengt hij deze in verbinding met ook in Nippur gevonden Babylonies-joodse bezweringstexten uit de 6de of 7de eeuw *na* Chr., waar יהיבה als theophoor bestanddeel van eigennamen voorkomt. Met het Samaritaanse 'ἰαβε en 'ἰαβαι acht hij

[1]) B. D. Eerdmans, *De gedachtezonde in het O. T.* Theol. Tijdschrift 1905 bladz. 307 en vv.; L. K. H. Bleeker, *De zonde der gezindheid in het O. T.* Groningen 1907.

[2]) Zie *Jbr.* n° 3, p. 95.

dit een bewijs voor zijn these. De 5de eeuw als de tijd der ballingschap en ook texten van ruim duizend jaar later kunnen m. i. moeilik de juistheid der transscriptie *iām(u)ā* bewijzen. Het is opmerkelik hoe gemakkelik sommige geleerden verwant schijnende gegevens van godsdiensthistoriese aard uit verschillende landen en tijden te samen brengen.

Prijzenswaard schijnt mij dan ook de opzet van A. Brock-Utne's nieuwe studie *Der Gottesgarten, eine vergleichende religionsgeschichtliche Studie* (Avhandlinger utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i. Oslo 1936): *will man eine vergleichende Untersuchung anstellen, muss man wissen was man zu vergleichen hat*, zegt hij in de *Einleitung* en neemt zich voor eerst de gebieden afzonderlik te bestuderen voor dat hij met een vergelijking begint. Deze studie gaat dus alleen over de O. T.iese stof, vrnl. Gen. $2^{4b-9. 15}$-3^{24}, Gen. 2^{10-14} en Ezech. 28^{9}, en Ezech. 31. Het nieuwe wat hij brengt is een open oog voor de Palestijnse *Gartenverhältnisse*, waarbij hij sterk steunt op de gegevens van G. Dalman's studiën over het heilige land. De vele exegetiese gevolgtrekkingen uit dit inzicht geven tot slot een constructie die weinig overtuigend meer is door al te grote eenzijdigheid. Verlangend zien wij uit naar de in bewerking zijnde dissertatie van Th. C. Vriezen over ditzelfde onderwerp.

Brock-Utne's artikel *Der Feind, die alttestamentliche Satansgestalt im Lichte der sozialen Verhältnisse des nahen Orients* (Klio Bd. XXVIII Heft 3 1935) tracht de Satansfiguur te verklaren uit de kwaadspreker aan het hof van de grote koning, waarvan de vorstjes afhankelik zijn. Dit moeten meestal kroonpretendenten geweest zijn, die door de grote koning vriendelik bejegend werden, daar ze een wapen in de hand waren bij de afval van een vorst. (el-Amarna brieven, 1 Kon. $11^{14 sq}$, 1 Kon. $11^{23 sq, 26 sq}$, Esra 4^{6}, 2 Sam. 19^{22}). In de angst voor deze politieke vijand namen de vorstjes de religie te hulp. Vergelijk vele psalmen (27, 35, 71, 109)! In de loop der tijden wordt Jahwe zelf de grote koning en zo ontstaat Job 1 en 2. Het religieus geworden begrip bevredigt nu zowel de prophetiese *rein monotheistische* stroming, die alles — goed én kwaad — van Jahwe acht te komen, als de ʿprimitiveʾ massa, die het boze als zelfstandig wezen opvat. Dat een godsdienstig begrip als שָׂטָן (en ook Jahwe als koning) uit een politieke term ontstaan is blijft eengewaagde bewering!

The Expository Times XLVII N⁰ 12 (Sept. '36) geeft een artikeltje van James D. Smart dat ik hier tenslotte wil noemen (*A redifinition of Jesus' use of the Parable*) en wel voornamelik om de m. i. juiste opmerking dat voor deze N. T.iese quaestie meer aandacht aan het O. T. besteed moet worden. Zo moet voor O. T.iese problemen ook wel eens meer aandacht aan N.T.iese gegeven worden! Smart onderzocht het gebruik van de gelijkenis door de profeten en definieert dan: *the parable as an instrument of self-revelation* 2 Sam. 12, 2 Sam 14, 1 Kon. 20^{35-43}, Jes. 5^{1-6}, Jona. We treffen daar aan een soort van paradoxale wending, die de hoorders verrast en overvalt. Deze karaktertrek van het prophetiese spreken lijkt mij ook aanwezig in andere gedeelten (b.v. Jes. $6^{9,10}$, cf. μ 4^{2-20} en parall.) en een belangrijke sleutel bij de exegese van het prophetiese woord.

In dit artikel, waarin ik een greep deed uit de vele litteratuur over het Oude Testament van de laatste tijd, is geen poging gedaan tot een strakke onderverdeling in textkritiese, historiese, philologiese, godsdiensthistoriese en theologiese paragrafen. De oorzaak hiervan ligt tendele in de onvolledigheid, maar ook in mijn mening dat zowel in de litteratuur als in de werkelikheid de gebieden nauw verbonden zijn.

Berkenwoude, October 1936 P. A. H. DE BOER

OUD-BABYLONISCHE MYTHEN

Door de vondsten van de groote hymnisch-epische teksten te Rās Šamra staat de oude Semitische mythologie in het middelpunt der belangstelling. De groote mythologische teksten, die sedert de laatste jaren in het tijdschrift *Syria* door Ch. Virolleaud in vlugge opeenvolging gepubliceerd worden, hebben nieuw licht doen opgaan over de litteratuur en de gedachtenwereld der oude Phoeniciërs en van het oude Voor Azië over het algemeen [1]). Om deze gedachtenwereld goed te begrijpen moet men telkens teruggaan naar de verwante en voor het meerendeel nog oudere teksten uit het oude Babylonië.

Want in Babylonië zijn dergelijke hymnisch-epische dichtwerken van mythologischen inhoud reeds eerder teruggevonden, afkomstig uit een periode van omstreeks 2000 vóór het begin van onze jaartelling. Zij zijn opgeteekend in een eigen dialect van de oude Akkadische taal. Dit 'hymnisch-episch dialect' van het Akkadisch werd door Wolfram von Soden in het *Zeitschrift für Assyriologie* van 1934 en 1935 naar zijn taalkundige eigenaardigheden onderzocht. Bij dit onderzoek werden de Oud-Akkadische stukken, die op plaat 1 -6 der *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets etc. in the British Museum* Vol. XV (1902) in spijkerschrift (autographie) gepubliceerd zijn, eveneens meer dan eens vermeld. Evenwel heeft ook hij deze belangwekkende mythologische fragmenten nog niet voldoende tot hun recht doen komen.

Deze teksten werden indertijd door wijlen L. W. King geautografeerd. In het inleidend woord tot deel XV van het genoemde werk werd vermeld, dat plaat 1—6 gedeelten van Oud-Babylonische legenden bevatten, betreffende de goden Bêl (of Enlil) en Bêlit-ilī, Šamaš en Ninlil, Mama (d. i. Bêlit-ilī), Ištar, Lillu, Išum, Adad, Sin, Ningal, Pabilsag enz., en dat al deze teksten hier voor het eerst gepubliceerd werden. Met nadruk werd gewezen op het feit, dat deze oud-Babylonische legenden van het grootst mogelijke belang ('of the greatest possible interest') zijn, omdat hierdoor voor het eerst werd aangetoond, hoe oud deze Akkadische mythologische gedichten feitelijk zijn. Het *Agušaja*-lied en andere stukken, die in dit verband behooren, zijn pas later bekend geworden, vooral door het werk van geleerden als H. Zimmern en P. V. Scheil. Ondanks deze nadrukkelijke vermelding werden deze mythologische fragmenten tot nu toe op één enkele uitzondering na nog nooit in hun verband vertaald en bijna nergens vermeld [2]). De uitzondering is de transscriptie en poging tot een Fransche vertaling door Ed. Dhorme in de *Revue d'Assyriologie* van 1910 (vol. VII, p. 11—20: *La souveraine des dieux*). Ondanks de groote verdiensten van dezen toen nog jongen geleerde, die reeds door zijn *Choix des textes réligieux Assyro-Babyloniens* (1907) en door zijn *La réligion Assyro-Babylonienne* (1910) zijn sporen verdiend had, moet een vertaling van oud-Akkadische teksten van meer dan vijfentwintig jaar geleden heden reeds in vele bijzonderheden als verouderd beschouwd worden. Opzettelijk heb ik het jeugdwerk van den beroemden geleerde pas achteraf nauwkeurig met mijn eigen vertaling vergeleken en betrekkelijk weinig plaatsen gevonden, waarop ik mijn vertaling en verklaring moest aanvullen of wijzigen. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat ik voor de hier volgende vertaling aan het werk van mijn eenigen voorganger op dit terrein tot dank verplicht ben. In het vermelde artikel in de *Revue d'Assyriologie* (1910) vindt men ook een volledige transscriptie, zoodat ik daarvan (hoewel ongaarne) in dit verband kan afzien. Enkele taalkundige toelichtingen onderaan zijn echter bij zoo moeilijke en zoo fragmentarisch bewaard gebleven teksten onmisbaar.

1) Op het groote belang van de Rās Šamra-teksten ook voor het Oude Testament en voor onze kennis van het oude Palestina wees Prof. Joh. de Groot in zijn voortreffelijk overzicht op blz. 97—99 van dit *Jaarbericht* (No. 3, 1934). Wij bedoelen o. a de hymnisch-epische dichtwerken over *La lutte de Môt, fils des dieux, et d'Aleïn, fils de Baäl*: Syria 12 (1931), p. 193—224 enz., waarover thans reeds een geheele litteratuur bestaat; voorts: *La naissance des dieux gracieux et beaux*: Syria 1933, p. 128—151; *La Mort de Baal*: Syria 1934, p. 305—336; *La révolte de Košer contre Baal*: Syria 1935, p. 305—336.

2) Vermeld b.v. door Br. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, II (1925), p. 174.

1. HET LIED VAN BÊLIT-ILĪ EN VAN DE VIER STAMVADEREN DER MENSCHHEID

In een der fragmenten der zevende tafel van het Babylonische Epos der wereldschepping in het Museum te Istanbul, die tot nog toe alleen door de vertaling van E. Ebeling bekend zijn geworden, lezen wij, dat als de stamvaderen der menschheid oorspronkelijk vier zwarthoofdige, d.w.z. vier menschenkinderen, zouden zijn geschapen. Dit lijkt, zooals R. Labat in zijn nieuwe bewerking van het epos (1935, p. 169 bij r. 113) opmerkt, in tegenstrijd te zijn met de overige tradities betreffende de schepping der menschen: dat bij de schepping der wereld niet één stamvader zou zijn geschapen, maar vier verschillende als de vertegenwoordigers der vier rassen of wereldstreken. De indeeling van de bewoonde wereld in de vier windstreken is reeds uit de Sumerische periode welbekend. Hoe oud de identificatie van deze wereldstreken met de vier landen Akkad, Elam, Subartu en Amurru is, was tot nog toe moeilijk uit te maken [1]).

In dit 'lied van *Bêlit-ilī*' nu vind men de gezochte gegevens. *Bêlit-ilī* is de groote Moedergodin, wier naam beteekent: 'de gebiedster der goden'. Een van haar 41 epitheta, die in de groote godenlijsten van *Cun. Texts* XXIV en XXV opgenoemd worden, is Mama, hetgeen eenvoudig de Moeder beteekent; voorts wordt zij o.a. vereenzelvigd met de godinnen Ninlil, Ištar en Aruru. Deze Bêlit-ilī of Mama nu heeft volgens Col. I van ons lied (*Cun. Texts* XV, pl. 1 en 2) verschillende zonen. die blijkens Col. VIII de stamvaderen zijn geworden van de groote volken en rassen, De vertaling luidt:

Het lied van Bêlit-ilī wil ik zingen:
Vriend, let op [2]); held, luister!
Mama, haar lied toch is zoeter dan honing en wijn,
zoeter dan honing en wijn,
zoeter dan de vruchten [3]) van den appelboom [4]),
meer dan het vet [5]) van zuivere boter,
zoeter dan de vruchten van den appelboom!
Mama heeft er één gebaard:
een ster [6]), een diadeem-drager [7]), een koning.
Mama heeft een tweede gebaard:
een tweede, wiens paleis zich bevindt in Anzariqān [8]).
Mama heeft een derde gebaard:
een heiligen vorst (?) [9]) . . .
[Mama heeft een vierde gebaard:
Lillu, den waren zoon, den god van het land Sumer] . . .

1) Vgl. B. Landsberger, ZA XXXV (1924), p. 218 v.

2) *uṣ-ṣi-ra* van *nṣr* II/1, vgl. Ungnad, ZA XXXI, p. 248.

3) *ḫananabu* is, zooals Dhorme terecht opmerkt, het diminutivum von *ḫanibu*.

4) *ḫašḫûru* „appelboom", zie Thompson, *Herbal*, p. 178 v.; Ebeling *Reallexikon*, I, p. 118, s.v. 'Apfel'.

5) *ulû* 'vettigheid' van Sumerisch ul: b.v. in den tekst van koning Sin-šar-iškun, Vz. 11, door mij in *Mededeelingen uit de Leidsche verzameling* III p. 34 vv. gepubliceerd.

6) *zappu*, zei Weidner, *Handbuch der babylonischen Astronomie*, p. 141, 164 vv.

7) *pîru*, vgl Hebreeuwsch *pe'ēr* „tulband". Misschien beteekent *zappu* den langharige en *nāšiu pîri* de tulband-dragers, zoodat de nomadische Subareeërs daarmede bedoeld zijn.

8) Een god *Zāriqu* is bekend (Deimel, *Pantheon*, No. 1317). Hier verwacht men echter eerder een plaatsnaam zooals *Zappān*, Maqlû I 42 v.

9) Wellicht aan te vullen: [*rubû*] *el-lu*.

Onze aanvulling der beide laatste regels is onzeker, evenwel op grond van Col. VIII 6 geenszins onwaarschijnlijk. Den god Lillu of Lellu, den god van het Land Sumer, kennen wij vooral door den uitvoerigen mythologischen tekst, die door F. Thureau-Dangin in de *Revue d'Assyriologie*, XIX, p. 175—185 gepubliceerd werd. Het is een der namen van den god Tammuz, die naar de onderwereld afdaalt en die door de Moedergodin, die tevens zijn zuster en zijn echtgenoote is, beklaagd, gezocht en gered wordt. Zijn naam beteekent 'de zwakke', maar wordt ook in verband gebracht met Sumerisch lú-lú 'mensch' (vgl. in het Hebreeuwsch *Enoš* en *Adam*)[1]. De tegenstander van dezen jongsten zoon der godin Mama is blijkbaar de oudste: de stamvader der roofzieke nomaden. Dat Mama vier en niet slechts drie zonen moet hebben, volgt uit de boven aangehaalde vermelding in het Wereldscheppings-epos. In den Akkadischen cultuurkring was het viertal van grooter beteekenis dan het drietal; zelfs in de godenlijsten werd de eerste trias der groote goden (Anu, Enlil en Ea) door de toevoeging van de Moedergodin uitgebreid tot een viertal. In plaats van het bijbelsche drietal (vgl. Sem, Ham en Jafet) is dus ook in dit geval het viertal te verwachten.

Van Col. II is weinig bewaard gebleven. Waarschijnlijk stond hier het verhaal omtrent de afdaling van Lillu naar de onderwereld. Onze aanvullingen tusschen [...] zijn slechts gissingen:

De eerste [zeide:] naar [het gebergte] wil ik opklimmen!
Lellum (d. i. Lillu) [zeide:] naar [het gebergte] wil ik eveneens [opklimmen (?).
Toen nu Lillu [naar het gebergte opgeklommen was]
en het gebergte[2]) [beklom],....
kwamen uit het gebergte....
wilde koeien[3])....
Lillu [bekleedde zich met....]
de vacht van een wilden stier[4]).... en trad voor het aangezicht]
van Nergal (den god van de onderwereld)....

Van Col. III—VI is niets bewaard gebleven. Van Col. VII lezen wij slechts enkele woorden, waaruit het moeilijk is het verband op te maken. Lillu (of eerder zijn moeder?) schijnt opgeklommen te zijn naar den hemel van Anu: (1).... (2) naar den hemel.... (3) ik wil.... (4) het zwaard (?) wil ik.... (5) Anu [sprak] tot hem: (6) „Ga en.... (7) voor de.... (8) op mij.... (9) hij moge haar niet opleggen.... (10) den god Lillu.... (11) naar het zwaard (?) greep hij.... (12) de boodschapper.... (13) achterwaarts daalde hij af.... (14) en vertrok door den nacht....

Waar de tekst daarna in Col. VIII weer begint, zijn twee van de broeders of hun nakomelingen blijkbaar aan het vechten geraakt. De nomadische Subareeërs plunderen vanuit hun steppen in het Noord-Westen van Mesopotamië het beschaafde en rijke land Šumer in de alluviale vlakte, dat in regel 6 uitdrukkelijk het 'land van Lillu' schijnt te worden genoemd. En de godin Ištar laat haar jongsten broer tijdelijk in de steek en kiest de partij van den oudste. Zij houdt de overstrooming tegen, waarvan de vruchtbaarheid en welvaart van het land Šumer afhankelijk is. De vertaling luidt:

[1]) Volgens de koningslijsten (Weld-Blundell-prisma III 18) is Lil-lá (= *Lillu*) de vader van *Gilgameš*, den opvolger van *Tammuz*. De identificatie *Lillu* = *Tammuz* ligt voor de hand.

[2]) *kurkurratu* „gebergte" is weliswaar onzeker. In *Rm* 358,10 schijnt dit woord veeleer een soort wijwaterbak te beteekenen.

[3]) Vgl. Thureau-Dangin, Rev. d'Ass. XXXI, p. 76. [4]) Aanvulling volgens Dhorme.

....de ceder (?)....
„De buit van het land Šumer moge niet tot boven aan den [hemel reiken![1])
Het land Šubar, dat weet te verscheuren, moge jaarlijksch iets [van Šumer afscheuren!"[2])
Aldus hebben zij tot hem gesproken. Daarna daalden Ištar en hij [(n.l. de god Adad?) neer van de vergadering (der goden).
Toen heeft Ištar met haar vaste had
de rust bedorven van het land[3]) van Lillu (d.w.z. voor Šumer).
Zij nam haar helden met zich mede.
en heeft de Tigris met een bronzen dam[4]) afgedamd;
met een bronzen dam, met een grendel van koper heeft zij de [Tigris afgedamd.
De goden verlieten hun steden; hunne woonplaatsen lagen in [vergetelheid.

Het spreekt vanzelf, dat dit niet het eind kan zijn van de mythe. Men verwacht, dat Lillu wederom zal opstaan en dat het land Šumer zal groeien en bloeien. Inderdaad is in de laatste regel vermeld, dat het afschrift 'niet voltooid' of 'onvolledig' is. Wellicht was er echter een bepaalde reden om den tekst niet verder te vertalen of over te schrijven. Het afschrift is gesteld in het Akkadisch en bedoeld voor de Akkadiërs, die stellig alles behalve Sumerisch gezind zijn geweest en die de halfnomadische Subareeërs en Amorieten als welkome bondgenooten zullen hebben begroet. Het is zeker te betreuren, dat slechts zoo weinig van dit dichtwerk bewaard is gebleven. In ieder geval is de situatie deze, dat Lillu het onderspit delft en dat zijn land Šumer geplunderd en verscheurd wordt door het land Šubar, d. w. z. door de wilde horden der Subareeërs, en dat dit land bovendien geteisterd wordt door het uitblijven van de overstrooming en verlaten wordt door zijn goden.

Misschien zou men op grond van regel 4 nog een stap verder kunnen gaan. Hier worden wij blijkbaar verplaatst in de vergadering der goden. Toegesproken door de overige goden is hier vermoedelijk de god van de gevreesde stammen in het Noord-Westen: Adad, de god van den storm en het onweer. Hij wordt samen met de godin Ištar door de overige goden afgezonden om onrust en ongeluk te berokkenen aan het land der Sumeriërs. Ištar is de oorlogsgodin der Assyriërs in het Noorden, langs de Tigris. Als zij de wateren van de Tigris tegenhoudt en als Adad zijn onweersbuien en zijn zandstormen zendt, dan is Šumer vernietigd. En de volken der Subareeërs, Assyriërs en Akkadiërs hebben met hun goden samengewerkt, om deze verwoesting van het land Šumer te voltooien. Hiermede komt de historische situatie in de eeuw vóór de troonsbeklimming van den grooten Ḫammurabi geheel overeen. Onder den indruk van deze gebeurtenissen (dus vóór 2000 v. Chr.) moeten onze liederen gedicht zijn.

[1]) Letterlijk: 'naar *Anu* (den hemelgod)'. Aan het eind van de regel moet waarschijnlijk slechts *i-l*[*i-*'] worden aangevuld; zoo ook Dhorme.

[2]) Het eerste teeken van regel 4 behoort bij het laatste woord van regel 3: *li-iq-ta-ṣa-aṣ-ṣi-iš*. Het subject is het land *Šubarûm*, dus vrouwelijk (daarom ook *iršit* 'die weet', een dialect-woord, zie von Soden, ZA XLI, pag. 165). De zusterstad van *Eridu* kan niet bedoeld zijn.

[3]) *ú-li-i pa-ša-ḫa-am a-na a-ma* ^{d}*Li-il-li:* De stam van het werkwoord is *le'ū* 'zwak, onrein zijn', dus II/1 'krachteloos maken, bederven'. Moeilijk is *a-ma*, wellicht een phonetische spelling van het Sumerische woord voor 'moeder'? Vgl. Deimel, *Pantheon*, No. 76: ^{d}*A-ma* ^{d}*Bêlit-ilī*! Dan luidt de vertaling: 'zij bedierf de rust voor de moeder van Lillu'. Zijn moeder Bêlit-ilī en zijn zuster Ištar zijn in dit geval duidelijk van elkaar onderscheiden. Na eenige aarzeling hebben wij toch liever de *a* bij *a-na* getrokken (wegens het rhythme) en hebben wij *ma* opgevat als een afkorting van *māt* 'land', vgl. Deimel, ŠL 342,10.

[4]) *kutlatu*, eig. 'achterwand'; vgl. von Soden, ZA XLI, p. 171, noot 4: 'Sperrwand?'

2. De mythe van Adad, den beheerscher der wereld

Adad of Hadad (Rammân) is de god van den storm en van het onweer, die feitelijk in het Westen van Mesopotamië en in Syrië en Palæstina thuis is. Als hij het land der Sumeriërs teistert en als hij daarna tot 'Heer der wereld' wordt verklaard, dan beteekent dit, historisch gezien, dat de Semietische stammen uit het Westen en Noord-Westen, de Subareeërs en Amorieten, op het punt staan de vruchtbare vlakten van Šumer en Akkad in bezit te nemen. Mythen van dit soort moeten iets ouder zijn dan de religieuze reformatie, die omstreeks 1930 v. Chr. door den koning Ḫammurabi en de zijnen in het werk werd gesteld en waardoor de god van de stad Babylon tot Wereldgod en Heer van het heelal verklaard werd. De naam van dezen jongen Wereldgod Marduk wordt in onze hymnisch-epische fragmenten immers nog nergens vermeld.

Men zou geneigd kunnen zijn onze mythe, ten minste wat den inhoud betreft, onmiddellijk bij de vorige (die immers 'onvoltooid' was gebleven) te doen aansluiten. Ištar en Adad waren door de godenvergadering naar de aarde gezonden om het land der Sumeriërs te verwoesten. Ištar doet de Tigris stremmen en Adad zendt zijn stormen. De verwoesting is zoo vreeselijk, dat de 'Gebiedster der goden' zelf ten slotte berouw krijgt en op het dringende verzoek van den god Enlil — den oppergod der Sumeriërs — haar medestander Adad tegenhoudt en tot kalmte vermaant. Dit is een situatie, die aan het Babylonische zondvloedverhaal (*Gilgameš* XI 117 vv., 163 vv.) doet denken, vooral als wij veronderstellen, dat de tegengehouden wateren van de Tigris opeens werden losgelaten en zoo samen met de stormen van Adad den zondvloed bewerkt hebben. Alleen de rol van Enlil zou niet met die in het Gilgameš-epos (XI 171 vv.) overeenkomen. Degene, die de vruchten van zijn overwinning plukt, is in dit geval de god Adad. Hij wordt door den Hemelgod Anu, den vader en 'rots' der goden, met de opperste waardigheid bekleed en met roemrijke namen begiftigd. De god Adad vervult dus in ons dichtwerk dezelfde rol, die volgens het 'kanonieke' epos der wereldschepping aan Marduk toekomt.

Deze Adad-mythe is tot op geringe lacunes na volledig bewaard gebleven. De publicatie in spijkerschrift vindt men in *Cuneif. Texte* XV, pl. 3 en 4. Wijlen Peter Jensen, die er in het *Reallexikon der Assyriologie* (deel I, p. 26, s.v. 'Adad-Mythus') een korte paraphrase van gaf, herinnerde terecht ook aan de verwante mythe betreffende den strijd van den Hethietischen onweersgod met de slang *Illujankas*, die indertijd vertaald werd door H. Zimmern.

De vertaling van onzen tekst luidt:

[Den god Adad (?)], die gebeden verhoort, wil ik prijzen!
De gemalin van dengene, die gebeden verhoort, wil ik prijzen!
Een *kummu*-lied[1]) voor Adad.
Wij vernemen, dat zijne overwinning vreeselijk is geweest:
Hij keerde het land onderste boven[2]) en bracht het aan het [wankelen[3])
„Het is genoeg van den aanval[4])" heeft zij (n.l. Bêlit-ilī) toen tot hem [gezegd; „hij luistere naar uw bevel en hij moge zich terugtrekken."[5])
Toen nam de god Enlil het woord en hij zeide in de vergadering [van al de goden:

1) Vgl. von Soden, ZA XLI, p. 172.
2) *i-ni-i-ma* van *ne'ū* „'omkeeren'".
3) *la uš-ni-eš* toch wel van *nāšu* II/III; *la* niet negatie, maar affirmatie (?).
4) *ti-bé-e mi-ṣi i-qí-bi-šu*. Vgl. voor *maṣi* of *miṣi* „'het is genoeg" reeds: Delitzsch, *Handwörterbuch*, p. 422a.
5) *li-ni i-ra-az-zu* = *lini' iratsu*.

„Met Anu, den Rots der goden, moet gij vergaderen[1]);
tegenstand biedt hij (n.l. Adad) en hij heeft opstand gemaakt,[2])
nu moge men Bêlit-ilī hier brengen en haar binnenleiden voor mijn [aangezicht!"

Toen men Bêlit-ilī voor hem gebracht had, heeft de god Enlil aldus [tot haar gesproken:
„Ga heen en doe uwen broeder bedaren[3]), opdat gij [de menschen] [voor zijn geweld[4]) (letterl. zijn hand) in het leven houdt!
[Nadat Bêlit-ilī] dit bevel vernomen had, [ging zij weg van Enlil en] [verliet zij zijn poort.
Haar broeder (n.l. Adad) brengt zij tot kalmte.
.... de gebeden ...... van de godin Nin-men-na (?)
. . . .

De tweede kolom (*Cuneif Texts* XV pl. 4) schijnt zich na een lacune van nauwelijks meer dan drie regels hierbij aan te sluiten. De onweersgod Adad, door de moedergodin Bêlit-ilī gekalmeerd, verschijnt nu als de overwinnaar voor den troon van den Hemelgod Anu en wordt door dezen met de wereldheerschappij bekleed:

De Vader der goden ontving hem
en hij noemde hem daarna met roemrijke namen:
„O gij eerste onder uwe broeders, gij stier des hemels,
gij, die de beschikking hebt over[5]) het leven van alle menschen!
In mijn land hebt gij verschrikking verspreid[6]).
Nadat alle inwoners gevlucht zijn[7]) voor uwen strijd,
heb ik aan u overgedragen al de gebieders van de zetels der godsvereering
en al de stervelingen heb ik toevertrouwd aan uw bewind!
In mijn land moge uw troon[8]) gevestigd zijn!
Zooals de storm moogt gij vooruitijlen!
Uw offertafel moge dagelijks een liefelijken geur verspreiden!
Deze koning moge zich voor u in eerbied nederbuigen[9])!

Gij toch, verhoor zijn gebeden!
Doe overvloed uitstorten over zijn land!

1) *išti* (=*itti*) *Anum šadû ilī piḫur!*
2) *šašma ilqēma esuḫumma*: voor de stam *sḫm* (waarbij wellicht *saḫmaštu* 'opstand' behoort) vgl. o. a. Walther, *Gerichtswesen*, p. 217, noot 1.
3) Lees (met Dhorme): *ṣi-i-ma pu-uš-ši-e-ḫi a-ḫa-ki*.
4) Lees: [*a-we-le-e*] *i-na qá-ti-i-šu šu-uṭ-pi*: voor *šaṭāpu* 'in het leven houden' zie W. v. Soden, ZA XLI, p. 164.
5) *ša napšāt kāla nišī ištīka* (=*ittika*).
6) *immātia*=*ina mātia*, zoo ook in r. 9. Letterlijk: 'over mijn land hebt hij verstijving uitgestort'.
7) Voor *mrr* 'vluchten' zie o. a. Amarna Kn. 185, 66.
8) *šu-pa-at-k*[*a*] toch wel voor *šubatka* (zoo ook Dhorme, dus niet 'uw roem', van *wp*').
9) *šarrum šūtu* (=*šu'atu*) *appīšu iplaḫka*, dus een soortgelijke uitdrukking als *appa labānu* ('zich verootmoedigen ten aanzien van het gelaat' volgens B. Landsberger).

Laat ieder jaar zijn lotsbepaling voortreffelijk zijn[1])!
Onderwerp de landen aan zijn voeten!
Als men echter ten strijde tegen hem mocht optrekken,
sta gij hem dan bij, sla zijn tegenstander neder[2]),
onderwerp het land aan zijn voeten!
Dat... van zijn prinsen,
en dat zij geschenken (?)...
[en dat zij uwe majesteit...] vereeren!

---

3. De Godenbruiloft

Dit fragment is eveneens sedert Dhorme (1910) onvertaald en bijna onopgemerkt gebleven. De eenige vermelding vond ik bij W. von Soden in zijn belangwekkend opstel over *Religion und Sittlichkeit nach den Anschauungen der Babylonier* (ZDMG 1935, p. 155, noot 2). Hij merkt op, dat in dit oud-Babylonische brokstuk de verleiding en verkrachting van de godinnen Ninlil en Ningal op ietwat al te krasse manier verhaald wordt, en hij veronderstelt, dat dit mede de reden zou geweest zijn, dat deze mythen en legenden voor opname onder de kanonieke boeken niet in aanmerking zijn gekomen. Zijn stelling, dat in de tweede helft van den Kassieten-tijd (dus ongeveer in het Mozaïsche tijdperk) bij de Babyloniërs een kanonisatie der religieuze litteratuur zou hebben plaatsgehad, verdient in ieder geval opgemerkt en nader onderzocht te worden.

Van verwante mythologische verhalen komt vooral in aanmerking VAT 8869, gepubliceerd door Ebeling in de KAR V, No. 196, Az. r. 10 vv., en vertaald door Ebeling in het *Archiv für Geschichte der Medizin*, XIV (1923), p. 65 vv. Daar wordt, eveneens met nogal krasse uitdrukkingen, verhaald, hoe de Maangod Sin eens op een koe verliefd is geraakt en haar in de gedaante van een jongen stier heeft verleid en onteerd en daarna haar barensnood heeft gelenigd. Het mythologische fragment is in dit geval ingelascht in een magisch formulier, dat bezweringen voor kraamvrouwen behelst. De koe is natuurlijk een verkapte godin. Als de gemalin van den Maangod. die in een beroemde hymne (IV Rawl. 9) geprezen wordt als de 'krachtige jonge stier', aanvaardt zij haar plaats in het Pantheon der Babylonische goden. De passage is belangwekkend voor de vereering der goden in de gedaante van dieren, zooals wij die ook in Egypte (Isis) terugvinden. Godsdiensthistorisch zijn soortgelijke mythen en legenden van het grootste gewicht. De zoon, die uit een dergelijke verbintenis geboren wordt, mag beschouwd worden als de verwachte heilbrenger of verlosser.

Ondanks deze principieele belangrijkheid maakt het echter wel eenig verschil, in welken toon en op welke manier over deze dingen gehandeld wordt. Als men de plechtige en ernstige liturgische teksten ter eere van de godenbruiloft op het nieuwjaarsfeest, welke ons in het Sumerisch overgeleverd zijn[3]), met ons fragment of met het zooeven geschetste koeienverhaal vergelijkt, voelt men zich als het ware verplaatst in een andere wereld. Ondanks de mooie woordenkeus valt in deze Akkadische mythen een zekere frivoliteit niet te ontkennen. De dichter is geneigd zijn goden belachelijk te maken, en wel juist op het terrein van het sexueele leven. Wij begrijpen, dat in deze eeuw van omwentelingen onder de jonge zegevierende volken een zekere ontworteling op godsdienstig en zedelijk terrein moet hebben plaats gegrepen. Men is

1) Lees (met Dhorme) wellicht beter *ut-tu-ur* in plaats van *wu-tu-ur*. Een andere mogelijkheid is *pi-ṭú-ur*. Het teeken PI wordt in deze fragmenten meestal *pi* gelezen.

2) *ištīšu (=ittišu) alik, dupun māḫiršu!*

3) Wij denken vooral aan de mooie liturgie, die door E. Chiera in zijn *Sumerian Religious Texts*, vol. I (1924), pl. I—VIII in spijkerschrift gepubliceerd en door P. M. Witzel, *Keilinschriftliche Studien*, Heft 6, No I onder den titel *Ischtar, der Venusstern* vertaald en verklaard is. Deze Sumerische tekst is uit den regeeringstijd van koning Idin-Dagan, 2143—2123 v. Chr., dus kort voor de boven veronderstelde periode der omwenteling, waarin onze Akkadische mythen waarschijnlijk gedicht zijn.

echter bij de negatie van het oude geloof op den duur niet blijven staan[1]). Door de bedoelde ontworteling werd de weg bereid aan de reformatie van Ḫammurabi en de zijnen, waardoor Marduk tot Opperheer werd verheven, en daarna ook (in iets verder verwijderd verband) aan de voorloopers en grondleggers van den godsdienst van Israël.

Wij moeten ons hier bepalen bij de vertaling van betrekkelijk weinige regels uit *Cuneif. Texts* XV, pl. 5 en 6, waaruit de aard en de strekking van dit gedicht voldoende blijkt. Col. II, regel 6, waar de *actus sexualis* door de een of andere beeldspraak schijnt te worden omschreven, is mij in bijzonderheden onbegrijpelijk gebleven.

Col. I is bijna geheel afgebroken. Hier moet verhaald geweest zijn, hoe de god Enlil met zijn gemalin Ninlil plechtig het feest der goden-bruiloft viert. Later wordt Ninlil, zooals uit Col. VII blijkt, verleid en verkracht door den Zonnegod Šamaš, en haar zoon uit deze verhouding is de verlosser, het goddelijke kind Išum. De eerstgeborene uit haar wettig huwelijk met den god Enlil is echter de Maangod Sin, die, nadat hij den volwassen leeftijd bereikt heeft, op zijn beurt de godin Ningal (blijkbaar volgens dit verhaal onder menschelijke gedaante) verleid heeft. Ningal is uit tal van teksten en godenlijsten bekend als zijn gemalin. De vertaling van Col. II (*Cuneif. Texts* XV 5) luidt:

Op de sponde werden zij gezien[2]);
Enlil plaatste zijn mannelijke kracht in haar schoot.
Schoon van gelaat, verheven van gestalte, had de god Sin onder de
[eerstgeborenen van Enlil niemand, die hem evenaarde.
Verheven is Sin, schitterend opgaande over het watervlak;
bij het aanbreken van den avond (?) staat zijn voet vast[3])
pa-ši-ka az-zu-zi ù su-la-a i-na mu-ti-iš-šu e-li ba-e-ru-ti-im
[uš-ta-ab-ni-i-ma[4])
Op Ningal zette hij zijn zinnen;
De god Sin noodigde haar uit en hij naderde haar schoot.
Zij luisterde naar hem en zij vroeg niet haar vader
. . . .

De inhoud van de volgende regels is niet bewaard gebleven. In Col. III, waar slechts de beginwoorden der eerste negen regels bewaard zijn, werd blijkbaar de barensnood van Ningal beschreven en de middelen, waarmede deze verlicht werd. Col. IV en V zijn verdwenen. Waar de tekst met Col. VI (*Cuneif. Texts* XV 6) weer gedeeltelijk begint, is sprake van een reukoffer of wellicht eerder van een godenmaaltijd (*muššakku*) en van den heraut der goden, den god Pabilsag, die de overige goden tot dezen maaltijd moet uitnoodigen. In Col. VII is sprake van een godin, die de voedster (*tārîtu*) is van het goddelijke kind, dat haar 'broeder' (d.w.z. bloedverwant) genoemd wordt:

1) W. von Soden veronderstelt in zijn boven vermeld opstel over *Religion und Sittlichkeit*, dat de groote 'Zusammenbruch' en 'Umbruch' pas na den ondergang van de Ḫammurabi-dynastie in de stormen der eerste volksverhuizing zou hebben plaats gehad (ZDMG 1935, p. 155 vv.). Vermoedelijk zou hij het echter eens zijn met de stelling, dat de inwendige en uitwendige omwentelingen tegen het eind van de Sumerische periode, dus ongeveer drie eeuwen vóór het door hem bedoelde tijdvak, minstens even ingrijpend geweest zijn. De verdienste van Ḫammurabi, die de Sumerische erfenis onder de nieuwe vormen van de Marduk-religie gered heeft, wordt algemeen erkend. Hoe langer hoe meer blijkt, dat de Kassietische koningen ondanks den nood der tijden zijn werk in zijn geest hebben voortgezet.

2) *ina ērši iṭṭinilu*; toch in geen geval (zooals Dhorme vermoedde) van *n'l* 'nederliggen, rusten'.

3) Reeds deze regel is moeilijk, de volgende onbegrijpelijk. Wij lezen: *āpi ûdat irām Sin ina manāri šêpšu kēnat.* Wij zouden *āpi* willen afleiden van *wp'* (*wapû*) en *ûdāt* opvatten als het meervoud van *ûdītu* (vgl. *edû* 'watervloed' en *edītu ellitu* als een bijnaam van den Euphraat); *rāmu* 'verheven zijn' is West-Semietisch, maar juist in verbinding met den Maangod gebruikelijk (vgl. de discussie over den naam *Abram*). Men lette op het accentueerende rhythme van dergelijke versregels.

4) *pāšu* 'bijl' zou een euphemisme voor den *phallus* kunnen zijn; *eli ba'erûtim* zou in plaats van 'tot de vangers' eerder kunnen beteekenen: 'naar de diepte'.

Zij voedt haar broeder en zij staat (hem) ter zijde;
als een voedster gaat zij heen en weer in het paleis (zeggende:)
„Ik voed mijn broeder, mijn broeder, die aan mijn broeder gebaard werd!"
De god Enlil nam het woord
en hij sprak tot de leeuwachtige Ištar:
„Wie is dan uw broeder, dien gij voedt [1]), uw broeder, die aan uwen [broeder gebaard werd?"
Den god Išum heeft Ninlil aan Šamaš gebaard;
hij (Šamaš) greep hem met de zuigbuis en leide hem neer [2]).

. . . .

Hier is het verwachte goddelijke kind dus de god Išum. Naast de Sumerische goden Nusku en Gibil (= Girru) is Išum de Akkadische god van het vuur, wiens naam dan ook niets anders dan 'vuur' (Hebreeuwsch *ēš*) beteekent. Evenwel zou het methodisch geen aanbeveling verdienen onze mythe nu enkel als aan de natuur ontleend te willen opvatten: als een dichterlijke omschrijving van het ontstaan van het vuur uit de zon (vgl. Prometheus). De jonge vuurgod zal veeleer als een voorbeeld en voorlooper van Marduk opgevat moeten worden. Ook Marduk wordt in het Wereldscheppingsepos (tafel I, vers 101) nadrukkelijk 'het goddelijke Zonnekind' genoemd.

Het slot van het verhaal stond in Col. VIII, waarvan niets bewaard is gebleven. Evenwel zijn reeds deze weinige fragmenten belangwekkend genoeg, niet alleen taalkundig, maar vooral ook godsdienst-historisch. Het is bijna onbegrijpelijk, dat deze Oud-Babylonische mythen en legenden in de beschrijvingen der oude Mythologie tot nog toe zoo goed als onopgemerkt zijn gebleven.

4. De Maangod en de koe

Bij wijze van aanhangsel vertalen wij tenslotte nog het zooeven (blz. 200) vermelde 'koeienverhaal': de geschiedenis van den Maangod Sin, hoe deze in zijn gedaante van 'krachtigen jongen stier' (of 'var') de liefde van een jonge koe weet te winnen, die daarna — want aldus zal men het vervolg mogen gissen — een godin blijkt te zijn of althans met haar kind onder de goden wordt opgenomen. Dit verhaal, dat wij slechts terwille van de analogie met het vorige in dit verband aanhalen, staat dus niet in deel XV der *Cuneiform Texts* en is ons ook niet uit de Oud-Babylonische periode, maar slechts in veel later afschriften overgeleverd. Ondanks den inhoud, die zeker aanstoot kon geven, werd het voor magische doeleinden blijkbaar telkens gereciteerd en overgeschreven. Zelfs koning Assurbanipal heeft het nog laten overschrijven en het afschrift de opname in zijn koninklijke bibliotheek waardig gekeurd [3]). Van dit stuk uit de bibliotheek van den grooten koning (K 2413 col. II) is echter slechts de linkerhelft bewaard gebleven, zoodat de Italiaansche geleerde Gerardo Meloni, die dit stuk voor het eerst in 1912 gepubliceerd heeft, de strekking daarvan slechts in het algemeen heeft kunnen bepalen [4]). Volledig bekend werd het verhaal eerst door een afschrift uit Assur, dat, zooals boven op blz. 200 reeds vermeld is, door E. Ebeling

[1]) Letterlijk: 'Hoedanigen uwen broeder voedt gij ...?'

[2]) *uš-ta-ḫi-iz-ma i-na šu-li-i-im i-zi-ib-šu*. Het woord *šūlû* (eig. "waarmede men iets ophaalt", van *elû* III/I) beteekent een soort van zuigbuis. Dit woord wordt in de geneeskundige teksten vaak aangetroffen. Het ideogram is GI-SAG-TAR. Vgl. E. Ebeling in het *Archiv für Geschichte der Medizin*, XIII (1921), p. 12, noot 2: 'Man saugt mit diesem Rohre die Medizin auf und schüttet, bzw. bläst sie an die kranke Stelle'. Hier vervangt dit instrument dus de tang van den verloskundige. De passage is belangwekkend voor onze kennis van de geschiedenis der verloskunde.

[3]) De tekst K 2413 werd gepubliceerd door G. Meloni, *Testi assiri del British Museum* in de *Rivista degli Studi Orientali*, vol. IV (1911—12), p. 559 vv. (zie Tav. II).

[4]) 'Evidentemente si tratta anche qui di gesta d'un eroe o d'un dio, la cui moglie forse nella difficoltà del parto era già stata esaudita ...' (a. w., p. 561).

in de *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts* (No. 196, Az. II, r. 10—35) in spijkerschrift gepubliceerd en daarna (in een Archief voor de geschiedenis der geneeskunde) ook bewerkt is.

De aesthetische waarde van dit verhaal is gering, laat staan de ethische [1]). Desondanks moet men er in den lijst van zijn tijd een bepaalde godsdiensthistorische en vooral ook cultuurhistorische waarde aan toekennen. Onwillekeurig denkt men aan beroemde Grieksche mythologische verhalen: de mythen van Zeus en Europa en van Zeus en Io. Volgens deze algemeen bekende mythen werd de schoone Europa (die later aan ons werelddeel haar naam heeft gegeven) door den god Zeus in de gedaante van een stier verleid en ontvoerd, terwijl de schoone Io om haar liefdesbetrekking tot Zeus door de jaloersche Hera in een koe werd veranderd. Zonder eenigen twijfel mag men ons verhaal van den 'Maangod en de koe' als het Babylonische prototype van deze beroemde Grieksche mythen beschouwen. Ook dit belangwekkende feit is nog nooit opgemerkt.

In de volgende vertaling zijn enkele aanvullende toelichtingen tusschen haakjes (.....) geplaatst. Door de cijfers aan den rand zijn de regels in de editie van E. Ebeling aangeduid, waarvan onze indeeling op enkele plaatsen afwijkt. Sin of Nannaru-Sin (d.w.z. 'de Verlichter Sin') is de naam van den Babylonischen Maangod, die (zooals ook de vondsten uit Ur weer aantoonen) meestal als een stier wordt afgebeeld. De koe uit zijn kudde draagt den naam Amat-Sin, d.w.z. 'de dienstmaagd van den Maangod Sin'. Dat aan runderen welklinkende namen worden gegeven, is ook reeds door de koopcontracten uit de oud-Babylonische periode bekend [2]). De mythologische passage is ingelascht in een magisch bezweringsformulier voor het geval van een moeilijke bevalling. De vertaling van deze passage luidt:

Bezwering

Een koe (uit de kudde) van Sin, Amat-Sin genaamd,
was met sieradiën getooid
en weelderig van gestalte.
Sin zag haar en werd verliefd op haar.
De begoocheling van Sin bewerkte bij haar zinsverbijstering. [3])
Hij plaatste haar aan het hoofd van de kudde.
zoodat (zelfs) de herders haar moesten volgen.
Bij de sappigste kruiden plachten zij haar te weiden,
bij de voortreffelijkste drinkplaatsen plachten zij haar te drenken.

Verborgen voor de herdersknapen,
waar de herder het niet kon zien,
besprong (toen) de vurige var de koe
en schond hij haar maagdom.
Toen nu haar dagen ten einde gebracht
en hare maanden voltooid waren,
had de koe hevige barensweeën.
Haar herder was neerslachtig,
Al haar herdersknapen beklaagden haar.

[1]) Vgl. B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, II, p. 437, noot 14, die in dit verband van Sodomie spreekt.

[2]) Zie o.a. M. Schorr, *Urkunden des altbabylonischen Zivil- und Prozessrechts* (VAB V, 1913), p. 146.

[3]) Wij vatten Nam-Ru (of Nam-Šub) op als ideogram voor *šiptu* 'bezwering' 'begoocheling' en *šubaḫi* als 'verduistering, verbijstering'.

Ten gevolge van haar jammerkreten[1])
en van het gekerm van haar barensnood
zeeg zij uitgeput neder.
Nannaru-Sin (de Maangod) hoorde in den hemel haar gekerm
en met zijn (sterke) hand lichtte hij de hemelen op.
Toen daalden twee vrouwelijke beschermengelen[2]) uit den hemel neer:
De ééne tilde een oliekruik,
terwijl de andere het water, dat de baring verlicht, [3]) deed opborrelen.
Zij bestreken haar voorhoofd met (den inhoud van) de oliekruik
en zij stortten het water, dat de baring verlicht, uit over haar
[geheele lichaam.
Voor de tweede keer bestreek zij haar voorhoofd met (den inhoud van)
[de oliekruik
en stortten zij het water, dat de baring verlicht, uit over haar
[geheele lichaam.
Toen zij nu (haar voorhoofd) voor de derde keer bestreken hadden,
viel het jong evenals een lammetje op den grond!
'Zuigkalf'[4]) noemde hij (n.l. de Maangod) het jong.

Evenals nu Amat-Sin op de rechte manier bevallen is,
zoo moge elke vrouw, die in barensnood verkeert, bevallen!
De ontsluitingen (bij de baring)[5]) mogen niet ophouden;
de zwangere moge genezen!

Uit godsdiensthistorisch oogpunt is de vermelding van de beide (vrouwelijke) beschermengelen verreweg het belangrijkst. Reeds E. Ebeling heeft met nadruk opgemerkt: 'Für die Untersuchungen über die Geschichte der Engelvorstellung wird Z. 24 ff. bis auf weiteres eine Hauptstelle sein...' [6]). Onwillekeurig denkt men aan analoge voorstellingen in het latere Jodendom gedurende de Perzische en de Hellenistische periode. Reeds eerder is opgemerkt, dat deze voorstellingen (dus de 'Angelologie' en de 'Dæmonologie' van het latere Jodendom) onder Perzischen of althans Oostelijken invloed moeten hebben gestaan. Opmerkelijk is nu, dat reeds op onze plaats het denkbeeld van beschermengelen, die de baring verlichten, uit het ten Oosten van Babylonië gelegen land Elam afkomstig schijnt te zijn. In het vervolg van de bezwering (in regel 36 en 40) zijn namelijk de namen van deze beide beschermgodinnen uitdrukkelijk vermeld, die door Amat-Sin in haar barensnood worden aangeroepen. Zij heeten *Narundi* en *Naḫundi*. Deze namen zijn welbekend: het zijn Elamietische godennamen (zie A. Deimel, *Pantheon Babylonicum* No. 2276 en 2255)[7]). Ook in dit geval worden wij dus gewezen naar het Oosten: naar de Elamieten als de voorloopers der Perzen. Het zou zeker de moeite waard zijn ook deze dingen op grond van het nieuwe materiaal nog eens in bijzonderheden na te gaan.

Leiden F. M. TH. BÖHL

[1]) Lees (met Ebeling): *ana ik-[kil]-li-ša*. Aan het eind van deze regel 23 is *nepalsaḫ* permansief, terwijl *dNannaru* bij *dSin* in de volgende regel 24 moet worden getrokken.
[2]) Min dLamma = *šittā lamassātē* (Deimel, *Pantheon* No. 1662).
[3]) *me-e ḫa-li* volgens Ebeling: 'Wasser gegen die Wehen'. [4]) Amar-Ga (Deimel, ŠL 437, 35).
[5]) *šabšûtum* (volgens K 2413 II 25: *šabsûtum*) van *šabāsu* 'uittrekken, omkeeren'.
[6]) *Archiv für Geschichte der Medizin* XIV (April 1923), p. 66.
[7]) Vgl. den bekenden Elamietischen koningsnaam *Kutir-Naḫundi*, d.w.z. 'Knecht van de godin *Naḫundi*'. In twee gelijkluidende bezweringsteksten uit mijn verzameling, die wellicht (?) in 't Elamietisch gesteld zijn, wordt de godin *dNa-ru-(un)-di* aangeroepen; vgl. Verzameling Böhl No. 1003, Vz. 3, gepubliceerd in de *Mededeelingen uit de Leidsche verzameling*, II (1934), p. 8.

ASSYRIOLOGIE

MA'ERI, HERUITGAVEN, OUDSTE PERIODE VAN HET SCHRIFT

MA'ERI. Naar men weet, was vóor dit Jaarbericht een artikel van Professor Dossin aangekondigd, waarin hij in aansluiting aan *Jrb.* no. 3. waar het Sumerisch besproken was, de taal der Semietische bevolking tot den tijd van Ḫammurabi zou behandelen. Het is een gelukkige omstandigheid geweest, die den heer Dossin verhinderd heeft aan zijn plan uitvoering te geven; aan hem is toch mede opgedragen de ontcijfering en bewerking van de ongeveer 15 000 oorkonden, die in de campagnes 1934/35 en 1935/36 in het paleis van de koningen van Ma'eri (Mâri) gevonden zijn en de verwoesting daarvan door Ḫammurabi overleefd hebben. Wij hadden aan deze opgravingen reeds de oudste Semietische inscripties te danken (opschriften van beelden, o.a. van koning Lamgi-Ma'eri, cf. *Jrb.* no. 2, pg. 38), maar door het vinden van het archief van het paleis is in overstelpende mate een materiaal ter beschikking gekomen, dat namen als 'el-Amarna' en 'bibliotheek van Assurbanipal' ter vergelijking oproept. Hoe belangrijk voor taal en geschiedenis het geheel zal zijn, daarvan heeft F. Thureau-Dangin reeds een voorproefje gegeven door het vertalen en verklaren van een *dépêche diplomatique* [1]) van de hand van een gezant van den voorlaatsten koning Zimrilim, aan het hof te Babylon vertoefend. — Naar Akkad, de hoofdstad van Sargon's rijk (± 2550 v. Chr.), noemde men de taal der toenmalig oudste inscripties Akkadisch, en de taal in Babylon ten tijde van de dynastie van Amurru heette men Oud-Babylonisch. Misschien zal het aanbeveling verdienen hier van Mae'risch te spreken, omdat ook deze vertakking haar eigen karakter heeft. — Men ziet hoe het uitstel van het artikel van den heer Dossin de waarde van de behandeling van zijn onderwerp slechts verhoogen kan.

HERUITGAVEN. Èn de inhoud van de teksten van Ma'eri èn de kennis benevens de ervaring van de uitgevers staan er ons borg voor, dat wij in dit geval een wijze van uitgeven mogen verwachten, die definitief is. Het betreft hier teksten, die realia vermelden, wier verklaring gewoonlijk niet al te afhankelijk is van de phantasie en de levensbeschouwing van den bewerker. Als hier een latere bewerking noodig is, dan is dat gewoonlijk slechts toe te schrijven aan den slechten staat van het origineel, hoewel natuurlijk, zooals overal, vertaling en interpretatie het onderwerp tot gedachtenwisseling kunnen vormen. Het vinden van een betere copie geeft dan gewoonlijk aanleiding het geheel opnieuw te behandelen. Niet minder dan drie exemplaren in het Museum te Bagdad, behalve het Leidsche fragment in de 'Verzameling Böhl' (No. 985), stelden E. F. Weidner [2]) in staat den volledigen tekst te geven van een van de belangrijkste Oud-Assyrische Koningsinscripties, n.l. het opschrift van de tichels van den Assyrischen stadsvorst Ilušuma (± 2050 v. Chr.). In het eerste gedeelte spreekt deze vorst van werkzaamheden op zijn eigen grondgebied, onder anderen het 'openen van twee bronnen op den berg *A-bi-iḫ*' (I 30—34). Deze kan geïdentificeerd worden met den berg *Ebiḫ*, door Thureau-Dangin vereenzelvigd met den djebel Ḫamrin tusschen de rivieren Beneden Zab en Diyālâ (Revue d'Assyriologie XXXI, 1934, 85 v.). In het tweede gedeelte maakt Ilušuma melding van zijn ingrijpen in Noord en Zuid Babylonië ('de *a-du-ra-ar* der Akkadiërs en hun zonen bewerkte ik', II 49—52). Alle plaatsen waar het begrip ama-ar-gi = *andurāru* in de Sumerische en Assyrische teksten voorkomt, worden door Weidner uitgeschreven: o.c. blz. 120—123; toch is het voor de onderhavige inscriptie niet uit te maken of hier sprake is van politieke vrijheid, dan wel vrijheid van bepaalde lasten.

Bieden historische opschriften dus reeds groote moeilijkheden, hoeveel te meer mag men ze verwachten bij teksten van religieuze en moreele waarden. Soms worden dan ook eenige decennia door de verschillende Assyriologen, ook door denzelfden bij herhaling, aan de bestudeering van een enkelen tekst besteed, zonder dat nieuw materiaal ter beschikking gekomen is. Dan steunt het werk van den een op dat van den ander en een ontdekking door A gedaan, geeft B houvast het werk te volmaken.

[1]) F. Thureau-Dangin, *Textes de Mâri*, Revue d'Assyriologie XXIII, 1936, 169—179.
[2]) E. F. Weidner *Ilušumas Zug nach Babylonien*, Zeitschrift für Assyriologie XLIII 1936, 114—123.

Hier kan voor ieder slechts het parool zijn: *meliori cedo*, in een stemming van bescheidenheid en dankbaarheid. Dat dan de verschillende bewerkers weleens tekort schieten in wederzijdsche waardeering [1]), is begrijpelijk, wanneer het werk met inzet van de geheele persoonlijkheid gedaan was.

Zulke 'Neubearbeitungen' biedt het boven reeds vermelde XLIIIste deel van het *Zeitschrift für Assyriologie*, dat onder de redactie van B. Landsberger zijn spotnaam 'Z. f. verwandte Gebiete' (de ondertitel) voorgoed heeft verloren en dat thans in zijn geheel een monument is (en blijven moge), dat zich de Duitsche Assyriologie heeft opgericht. Van de hand van den redacteur zelf vindt men de volledige bewerking van den tekst, waarvan wij in *Jrb.* no. 3 onzen lezers reeds de vertaling mochten bieden [2]). Kan men hier misschien, indien nieuwe vondsten de lacunes niet opvullen, van een definitieve bewerking spreken, anders is het gesteld met von Soden's bespreking van Ebeling's *Tod und Leben* I [3]) (zie *Jrb.* no. 2, 18^4 en 34). De eerste tekst, die van godsdiensthistorische zijde zoo zeer de belangstelling getrokken had, zou volgens v. S. een politieke strekking hebben [4]) en den kroonprins *Kummā* (Assurbanipal) moeten winnen voor de anti-Babylonische partij. In de onderwereld zou hij bij monde van den god Nergal zelf de veroordeeling hooren van de politiek van zijn vader Asarhaddon. Hoeveel nieuws von Soden ook brengt (o.a. photo's van VAT 10 057, maar nog geen autographie), hij erkent zelf, dat nog veel ontbreekt, voordat van een uiteindelijke verklaring gesproken mag worden. Hopenlijk doet zich de gelegenheid nog eens voor op het geheel terug te komen, als de tweede helft van de bespreking verschenen is! Wij volstaan nu met te verwijzen naar de blzz. 254—256 met v. S.'s uiteenzetting van den rol van den *šar pūḫi* naar aanleiding van den Harperbrief 427. De laatst genoemde zou volgens v. S. dienen om de kwade voorteekens op te vangen, met zijn offering zou dan hun werking op den koning zelf geneutraliseerd zijn. Ebeling heeft op een deel van de critiek thans met een krachtige anti-critiek geantwoord [5]).

HET OUDSTE SCHRIFT. In het voorbericht van het eerste deel van zijn *Recherches sur l'origine de l'écriture cunéiforme* (Parijs, 1898) stelde Thureau-Dangin voorop, dat, wilden dusdanige onderzoekingen op een stevige basis steunen, het van belang is de oudste vormen der teekens onder de oogen te hebben en nauwkeurig met de teekens van het jongere schrift te vergelijken. Dank zij zijn groote nauwkeurigheid en het feit dat hij zich onthield van theoretische beschouwingen, behield zijn werk een waarde, die het ook naast het jongere van Barton [6]) en Unger [7]) ten volle heeft kunnen handhaven. Wel kende reeds Thureau-Dangin enkele oudste teekens, zooals die op het bekende 'Blau Monuments' [8]), maar een samengestelde lijst die een eenigszins volledig overzicht gaf, was slechts mogelijk met de teekens uit de inscripties der koningen Ur-Nina (= Ur-Nanše) en Urukagina van Lagaš als de oudste vormen. Uitbreiding over de geheele linie brachten Pater Deimel's Fara-teksten [9]). Terecht meende Deimel dat deze inscripties uit Fara (= het Šuruppak van het Gilgameš-epos) nog voor Ur-Nanše te plaatsen waren wat hun tijdsbepaling betrof. Zoo kwam de geschiedenis van het schrift een belangrijke stap vooruit en werd de afstand met het nog weer oudere der tafeltjes uit Djemdet-Naṣr, door S. Langdon [10]) in 1926 gevonden, niet al te groot. In het geheel brachten deze nieuwe teksten 463 teekens. Hoewel in vele opzichten

1) Zie b.v. E. Ebelings bespreking van Landsbergers *Fauna* in *Deutsche Literaturzeitung* 1936.

2) B. Landsberger, *Die Babylonische Theoaizee (akrostichisches Zwiegespräch: sog. „Kohelet")*, o. c. 32—76.

3) W. von Soden, *Die Unterweltsvision eines Assyrischen Kronprinzes*, *o.c.* 1—31; *Bemerkungen zu den von Ebeling „Tod und Leben", Band 1 bearbeiteten Texten*, *o.c.* 251—276. *Schluss folgt.*

4) Of men reeds spijkerschriftgeschriften als 'Propaganda' bij 'Volk' und 'Bürgerschaft' (blz. 6) heeft gebruikt, lijkt ons zeer twijfelachtig, gezien het feit dat lezen en schrijven buiten het „volk" stonden; cf. Meissner *Bab. und Ass.* II 325.

5) E. Ebeling, *Kritische Beiträge zu neueren assyriologischen Veröffentlichungen:* MAOG X, 2, 1936.

6) A. Barton, *The Origin and Development of Babylonian Writing:* Beiträge zur Assyriologie IX, 1, 1913.

7) E. Unger, *Babylonisches Schrifttum*, Leipzig 1921. Vgl. ook: E. Unger, *Die Keilschrift, Entstehung, System und Ornamentik*, Leipzig 1929, en vooral ook F. Bayer, *Die Entwicklung der Keilschrift*: Orientalia 25 (Rome 1927), en P. A. Deimel, *Keilschrift-Palaeographie*, Rome 1929.

8) o.a. bij L. W. King, *History of Sumer and Akkad*, Plate VI.

9) A. Deimel, Die Inschriften von Fara. I: *Liste der archaischen Keilschriftzeichen* (Leipzig, 1922); II: *Schultexte aus Fara* (ibid. 1923); III: *Wirtschaftstexte aus Fara* (ibid. 1924). Wissenschaftliche Veröffentlichungen des deutschen Orient-Gesellschaft 40, 43, 45).

10) S. Langdon, *Pictographic Tablets from Gemdet Nasr*, Oxford 1928 (= Oxford Editions of Cuneiform Texts, Vol. VII).

raadselachtig, was toch het algemeene karakter vast te stellen, dat ook nu weer met de boekhouding der tempel-magazijnen verband hield, benevens de taal, n.l. het Sumerisch.

Aan dezen stand van zaken sluiten zich de volgende in het afgeloopen jaar verschenen werken aan: ERIC BURROWS, *Archaic Texts*, London 1935 (= Ur Excavations, Texts II); A. FALKENSTEIN, *Archaische Texte aus Uruk*, Berlin, 1936 (= Ausgrabungen der deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka, 2); P. E. VAN DER MEER *Dix-sept tablettes semi-pictographiques* (Revue d'Assyriologie XXXIII, 1936, 185—190. Hoe verschillend de behandeling van Pater Burrows en DR Falkenstein ook zijn moge, toch vullen hun werken elkaar aan en is het verschil door den aard en den tijd der teksten zelf bepaald. De inleiding tot de *Archaic Texts*, in autographie geteekend, biedt niets anders dan zakelijke mededeelingen betreffende o.a. de herkomst (in de lagen onder het 'Royal Cemetary'), den tijd (uit de Djemdet Naṣr-periode 5 stuks, uit de Fara-periode 2 stuks, het meerendeel uit den tusschentijd), vermelde zaken, beroepen etc. De *Archaische Texte*, die slechts in foto-copie weergegeven zijn, worden voorafgegaan door een theoretisch gedeelte, dat niet enkel buitengewoon instructief is, maar dat ons vooral ook den schrijver dankbaar doet zijn, voor de zakelijke wijze waarop hij een onderwerp wist te behandelen, dat anderen al te vaak aanleiding heeft gegeven tot moeilijk te volgen kosmische speculaties [1]). De teksten zijn deels uit de Djemdet-Naṣr-periode (= de lagen II uit de 'Tiefgrabung' in Uruk), deels stammen zij uit de *Archaische Schicht IV* (374 nummers), dus uit de z.g. Uruk-periode (± 3500 v. Chr.). Zoo bieden zij de oudste vormen van het schrift in Babylonië, niet alleen relatief, maar ook absoluut, en voldoen dus ten volle aan den eersten der door Thureau-Dangin voorgestelde eischen. Hoever wij echter nog van vervulling van zijn tweede eisch, de identificatie met het jongere schrift, verwijderd zijn, moge hieruit blijken, dat Falkenstein van de 940 door hem geregistreerde teekens nog geen 200 met bekende jongere vormen heeft kunnen gelijkstellen. Als taal neemt F. ook voor de oudste teksten als waarschijnlijkst het Sumerisch aan [2]). Thureau-Dangin had op grond van het gebruiken van het decimale stelsel een niet-Sumerische bevolking verondersteld. Het sexagesimale stelsel had Allotte de la Fuye reeds in de Djemdet Naṣr voor oppervlakte-maten bewezen [4]). Dit is het uitgangspunt van Pater van der Meer's woord vooraf aan zijn zeventien tabletten. Wat door Falkenstein nog voor twijfelachtig wordt verklaart (blz. 40), wordt door van der Meer bewezen, n.l. dat voor het meten van graan het decimale stelsel in gebruik was.

Dit voorbeeld toont aan, dat het wel degelijk reeds de moeite loont, deze teksten aan een nader onderzoek te onderwerpen, al is een volledige bewerking en vertaling voorloopig nog onmogelijk.

Leiden B. A. VAN PROOSDIJ

DE ARCHÆOLOGIE IN SYRIË EN PALÆSTINA (TOT 587 VOOR CHR.)
INTOCHT, OUDSTE GESCHIEDENIS, HISTORISCHE TIJD, RĀS EŠ-ŠAMRA.

Afkortingen:

AAA	= *Annals of Archæology and Anthropology*	OIP	= *University of Chicago, Oriental Institute Publications*
AASOR	= *Annual of the American Schools of Oriental Research*	OLZ	= *Orientalistische Literaturzeitung*
AfO	= *Archiv für Orientforschung*	PEF, QS	= *Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund*
AJA	= *American Journal of Archaeology*	QDAP	= *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*
AJSL	= *American Journal of Semitic Languages*	ZAW	= *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*
BASOR	= *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*	ZDPV	= *Zeitschrift der Deutschen Palästina Verein*
ILN	= *Illustrated London News*		
JPOS	= *Journal of the Palestine Oriental Society*		
NRC	= *Nieuwe Rotterdamsche Courant*		

1) b.v. W. Andrae, *Schrift und Bild*, Analecta Orientalia 12, 1935, 1—5 en passim in zijn *Die ionische Säule.*

2) In verband o.a. met Prof. Böhl's opstel over den intocht der Sumeriërs (Med. en Verh. I pg. 5) is vermeldenswaard dat F. 'ideogrammen in den tweeden macht' verwerpt (bl. 41^3). Hij verklaart deze voor een uitdrukking van het 'primitive Wortschrift' door 'Kombination zweier oder mehr Zeichen'.

3) F. Thureau-Dangin *Tablettes à signes picturaux.* Revue d'Assyriologie XXIV, 1927, 23.

4) Allotte de la Fuye, *Mesures agraires et calculs des superficies dans les textes pictographiques de Djemdet-Nasr.* o.c. XXVII 1930.

De bloedige onlusten in Palæstina, die de groote staking der Arabieren begeleidden, hebben niet nagelaten ook hun invloed op den wetenschappelijken arbeid in het Heilige Land te laten gelden. Men kan wel zeggen, dat gedurende den ganschen tijd van de staking (20 April tot half October) het land voor Europeanen onveilig is geweest. De verbittering der Arabische bevolking richtte zich immers niet alleen tegen de Joden, maar ook tegen de Europeanen in het algemeen. Wederom, als in de dagen der Philistijnen, die der Romeinen, en die der Kruisvaarders is Palæstina tegenwoordig het schouwtooneel van een worsteling tusschen Azië en Europa.

INTOCHT. Dat de situatie gevaarlijk was, ondervond Alan Rowe, ons bekend uit zijn werk te Beisān. Te Akka werd hij door twee jeugdige Arabische heethoofden overvallen en door een messteek in den arm, gelukkig slechts licht, gekwetst. Hij vertoefde aldaar in verband met het werk te Tell Keisān. Garstang en Rowe zijn voornemens, dezen heuvel en den Tell Kades ten N. van Safed nader te onderzoeken. In Tell Keisān vermoedt Albright het Bijbelsche Achsaf, ons bekend uit Joz. 11[1]; 12[20]; vgl. ook 19[25], als een van de voornaamste steden uit de noordelijke coalitie tegen Jozua (AJA, XL, 1936, p. 159). Bij het overlezen van deze geschiedenis voelt men scherp, hoeveel er nog aan onze kennis van de geschiedenis en topographie van Noord Palæstina, inzonderheid van Opper Galilea, ontbreekt. Een van de weinige vaste punten is waarschijnlijk Hazor zelf, te identificeeren met den Tell el-Kedah, onderzocht door Garstang (AAA, XIV, 1927, p. 35—42). Te Tell Keisān is het werk met een voorloopig onderzoek door Rowe ingezet. Van de 16 lagen, dateerend van vroeg-Hellenistisch tot vroeg brons, is de 15de naar het schijnt verreweg de gewichtigste. Deze bevatte den grooten stadsmuur, onregelmatig opgebouwd uit onbehouwen steenbrokken, en bekleed met een glacis dat tot dicht bij den voet van den heuvel reikte. De aanleg dateert ongetwijfeld uit den tijd van de Hyksos. De ceramiek en andere voorwerpen, in deze eerste proefgracht gevonden, vertoonen de te verwachten verscheidenheid; Egyptische, Ægæische en Cyprische industrie is vertegenwoordigd (QDAP V, 1936, p. 207—209).

Het is duidelijk, dat het onderzoek van steden, die bij de noordelijke coalitie tegen Jozua betrokken waren, van veel belang kan zijn voor de dateering van *uittocht en intocht*, het probleem, dat van verscheiden zijden benaderd wordt, maar zijn oplossing nog niet heeft gevonden. Het vorig jaar refereerden wij over de onderzoekingen van N. Glueck in het land van Edom, welke tot een dateering van den intocht omstreeks het jaar 1200 zouden doen besluiten. Het verslag van deze belangrijke reis is nu verschenen: *Explorations in Eastern Palestina II*, AASOR XV, 1935.

Daartegenover staat het resultaat van Garstangs onderzoek te Jericho, dat naar een val van Jericho kort na 1400 blijft wijzen, zooals Garstang en Rowe nogmaals met allen nadruk in een schrijven, afgedrukt in de *Times* van 21/4/'36, vgl. ook hun verklaring in PEF,QS 1936, p. 170, hebben verzekerd. Hierbeneden zullen wij nog eens op Jericho terug moeten komen, in verband met de oudere stadia der beschaving in Palæstina. Thans interesseert ons echter vooral de verhouding van Jericho tot Ai; het Bijbelsche verhaal (Jozua 6—8) verbindt beider verovering tot één episode in den intocht in Kanaän, maar de archæologische vondschen wijzen ver uiteen. Als et-Tell inderdaad het oude Ai is — en hieraan is nog niet getwijfeld — dan moet deze stad reeds lang voor 1400 een puinhoop zijn geweest. Nu beteekent *hā-ʿai* inderdaad 'de steenhoop'. Een uitvoerig verslag over de vondsten te et-Tell van de hand van Mevr. Krause-Marquet is thans verschenen in *Syria*, XVI, 1935, p. 325—345, gevolgd door opmerkingen van Dussaud, *ibid*, p. 346—352. In QDAP V, 1936, p. 205 wordt nogmaals verzekerd, dat et-Tell van 2000 tot 1200 onbewoond is geweest. De laatste jaarvergadering van het PEF, onder leiding van Ch. Marston, den financier van verscheiden campagnes te Jericho, droeg een bewogen karakter. De kampioenen van de 'vroege' dateering van den intocht (1400) zagen hun, bij voorkeur als het Bijbelsche standpunt voorgedragen, opvatting bedreigd door de resultaten van Mevr. Krause; daartegenover werd echter opgemerkt, dat Albright en Garstang vroeger op et-Tell wèl scherven uit laat brons hadden opgeraapt (PEF,QS, 1936, p. 125—131). W. J. Pythian Adams tracht, *ibid.* p. 141—149, langs literair-critischen weg het raadsel op

te lossen: volgens hem is de episode van Ai in het boek Jozua geïnterpoleerd, om de leege plaats te vullen, die door de schrapping van een verhaal over de bezetting van Sichem zou zijn ontstaan.

Van groot belang zijn in dit verband de beschouwingen van Noth in het *Palästinajahrbuch* 1935, p. 7—29, over *Bethel und Ai. Siedlungsgeschichtlich* hebben Bethel (vgl. *Jrb.* n° 3, 1935, p. 108) en Ai niets met elkaar te maken, al liggen ze slechts 2 km in vogelvlucht van elkaar. Bethel moet van het noorden uit (door den stam Jozef) bezet zijn (het oude heiligdom zoekt Noth op de plaats van het huidige Burǧ Beitīn); de vondsten te Ai wijzen op samenhang met Transjordanië b.v. Ader, 8 km ten N. van Kerak. — Men voelt de neiging opkomen voor het vroege bronstijdvak behalve de rijken van Lydda en Sichem ook een Transjordaansch rijk met 'bruggehoofden' aan deze zijde der Jordaan te veronderstellen. Een opgraving in een van de kleinere, uit Vroeg Brons dateerende, tells van Transjordanië zou mede met het oog op de oudere lagen van Jericho, Beisān en de vondsten te Teleilat Ghassul van het hoogste gewicht kunnen zijn. Ook Mallon zocht verband tusschen Ghassul en de megalitische cultuur in Transjordanië.

OUDSTE GESCHIEDENIS. Dat brengt ons op een tweede probleem, waarover minder hartstochtelijk gediscussieerd wordt, maar dat uit een oogpunt van archæologie evenzeer belangrijk heeten moet, dat der oudste geschiedenis van het Heilige Land. De stagnatie in het opgravingswerk geeft hopelijk verschillende geleerden de gelegenheid, de vele gegevens, die de laatste jaren hebben verstrekt, met elkander in verband te brengen. Reeds kan men wijzen op het artikel van Albright *Palestine in the earliest Historical Period* JPOS XV, 1935, p. 193—234, en op de voordracht, door Böhl op 10 Nov. voor de Haagsche afdeeling van ons genootschap gehouden (persverslag, o.a. *Alg. Handelsblad* 11/11-'36). Het materiaal van Ghassul is nog niet uitvoerig verwerkt; dat van Jericho vindt men in J. Garstang, J. P. Droop en J. Crowfoot, *Jericho: City and Necropolis, Fifth Report, VIII, Pottery of the Chalcolithic and Neolithic Levels*, AAA XXII, 1935, p. 142—184; over Megiddo en Heidera (zoo, en niet met Kh te schrijven!) zie men het vorig *Jrb.*, p. 107; een serie ceramiek uit de *Tiefgrabung* te Beisān is medegedeeld door Fitzgerald in *Museum Journal* XXIV, 1935, p. 5—22. Een tweetal kleine publicaties, J. H. Iliffe, *Pottery from Rās el ʿAin*, QDAP V, 1936, p. 113—126, en E. L. Sukenik, *Late Chalcolithic Pottery from ʿAffuleh* (in de vlakte van Jizreël), PEFQS, 1936, p. 150—154, zijn goede voorbeelden van het belang, dat ook kleine, min of meer toevallige, ondernemingen kunnen hebben.

Het ziet er naar uit, dat Ghassul weldra uit zijn isolement verlost zal zijn. Albright en Watzinger (ZDPV LIX, 1936, p. 157) betoogen, dat de ceramiek van Ghassul IV nauwelijks in het begin van Vroeg Brons reikt, en dat de Ghassul-cultuur dus de oudste ons bekende Palæstijnsche is. Albright noemt het een 'bevloeingscultuur' en vermoedt het praedynastisch Egypte als oorsprong. Het is opmerkelijk, dat Megiddo geen parallellen biedt, doch de beide steden in de Jordaanvlakte, Jericho (*Jericho Chalcolithic*, Garstang in QDAP V, 1936, p. 200) en Beisān (laag XVIII van boven af) wel. Hempel oppert de mogelijkheid, dat Ghassul oudere vormen langer heeft bewaard (ZAW 1936, p. 133, n. 2). Dat deze cultuur niet tot de Jordaanvlakte beperkt is gebleven, bewijst de vondst van Heidera, en de samenhang met de megalithische cultuur van het Overjordaansche, die echter niet te scheiden is van dergelijke sporen van beschaving in Galilea en den Karmel. Heidera, even ten N.W. van Tantūra, ligt trouwens vlak bij den Karmel.

Tot het verwerven van een volledig beeld moet men ook verder noordwaarts gaan. In een te Rome gehouden voordracht heeft Dunand medegedeeld, dat de aan Ghassul verwante laag te Byblos — de verwantschap is vooral een anthropologische — tevens samenhang vertoont met de mesolithische Natufien-menschen op den Karmel en de Badarianen in Opper Egypte (BASOR LX, 1935, p. 3—6; het overzicht over de vondsten te Byblos door Dunand gegeven in AJSL LII, 1936, p. 131v. zwijgt hierover). Daarmede klopt dan weer, dat de onderste laag te Jericho naar het vermoeden van Miss Crowfoot mesolithisch zou kunnen zijn (QDAP V, 1936, p. 201).

Te Jericho ligt echter tusschen deze onderste laag en het chalcolithicum een dubbele neolitische laag; de bovenste bevatte ceramiek, en deze is nauw verwant aan die van Thessalië, 2de neolithische phase. Het lijkt ietwat gewaagd, om hiertegenover, gelijk Albright doet, het bestaan van een Palæstijnsch neolithicum te loochenen. Ongetwijfeld vormt het een storend element in het beeld — maar daar moet men in de historie altijd rekening mee houden. De werkelijkheid is altijd ingewikkelder dan onze schema's.

Aan den anderen kant moet de methode van dateering der oudste lagen van Jericho, zooals die in PEF, QS, 1936, p. 137 blijkbaar gevolgd is, met eenige terughouding bekeken worden. Niet ten onrechte zet Thomsen, AfO XI, 1936, p. 177 een vraagteeken bij de dateering van de vroegste laag in 6 à 7000 v. Chr. Men krijgt den indruk, dat deze enkel op de dikte der lagen berust, volgens het bekende maar wankele schema: 3 eeuwen bewoning doen den bodem 1 m rijzen. Het verband tusschen Jericho, Byblos en de Karmel-vondsten maakt aan den anderen kant gelukkig een einde aan de fantastische jaartallen, als 100000 v. Chr., waarmede ook wel gegoocheld is. Ten aanzien van de dateering van prae-historische vondsten is voorzichtige bezinning broodnoodig. Het is een bekend feit, dat men veel vaker van hooge dan van lage schattingen terugkomen moet.

Resumeerend kunnen wij dus zeggen, dat de oorspronkelijke palæolithische bevolking van Palæstina na een minder belangrijke beïnvloeding van den kant der Europeesche neolithische culturen (vgl. ook T. en-Naṣbe, hieronder) sterk onder invloed van het prae-historische Egypte heeft gestaan, dat vooral in de Jordaanvallei en aan de Palæstijnsch-Syrische kust zijn sporen heeft nagelaten. Daarna volgt, kort voor den overgang van het chalcolithicum naar de eerste brons-periode, een cultuurstrooming uit het noorden.

Hier wordt het zaak, te letten op de oudste beddingen in de Syrische Tells. Het nieuwste op dit gebied is M. E. L. Mallowan, *The Excavation at Tall Chagar Bazar*, Iraq, III, 1936, p. 1—86. De oudere ceramiek van T. Chagar Bazar, een vestiging in de streek van den Çhabur, is nauw verwant met die van de Syrische kust, b.v. in laag IV van Rās Šamra (AfO XI, 1936, p. 90). De onderzoekingen door Woolley in te stellen aan benedenloop en mond van den Orontes (*Times* 4/6-'36 en 28/6-'36) reiken nog niet tot dit oude tijdperk.

HISTORISCHE TIJD. Daarna neemt, tijdens het Oude Rijk, de Egyptische invloed weer de overhand; daarmede zijn wij op historisch terrein gekomen; vele eeuwen door herhaalt zich de afwisseling van Egyptischen, Syrisch-Mesopotaamschen en Europeeschen invloed, feitelijk tot in onzen tijd toe.

Het is er echter nog verre vandaan, dat wij van dezen historischen tijd een geheel aaneengesloten beeld en in détails afdalende kennis zouden bezitten. Er blijft nog oneindig meer te doen, dan er gedaan is. Dat voelt men het best, door b.v. den Hyksostijd of den overgang van brons- in ijzertijd, dan wel het tijdperk omstreeks 500 te vergelijken met hetgeen wij weten van Palæstina-Syrië in Romeinschen tijd. Deze gedachte drong zich bij ons op bij het bestudeeren van de zeer instructieve *Map of Roman Palestine*, met uitvoerige toelichting uitgegeven door M. Avi-Yonah in QDAP V, 1936, p. 139—193 (ook afzonderlijk verkrijgbaar). Hoewel deze kaart een tijdperk bestrijkt, dat buiten ons onderwerp valt, willen wij ze toch vermelden, in de hoop, dat we ook voor oudere perioden nog eens dergelijke archæologisch-topographische studiën zullen mogen begroeten. Een aantal 'dwarsdoorsneden' op beslissende tijdperken, zooals we er eenige opsomden, zou buitengewoon verhelderend kunnen werken en nieuwe ondernemingen stimuleeren.

Een algemeen aangenomen identificatie, die van ʿAnāta met het ʿAnatōt van Jeremia, is door een onderzoek van de *American School* onder leiding van A. Bergman en E. P. Blair in hooge mate onzeker geworden. Noch op den heuvel van ʿAnāta, noch op den Rās el-Kharrūbe vond men ceramiek uit IJzer I; een bevestiging van den voorloopigen indruk, door den schrijver bij een bezoek in 1926 ontvangen. Waarschijnlijk is ʿAnatōt, gelijk zooveel andere plaatsen, in Hellenistischen tijd verplaatst naar het tegenwoordige ʿAnāta (BASOR LXII, 1936, p. 18—26).

Een ander verrassend resultaat is dat van Badé te Tell en-Naṣbe, nm. dat de groote ringmuur niet, zooals aangenomen werd, uit het bronzen tijdvak stamt, maar uit het jaar 900. Vanuit dit nu wel vaste resultaat zijn wellicht conclusies te trekken omtrent andere vestingmuren, b.v. dien te Tell ed-Duweir, die mijns inziens ook uit het ijzer-tijdvak stamt. De identificatie van T. en-Naṣbe met Mizpa wint door 20 zegelafdrukken met dien naam weer aan waarschijnlijkheid. Van belang voor Vroeg Brons I zijn twee graven. Dicht in de nabijheid was een troglodyten-hol (NRC 19/6-'36, door G. Roeder; QDAP V, 1936, p. 209 v.).

Over Megiddo, in het bijzonder den Rešef-tempel, refereert G. Loud in ILN., 20/6-'36. Opmerkelijk is een klei-model van een lever, zooals die ons bekend zijn als onderwijsmiddel voor de leverschouw in Mesopotamië en Etrurië. Twee belangrijke publicaties zijn: H. G. May, *Material Remains of the Megiddo Cult*, OIP XXVI, 1935; en R. S. Lamon, *The Megiddo Water System*, OIP XXXII, 1935.

Helaas laat de beloofde publicatie van de brieven van Lachis (Tell ed-Duweir) nog op zich wachten. Een inscriptie van hetzelfde type als die in 1934 ontdekt werd, is op een schaal aangetroffen (een afb. in AfO X 1936, p. 388). Over de resultaten, te Tell ed-Duweir bereikt, hoopt de schrijver weldra in de Nieuwe Theol. Studiën uitvoeriger te berichten.

RĀS EŠ-ŠAMRA. Het werk te Rās Šamra gaat voort; Schaeffer deed er mededeelingen over in ILN 22/2-'36 en 29/2-'36. Aan het eind van de Myceensche periode, gedurende de laatste bewoning van de plaats, bouwde men groote huizen, met soms 20 kamers, op twee verdiepingen. Badkamers met bad van aardewerk of steen kwamen vaak voor. Onder een van de kamers in ieder huis bevond zich het grafgewelf, een methode van begraven, die uiting geeft aan de overtuiging, dat de overledene tot de familie blijft behooren. De schedels wezen op een niet-Semietisch, Middellandsche-zee-ras. Uit de oudere, Phoenicische periode was een bronzen beeldje van Baʿal opmerkelijk. Het heeft een steenen helm, horens van electron en een bladgouden gewaad.

De litteratuur over de teksten van Ugarit wordt te uitgebreid, om hier uitvoerig vermeld te worden. Het 'Ugaritisch' wordt een afzonderlijke tak van wetenschap. Het aantal artikelen zwelt onrustbarend aan. Hier ligt een gevaar: eerst moet grammaticaal en lexicografisch gewerkt worden, eer men zich wagen kan aan een studie als J. W. Jack ondernam: *The Ras Shamra Tablets, their bearing on the O. T.* 1935. Hoe verdienstelijk een dergelijk werkje ook mag zijn, het is voorbarig. De belangrijkste religieuze teksten vindt men nu bij elkaar in J. A. Montgomery en Z. S. Harris, *The Ras Shamra Mythological Texts*, 1935. Ch. Virolleaud, *La légende phenicienne de Danel*, 1936, hebben wij nog niet onder oogen gehad. Als voorbeeld van een goede philologische behandeling wijzen we op K. Galling, *In der Werkstatt des Hephaistos von Ugarit*, OLZ, 1936, cl. 593—597 (over epos B, colom I, r. 24—42). (Verg. dit Jaarb. pg. 194, noot 1).

Over het nimmer voltooide onderwerp 'Bijbel en Archæologie' verscheen van S. L. Caiger: *Bible and Spade*, 1936. Hopelijk wordt het niet vertaald, want afgezien van enkele goede illustraties is het vrijwel waardeloos, daar de auteur voor de buiten-Bijbelsche teksten afgaan moest op onbetrouwbare vertalingen. Dat klemt vooral bij de aanhalingen uit de Assyrisch-Babylonische bronnen. Hier ziet men tot zijn verbazing in 1936 foutieve vertalingen van omstreeks 1880 herleven!

Solide wetenschap bevatten de artikelen in K. Gallings *Biblisches Reallexikon*. Twee afleveringen zijn tot nog toe verschenen (1934 en 1935). Ons voornemen was geweest, met de vermelding te wachten tot de voltooing. Thans willen wij echter de hoop uitspreken, dat de stopzetting van de serie (*Handbuch z. A. T.*), waarin het verschijnt, niet de voltooing van dit nuttige repertorium in den weg zal staan.

Culemborg A. VAN SELMS

ARCHÆOLOGIE VAN KLEIN AZIË

SCHETS DER HETHIETISCHE GESCHIEDENIS EN BESCHAVING

Afkortingen:

AcO	=	*Acta Orientalia.*
AfO	=	*Archiv für Orientforschung*
AO	=	*Alte Orient.*
APAW	=	*Abhandlungen der Preuss-Akademie der Wissenschaften, Ph. Hist. Klasse.*
ArO	=	*Archiv Orientální.*
BoSt	=	*Boghazköi-Studien.*
BoTU	=	*Die Boghazköi-Texte in Umschrift.*
JSOR	=	*Journal of the Society of Oriental Research.*
KB	=	*Keilinschriftliche Bibliothek.*
KBo	=	*Keilschrifttexte aus Boghazköi.*
KAV	=	*Keilinschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts.*
KUB	=	*Keilinschriftliche Urkunden aus Boghazköi.*
MAOG	=	*Mitteilungen der Altorient. Gesellschaft*
MDOG	=	*Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft.*
OIC	=	*Communications of the Oriental Institute of the University of Chicago.*
OIP	=	*Publications enz. (zie OIC).*
RA	=	*Revue d'Assyriologie.*
RHA	=	*Revue Hittite et Asianique.*
VAT	=	*Tontafeln in der vorderasiatischen Abtlg. der Staatlichen Museen in Berlin.*
VS	=	*Vorderasiatische Schriftdenkmäler der Königlichen Museen zu Berlin.*
WVDOG	=	*Wissenschaftliche Veröffentlichungen der deutschen Orient-Gesellschaft.*
ZA	=	*Zeitschrift für Assyriologie.*
ZDMG	=	*Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft.*

II. KLEIN-AZIË IN HET VIERDE EN DERDE MILLENNIUM [1]

PRÆ- EN PROTOHISTORIE. Over het palæolithicum en neolithicum van Klein Azië is weinig bekend. Belangrijke onderzoekingen om de oudste sporen van menschelijke bewoners te vinden hebben nog niet plaatsgehad, hoewel in de laatste jaren de belangstelling juist voor de præhistorie is toegenomen. Ternauwernood kan men eenige plaatsen aanwijzen, waar voorwerpen uit het oudere steentijdperk zijn gevonden. Te Ankara en Kizil Ova in Pisidië was dit het geval. De Geneefsche geleerde Pittard vond in 1928 in het dal van den Şakkal, ten Zuiden van Malatya, in rotsholen geslepen steenen, krabijzers, klingen enz., die vermoedelijk uit het palæolithicum of kort daarna dateeren. Bij Malatya werden in 1933 megalithische monumenten gesignaleerd. Een zuivere neolithische cultuur is in Klein Azië nergens gevonden, steeds heeft men ook metalen in dergelijke lagen aangetroffen. Het zijn voornamelijk steenen bijlen en geel gekleurd aardewerk met zigzagdecoratie, die zoowel in Klein Azië, als op Kreta en de Cycladen voorkomen. [2] Men laat de præhistorie van Klein Azië omstreeks 3000 overgaan in de protohistorie, die dan weer eindigt bij het begin van het 2de millennium.

Sedert 1934 zijn wij over de praehistorie van dit gebied weer iets beter onderricht door de publicatie van Kurt Bittel [3] die tesamen met H. Güterbock de Duitsche opgravingen te Boğazköy leidt. Bittel legt er den nadruk op, dat men verschillende historische lagen moet onderscheiden. Bovendien verdeelt hij Klein Azië op grond van een nauwkeurige rangschikking der archæologische vondsten, in twee verschillende cultuurgebieden: het Westen en het Centrum met het Oosten. De archieven te Boğazköy hebben ook duidelijk bewezen, dat de Hethieten veel meer op het Oosten en Zuidoosten dan op het Westen georienteerd waren. De verscheidenheid van meeningen omtrent het probleem Hethieten en Grieken toont aan, dat er zelfs kort vóór 1200 van een nauwere aanraking nauwelijks gesproken kan worden. [4]

Voor den opbouw van de oudste geschiedenis van Klein Azië dienen: 1. skeletvondsten en afbeeldingen van tijdgenooten, 2. archæologische vondsten, 3. historische inscripties, 4. de zoogenaamde Cappadocische tabletten. Deze laatsten dateeren echter reeds uit het overgangstijdperk van de protohistorie naar de geschiedenis; daar zij evenwel ook een eigen, in zich zelf opgesloten periode vormen, heeft behandeling daarvan in een afzonderlijk hoofdstuk (III) plaats.

1) I. Inleiding in Jaarbericht no. 3(1935), pag. 111—117.
2) Zie ook A. Götze, *Kleinasien* (München 1933), Das 3 Jahrtausend in Kleinasien.
3) Kurt Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien* (1934, Istanbul); zie verder AfO XI, 1/2, pag.
4) F. Schachermeyr, *Hethiter und Achäer* (Leipzig 1935, MAOG, IX. Band).

1. Skeletvondsten. Het grootste deel der gevonden skeletten komt uit het Westen van Klein Azië. De oorspronkelijke bewoners van Klein Azië, ook wel Anatoliërs genoemd, worden gerekend te behooren tot het type van den *homo tauricus*; von Luschan noemt hen Armenoïden. Het type van den tegenwoordigen Armeniër lijkt het meest op deze vertegenwoordigers van de zg. *Azianieke* rassen, [1] meestal bergvolken, waartoe o. a. behoorden: de Sumeriërs, Elamieten, Kassieten, Ḫurrieten en de Proto-Ḫatti. Door een onderzoek der tegenwoordige bevolking en afbeeldingen van tijdgenooten kunnen wij ons eenigszins een beeld vormen van deze præ- en protohistorische menschen in Klein Azië. [2] Over het algemeen hadden zij een grooten neus, waren brachycephaal, in tegenstelling met de dolichocephale Semieten en gebruikten meestal agglutineerende talen.

Haardracht. Van het uiterlijk van deze *Azianieken* en in het bijzonder der Proto-Ḫatti kunnen wij ons eenigszins een voorstelling vormen door een vergelijking te maken met de monumenten der Sumeriërs en Kassieten, die baardeloos en soms kaalhoofdig waren, in tegenstelling met de Semieten, die een baard droegen. Wat de haardracht der „Hethieten" betreft, onderscheidt men op de Egyptische monumenten vier baardelooze typen van hen: *a.* haar in twee strengen langs de schouders; *b.* haar diep over het voorhoofd en bij de schouders rondom afgesneden; *c.* kaalgeschoren schedels met een streng haar van achteren, met een expressief achterhoofd (vermoedelijk hulptroepen uit Arzawa); *d.* haar diep over het voorhoofd en vooruitgeschoven kin (Hethietische *Herrenschicht*). [3] Op de Hethietische monumenten in Klein Azië vindt men de personen eveneens met groote neuzen en veelal baardeloos afgebeeld.

2. Archæologische vondsten. Van de vijf voornaamste plaatsen in de nabijheid waarvan sedert 1920 in Turkije opgravingen hebben plaats gehad, Kültepe, Alişar, Has-Hüyük, Malatya en Boağzköy, geeft alleen Alişar ons een doorloopend overzicht van de præhistorie tot het einde der Middeleeuwen, Bogazköy van 1850—200 v. Chr. Alişar is door de Amerikaansche opgravingen (1927—1932) geïdentificeerd met het Hethietische Ankuva [4]. In Boğazköy hebben de *Deutsche Orient Gesellschaft*, het Ottomaansch Museum (1906, 1907, 1911 en 1912) en het Archæologisch Instituut van het Duitsche Rijk (1907) opgravingen ondernomen. [5] De ontdekking van het groote staatsarchief van het Hethietische Rijk door H. Winckler en Th. Macridi-Bey is het uitgangspunt geworden van een totalen ommekeer in de hethietologie. In 1917 was Hrozný met de verklaring van het Hethietische spijkerschrift gereed, zoodat nadien de gevonden teksten voortdurend in autographie, ten deele zelfs in transscriptie en vertaling zijn uitgegeven, [6] waaraan ook anderen hebben medegewerkt. Sedert 1931 zijn de opgravingen weer hervat door de *Deutsche Orient-Gesellschaft* en het Archæologisch Instituut te Istanbul. In een viertal campagnes is de acropolis van Ḫattušaš, Büyükkale, grondig door K. Bittel en H. G. Güterbock onderzocht; de resultaten hiervan hebben zij na de *Berichte* in de MDOG in een omvangrijke en degelijke publicatie neergelegd. [7] Als gevolg van de opgravingen in Alişar en Boğazköy kan men thans voor geheel Klein Azië een historische- en archæologische indeeling maken, die wij in Tabel I (pag. 214) weergeven.

Ḫattušaš-Boğazköy. De opgravingen in Boğazköy laten ons voor de periode van 1850—600 drie lagen zien. Tusschen de laatste Hethietische en de Phrygische laag is een onderbreking zichtbaar, die te wijten is aan den inval der Zeevolken, kort na 1200. In den Telepinuš-tekst (zie pag. 226) staat vermeld, dat Ḫantiliš de stad met vestingwerken omgeven zou hebben; maar het is nauwelijks denkbaar dat Hattušaš, dat in ieder geval de residentie was sedert Muršiliš I (1775), in een tijd, waarin twisten en oorlogen tusschen de stadsvorsten aan de orde van den dag waren, niet eerder versterkt zou zijn geweest. Vermoedelijk heeft men hier met een legendarisch bericht uit het Nieuwe Rijk te doen. [8]

1) Hieronder verstaat men de volken van Voor Azië, die geen Semieten en waarschijnlijk ook geen Indo-Europeanen zijn.
2) Zie hierover ook C. U. Ariens Kappers/L. W. Parr, *An Introduction to the anthropology of the near east in ancient and recent times*, (Amsterdam, 1934).
3) A. Götze, *Kleinasien*, pag. 15—20 (München, 1933).
4) Jaarbericht no. 3, pag. 113—114; OIP VI—VII en XIX—XX, OIC 2, 6, 8, 11 en 14.
5) O. Puchstein, H. Kohl, D. Kreucker, *Boghasköi*, *Die Bauwerke* (Berlin, 1912 WVDOG 19).
6) *Keilschrift Texte aus Boghazköi*, 6 deelen (WVDOG, XXX en XXXVI, 1916—1921), *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, reeds 28 deelen verschenen (Staatliche Museen in Berlin, 1921—1936), E. Forrer, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift*, I en II (WVDOG, 42, 1922).
7) K. Bittel en H. G. Güterbock, *Boğazköy*, *Neue Untersuchungen in der Hethitischen Hauptstadt*,(APAW, 1935).
8) K. Bittel, *Boğazköy*, pag. 14.

ALIŞAR (ANKUVA)	BOĞAZKÖY (ḪATTUŠAŠ)	KÜLTEPE (KANEŠ) KRETA
Vóór 3000. Chalcolithicum (*Ia*). Ceramiek: met de hand gemaakt, zwart of grijs, meestal gekerfd en versierd met geometrische figuren, onbeschilderd.		
3000—2400. Koperen tijdperk (*Ib*). Ceramiek: met de hand gemaakt, roodgepuncteerd of gekerfd, onbeschilderd; koperen voorwerpen met lood- of tinmenging. De dooden worden in groote potten of steenen kisten begraven. Protoḫattische bevolking.		3000—2100. Vroeg-Minoïsch.
2400—1800. 1e Bronzen tijdperk (*IIa* en III) Ceramiek: 1° uit *IIa* (Indo-Europeanen), zeer fraai gevormd, niet beschilderd aardewerk, met het pottebakkerswiel vervaardigd, lichtbruin tot donkerrood. Cappadocische tabletten (2 stuks) en zegels (o. a. met tweekoppigen adelaar) gevonden; 2° uit III (na 2000 Hethietisch Middenrijk) beschilderd, bruin, geometrische lijnen met bruin-roode nuanceeringen. De citadel wordt versterkt; *IIa* en III loopen van 2000 af parallel en vloeien in het Nieuwe Rijk ineen (*IIb*).		2100—1580. Midden-Minoïsch. 2050—1950. Assyrische factorijen te Kaneš. Cappadocische tabletten. Ceramiek: gedeeltelijk beschilderd; parallel- en zigzagdecoratie in zwartbruine kleuren. De groote kannen bruin- of rood gepolijst. Modellen: kleine kannen met klaverbladbek, groote kannen met breede bekken, „theekannetje" met tuit, potje met twee ooren en tuit.
	1850—1450. Büyükkale I, kleine bouwwerken; geen fortificaties. Veelkleurig z.g. Cappadocisch ceramiek: grijs, bruin of wijnrood, gepolijst, van geometrische figuren voorzien. In I en II zijn enkele wapens (bijl, knuppel, steenen messen, bronzen pijlpunten), gebruiksvoorwerpen (bronzen naalden en sikkels, 2 steenen vaten) en sieraden (armbanden) gevonden.	
1800—1200. 2e Bronzen Tijdperk (eerst *IIa* en III, na 1450 *IIb*). Ceramiek: met het wiel vervaardigd, beschilderd met bi- en trichrome nuanceeringen, gepolijst, fraaie afwerking. Drie fundamenten (*IIa* en *IIb*) één uit den tijd van de Assyrische factorijen, één van het Middenrijk en één van het Nieuwe Rijk met groote citadel; Alişar vestingstad. Vele gebruiksvoorwerpen; hieroglyphen-zegels met de namen der Hethietische koningen. *IIb* wordt kort na 1200 door vuur vernield.		
	1450—1200. Büyükkale IIa en *b*. Groote bouwwerken en fortificaties. Onbeschilderde, met de hand gemaakte ceramiek, en lichtbruin en zwart-grijs aardewerk komt voor naast gekleurd, rood-, bruin- en wit aardewerk, veelal gepolijst.	1580—1200. Laat-Minoïsch.
1200—600. IJzeren of Phrygisch tijdperk (IV).	1150—600. Büyükkale III.	

Naar de fundamenten te oordeelen moeten de gebouwen van laag II die van de andere lagen zoowel in grootte als in bouwstijl overtroffen hebben. De ceramiek uit de lagen I en II is meestal uniform; gecompliceerde modellen komen er weinig in voor; de afwerking der betere soorten is uitstekend. Men gaf de voorkeur aan slanke vazen met ronden bodem, die in leemen standaarden werden neergezet. De modellen der in Boğazköy gevonden potten had men ook in de ruïnes van Kaneš-Kültepe aangetroffen. Er blijkt dat bepaalde typen van vazen, die reeds in de 20ste eeuw in Kaneš in gebruik waren, in de 13de eeuw ook in Alişar nog steeds gebruikt werden. Vermoedelijk zullen deze in Ḫattušaš tot het huisraad behoord hebben, waar men ze echter tot nu toe niet gevonden heeft. In Aliçar[1]) zijn in laag II en III potgraven en graven in de aarde aangetroffen, doch ook in Boğazköy bleek aan de begrafenis der dooden de grootste zorg te zijn besteed.

Over het algemeen zijn er weinig wapens te voorschijn gekomen in de plaatsen, waar Hethietische nederzettingen zijn ontgraven. De Hethieten kenden in ieder geval strijdwagens en rechthoekige schilden; volgens de afbeeldingen te Yazilikaya en Boğazköy waren bij hen ook sikkelzwaarden in gebruik. Deze zwaarden waren in de 14de en 13de eeuw in Voor Azië algemeen bekend Het rechte, lange zwaard is eerst ± 1300 in gebruik gekomen. Bij de opgravingen op Büyükkale zijn voorts eenige afdrukken gevonden van het zg. *Signe royal*[2]) (een kruis met een balk in een cirkel, in iederen balk een gevlamde lijn en een punt), misschien een teeken, dat bij den eeredienst der zonnegod(in) gebruikt werd; voorts trof men eenige idolen (zie pag. 217) aan en afdrukken van rolzegels, zegelringen en stempelzegels. In een volgend Jaarbericht verdienen de namen der Hethietische koningen op zegels en inscripties een speciale bespreking.

3. Historische inscripties. Als wij zouden mogen aannemen, dat het Amanusgebergte de woonplaats was van den mythischen koning Huwawa of Humbaba, tegen wien de held van het Gilgameš-epos, wiens figuur op een in een Sumerische koningslijst vermelden koning van Uruk teruggaat, dan zouden wij daarin een eerste historisch contact van Mesopotamië en het Westen mogen bevroeden. Het zouden œconomische redenen zijn geweest, die de Sumeriërs ertoe hebben gebracht, strooptochten naar het Westen te ondernemen. L. Delaporte gaat wellicht te ver door uit de vermelding in de inscripties van Lugal-annamundu, koning van Adab (2700) en Lugalzaggisi, van de derde dynastie van Uruk, dat zij de *streken bij zonsondergang* hebben beheerscht, te concludeeren, dat hiermede Klein Azië bedoeld kan zijn.

Op historisch vast terrein komen wij eerst met de inscripties van de koningen der eerste dynastie van Akkad.

De Koningen van deze dynastie ondernamen veldtochten naar het Westen en drongen daarbij tot Klein Azië door. Sargon bezette Tutul (=Hit) aan den Euphraat, vanwaar hij tochten ondernam naar Maeri (= Tell Hariri) aan den middenloop van den Euphraat, Jarmuti in Amurru, Gubla (= Djebaïl) in het Westen enz. De historische roman, de zg. *šar tamḫāri, de koning van het gevecht*, verhaalt van een wraaktocht van Sargon van Akkad, die te hulp geroepen wordt door een Semietische kooplieden-factorij te *Purušḫanda* in Klein Azië, om haar tegen den koning van deze stad te verdedigen. Van dezen tekst werden drie versies gevonden:[3]) te el-Amarna in het Babylonisch door de *Deutsche Orient-Gesellschaft* (1913), te Assur in het Assyrisch eveneens door de DOG, en te Boğazköy in het Hethietisch door een Duitsche expeditie o. l. v. H. Winckler. Uit alle documenten, die over de dynastie van Akkad tot ons zijn gekomen, straalt Sargon als een machtig vorst in volle glorie, die in een ver verleden den grondslag legde voor het rijk van Akkad. Reeds vroeg werd zijn figuur door legenden omgeven en zoo ontstond het koningstype, dat voor alle latere vorsten van het Tweestroomenland het onbereikbare ideaal werd. In de ominateksten en de astrologische litteratuur speelt hij een voorname rol, waarbij de historische feiten meestal op een betrouwbare overlevering berusten. Wij weten nu, dat Sargon inder-

1) Aangezien er over Alişar in het afgeloopen jaar geen verdere publicaties zijn verschenen en de opgravingen aldaar zijn stopgezet, is het niet mogelijk verdere gegevens te verstrekken. Een korte, nieuwe samenvatting vindt men voorloopig in: I. J. Gelb, *Inscriptions from Alishar and Vicinity* (OIP XXVII, 1935).

2) H. de Genouillac, *Céramique cappadocienne I*, pag. 33 (Paris, 1926).

3) Publicaties: Photographisch in MDOG 55, plaat 6 vlg., autographisch in VS XII, 193. — Het exemplaar in Assur in KAV 138. — De Hethietische zetting uit Boğazköy in KBo III, 9; de transcriptie in 2 BoTU, 1. — Bewerkingen: De exemplaren uit Amarna en Assur door E. F. Weidner, *Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien* (BoSt 6, 1922); door W. Albright, *The Epic of the King of Battle. Sargon of Akkad in Cappadocia* (JSOR VII, pag. 1—25, 1923) De exemplaren uit Amarna en Assur met gebruik van het Boğazköy-exemplaar door E. Dhorme, *Les nouvelles tablettes d'el-Amarna* (Revue Biblique 23, pag. 19—32, 1924). Een commentaar geeft H. G. Güterbock, *Ein historischer Roman* (ZA, XLII, 1934, pag. 86—91).

daad naar de *Cederlanden* (Libanon en Amanus) en vermoedelijk ook naar de *Zilveren bergen* (= Taurus = Ḫatti-land) gegaan is, welke tocht ons half historisch, half legendarisch wordt medegedeeld.

De slechte toestand, waarin de gevonden teksten verkeeren, maken een letterlijke vertaling en vaststaande interpretatie vrijwel onmogelijk. Er is sprake van een delegatie van kooplieden die aan Sargon's hof verschijnt; bij monde van hun aanvoerder (*sukkallu*) roepen zij hulp tegen een koning in, vermoedelijk Nūr-Dagan van Purušḫanda. Eerst wordt Sargon deze expeditie door zijn generaals sterk ontraden wegens de moeilijk begaanbare wegen, hoewel de kooplieden een belooning aan Sargon en diens krijgslieden voor hun hulp beloven. De kooplieden worden dan toornig en dringen Sargon's paleis binnen. Sargon, beschermd door zijn lijfwacht, hoort hen rustig aan en zegt hun toe de zaak te zullen overwegen. Blijkbaar hebben de beleedigingen, die de kooplieden zijn aangedaan ook op hem indruk gemaakt, want het eind is, dat Sargon tot den tocht besluit en inlichtingen over den weg naar Purušḫanda inwint. Er volgt dan een onvolledige en gebrekkige wegbeschrijving, die den geheelen afstand in 7 *beru* (?) verdeelt. Daarna ontbreekt een heel stuk van den tekst en opeens bevinden wij ons blijkbaar in de stad van Nūr-Dagan, wellicht Purušḫanda. Wij hooren hem pochen op zijn militaire macht en de sterke wallen van zijn stad. Dan is Sargon plotseling komen opdagen, zoodat wij hieruit kunnen opmaken, dat hij den pochenden koning blijkbaar zonder strijd tot onderwerping heeft gedwongen. Er volgt een beschrijving van de rechtzitting over Nūr-Dagan, die temidden van zijn 55 rābiṣū op den troon zit. Sargon verwijt hem zijn grootspraak, waarop Nūr-Dagan een lofrede op Sargon houdt. Nūr-Dagan moet zich hebben onderworpen, want toen Sargon op aandrang zijner soldaten, die niet aan de zoete etenswaren konden wennen, weer naar Akkad trok, had hij over de stad en omgeving drie jaren geregeerd. Ook daarna zal een zekere vazalliteit wel zijn blijven voortbestaan.

Hoewel Purušḫanda eveneens uit de Kültepe-teksten bekend is, kunnen wij hieruit nog niet direct opmaken, dat Sargon tot in Klein Azië is opgerukt, aangezien het ook mogelijk is, dat de kennis van de werkelijke ligging van Purušḫanda reeds verdwenen was en dat men zich de stad in Klein Azië als halflegendarisch, ver in het Westen aan het einde der wereld voorstelde. Voorloopig nemen wij daarom aan, dat Sargon's tocht wel met succes bekroond is, maar wij beschouwen het nog als onzeker, of hij daarbij Klein Azië ook inderdaad is binnengetrokken. [1]) Mede uit andere bronnen weten wij, dat deze expeditie van Sargon, die in het derde jaar van zijn regeering heeft plaatsgehad, tot een volledig succes heeft geleid. De terugtocht ging niet meer door de passen van den Taurus, maar vermoedelijk via Cilicië en dan over de zee naar het *Zeeland*, d.i. de westkust van de Middellandsche zee. Een grooten buit voerde hij met zich mede. [2])

N a r a m - S i n, de derde opvolger van Sargon beheerschte ook Subartu, het Noordelijke gedeelte van Mesopotamië. In een Assyrische copie van een ouderen tekst wordt ons verteld van een coalitie van 17 koningen. Een andere tekst in het Hethietisch geeft ons de namen der bondgenooten uitvoerig weer [3]): Het zijn o.a.: Elmanaila, koning van GU. DU. ŠU. A, de aanvoerder, die later de schatting naar Akkad moest brengen, Bunana..., Koning van Pakki..., Lapanila, koning van Ulliwi, Pamba, koning van *Ḫatti*, Zipani, koning van *Kaneš*, Ḫuvaruwa, koning van Amurru in Syrië, Tissenki, koning van Parasi, Madakina, koning van Armani, Kippu-..., koning van het Cederland, Ur-Larak, koning van Larak en Tisbinki, koning van *Kursaura*. Enkele van deze vorsten dragen wellicht Amurrietische namen, het zwaartepunt van den opstand moet dan ook daar gelegen hebben. Er zijn echter drie Cappadocische rijkjes bij, nl. *Ḫatti*, *Kaneš* en *Kursaura*, dat waarschijnlijk met Garsaura te identificeeren is. Vermoedelijk hebben wij hierbij te doen met Protoḫattische koningen, voor de eerste

[1]) Weidner beschouwt Nūr-Dagan, ten onrechte, als den leider der koopliedendelegatie bij Sargon. Hij ziet daardoor in de onderwerping van Nūr-Dagan een volksvergadering bij Sargon's hoofdstad vóór den tocht, terwijl het een rechtzitting is over den koning na den tocht. Purušḫanda, of zooals het in de Cappadocische teksten voorkomt Purušḫatim, localiseert hij binnen de Halysbocht, hetgeen vermoedelijk niet juist is. — De vruchtbare omgeving en het voorkomen van metalen, hetwelk ook thans nog zoo is, bevestigen de teksten.

[2]) L. W. King, *Chronicles II*, pag. 131; H. Winckler, KB III, I, pag. 104.

[3]) B. Hrozný, *Naram-Sīn et ses ennemis d'après un texte hittite* (ArO I, 1929, pag. 65—76).

maal zien wij Hethietische koningen in de teksten verschijnen en lezen wij den naam Ḫatti. De meeningen zijn verdeeld over deze inscriptie: Meyer, Forrer, Smith en Dhorme beschouwen den tocht van Naram-Sin als historisch. Landsberger en Bauer als half-legendarisch. M.i. zijn er redenen genoeg aanwezig om deze inscriptie als historisch te beschouwen, temeer daar ook Sargon's tocht een historischen grondslag heeft.

Twee eeuwen na Naram-Sin schijnt ook G u d e a, de vorst van Lagaš, handelsbetrekkingen met Noord Syrië, vanwaar hij hout betrok, te hebben gehad, doch met Klein Azië zal hij wel niet in aanraking zijn geweest. Dat de Babylonische heerschers ook hun goden hier vereerd hebben, is duidelijk. De cultus der Babylonische goden moet zijn blijven voortbestaan, aangezien nog de Hethietische koningen van het Nieuwe Rijk ook Sumerische en Akkadische goden hebben aangeroepen.

Zooals blijkt is er dus van de O u d h e t h i e t i s c h e r i j k e n d e r P r o t o - Ḫ a t t i weinig tot ons gekomen. Zij zijn de oudst bekende bewoners, die wij vermoedelijk wel als autochthoon kunnen beschouwen; in ieder geval waren zij omstreeks 3000 aanwezig. Doordat in het 3e millennium Klein Azië was verdeeld in een groot aantal stadstaatjes en een militaire mogendheid hier dus geheel ontbrak, is buitenlandsche invloed in dien tijd wel als waarschijnlijk te beschouwen. De L u w i ë r s, de eerste stroom van Indo-europeesche volken, zouden omstreeks 2500 uit Zuid Europa via den Hellespont naar Klein Azië zijn gekomen en zich daarna in Arzawa gevestigd hebben [1]). De Proto-Ḫatti wisten zich ook na den inval der Luwiërs te handhaven, totdat de komst der Nesieten hun cultuur wegvaagde. Zij bleven nog bestaan als *Unterschicht* en gingen later in het overheerschende volk op. De Luwiërs daarentegen vermengden zich slechts weinig met de Proto-Ḫatti en handhaafden zich ook in het 2de millennium eenigermate door als hulpbenden en vazallen in de legers der Hethieten dienst te nemen.

Het W e s t e n v a n K l e i n A z i ë staat in het 3de millennium onder invloed van T r o j a I. Ook hier wordt het aardewerk nog met de hand gemaakt, het is zwart en gekerfd. Ook in de Ægæische wereld vindt men sporen van Trojaansche ceramiek, [2]) zoo o.a. op Lesbos, Kreta en de Cycladen. De bewoners van Troja I zouden de bewoners van het Zuidwesten van Klein Azië omstreeks 2700 naar Kreta hebben verdreven, waar zij de vroegminoïsche cultuur mede hebben opgebouwd. In het begin van het koperen tijdperk (dus na 3000) kwamen er steeds meer kleine groepen volksstammen uit Zuid Europa naar Troja en Mysië, die zich langzamerhand steeds verder naar het Zuiden en Oosten verspreidden; ook op Cyprus en in Pamphylië vindt men hun sporen. In T r o j a II (2400—1900) werd naast steen ook veel metaal gebruikt; roodgebrand aardewerk treft men veel aan [3]). In het Oosten van Klein Azië kwam in dit tijdperk een beeldje, het menschelijk lichaam voorstellende, veelvuldig voor, dat gebruikt werd voor religieuze doeleinden, en uit de Fransche litteratuur als *idole* bekend is.

IDOLEN. Een groot aantal van deze beeldjes werd bij de opgravingen in de protohistorische lagen gevonden. Het Louvre en het museum te Kaiseri bezitten bijna onbeschadigde exemplaren. Zij bestaan uit een plaatje, waarvan de diameter varieert van 5 tot 21 cm. Het eenvoudige type is versierd met een bijna cylindervormig aanhangsel, eindigend in een driehoekig uitwas. Er zijn ook exemplaren met drie en vier aanhangsels gevonden. Op dit uitwas geven twee kringen de oogen aan. Op het onderste gedeelte zijn geen lichaamsdeelen aangegeven, wel onderscheidt men de geslachten. Bij de éénhoofdige beeldjes stelt het hoofd de godin der vruchtbaarheid voor, bij de meerhoofdige is de beteekenis nog onzeker. Vermoedelijk hooren deze beeldjes thuis in de tweede helft van het derde en de eerste helft van het tweede millennium. Door deze beeldjes krijgen wij één der trekken van den godsdienst der Proto-ḫatti te zien. Wij moeten echter hierbij vergelijkingen maken zoowel met het Sumerische tijdvak in Mesopotamië als met de Aegæische cultuur [4]).

[1]) A. Carnoy, *Les Indo-Européens* (Brussel, 1923, pag. 55); V. Christian, *Das erste Auftreten der Indogermanen in Vorderasien* (1928, Wien, Mitteilungen der anthropologischen Gesellsch., LVIII, pag. 21 vlg.)

[2]) Zie hierover ook: Winifred Lamb, *Excavations at Thermini in Lesbos* (Cambridge, 1936), waarin de dateering van Troja I en II op grond van de vondsten nader uitgewerkt en hun plaats in de Ægæische cultuur gepreciseerd wordt.

[3]) H. Frankfort, *Studies in early Pottery of the near East II*, (London, 1927); zie ook E. Pottier, *L'art hittite* I (Paris, 1921).

[4]) G. Contenau, *Idoles en pierre provenant de l'Asie Mineure* (Syria, VIII, 1927, pag. 193 v.); A. T. Olmstead, *Two Stone Idols from Asia Minor at the University of Illinois* (Syria, X, 1929, pag. 311 v.).

Het Oosten van Klein Azië blijft overigens vrijwel onaangetast door de culturen in het Westen; de autochthone cultuur weet zich in Anatolië[1]) tot 2000 te handhaven. Dan vallen de Nesieten in groote groepen Klein Azië binnen. Troja II wordt verwoest en door de stichting van het Hethietische middenrijk komt het Oosten op den voorgrond. De ceramiek, die tijdens de Assyrische factorijen een vrij hoog peil had bereikt, — voornamelijk fraaie kruiken met één oor, met langen hals of lange tuit, halfgepolijst, met donkerroode of oranje-bruine kleuren uitgevoerd — blijft ook onder het Middenrijk nog eenige eeuwen lang dezelfde afwerking vertoonen.

III. DE ASSYRISCHE FACTORIJEN (2050—1950)

CAPPADOCISCHE TABLETTEN. Aan het einde van het 3de millennium bevond zich in Anatolië een aantal handelsnederzettingen van Semietischen oorsprong, die langen tijd het voorwerp van discussies tusschen de assyriologen zijn geweest, maar wier afkomst, geschiedenis en instellingen nu genoegzaam zijn bekend geworden door de opgravingen en publicaties der in verschillende etappen gevonden documenten. In 1876 kwamen deze tabletten voor het eerst op de markt. De clandestiene verkoopers gaven aan, dat zij in Cappadocië gevonden waren, zoodat de tabletten nu naar hun vindplaats heeten en niet naar de taal, zooals bij een eerste ontcijferingspoging getracht werd te doen. Van 1893/94 ondernam Chantre een opgravingscampagne in Kültepe, waarbij echter geen tabletten werden gevonden.[2]) In 1911 ontdekte Thureau-Dangin[3]) op een enveloppe, die bij één der tabletten behoorde, een zegel van Ibi-Sin (2212—2187), den laatsten vorst van Ur III, waaruit hij meende te mogen opmaken, dat de tabletten uit dien tijd dateerden. In 1912 publiceerde Sayce[4]) een andere enveloppe met het zegel van Sargon I van Assyrië (1970 v. Chr.), die gelijktijdig regeerde met de eerste dynastie van Babylon. Dit document bevatte een rechterlijke beslissing van Sargon, zoodat het zegel uit zijn tijd afkomstig moest zijn. In 1914 kwamen er door clandestiene opgravingen weer een aantal tabletten te voorschijn. In 1920 publiceerde Contenau[5]) er een dertigtal en pas na dien datum[6]) begonnen ook de verschillende musea hun materiaal bekend te maken. Het is echter de Tsjechische expeditie van B. Hrozný in 1925 geweest, die ten Oosten van Kültepe, 16 km ten Noorden van Kayseri (bij de Grieken Mazaka, later Caesarea, hoofdstad van het Hellenistisch rijk Cappadocië), de grondvesten van een nederzetting uit het einde van het 3de millennium met een archief van 1000 tabletten, vrl. handelscorrespondentie en contracten, ontdekte, waaruit nadere conclusies vielen te trekken en waardoor de belangstelling der geleerden ten zeerste werd gewekt[7]).

Uit de tabletten (in totaal 3000 bekend, waarvan ongeveer de helft gepubliceerd)[8]) viel op te maken, dat er voortdurend bij een familie slechts sprake was van vader, zoon en kleinzoon en dan nog wel tegelijkertijd en niet na elkaar, zoodat men kon aannemen, dat de correspondentie hoogstens een eeuw besloeg. Tevens volgde hieruit, dat, aangezien Sargon I van Assyrië (2000) gelijktijdig met de nederzettingen regeerde, het zegel van Ibi-Sin niet door hem zelf, maar door anderen was doorgebruikt. In Alişar zijn door de Amerikanen ook enkele Cappadocische tabletten gevonden.

---

1) Klein Azië, in het bijzonder het Oosten, wordt veelal Anatolië genoemd;

2) E. Chantre, *Mission en Cappadoce 1893—1894* (Paris, 1898);

3) F. Thureau-Dangin, *La date des tablettes cappadociennes* (RA VIII, 1911, pag. 142—151);

4) A. H. Sayce, *The Cappadocian cuneiform tablets of the university of Pennsylvania*, (Babyloniaca, VI, 1912, pag. 182—192); 5) G. Contenau, *Trente tablettes cappadociennes* (1919, Paris);

6) G. Contenau/F. Thureau-Dangin/J. Lewy, *Tablettes Cappadociennes* (Musée du Louvre, Textes cun. IV 1920, XIV 1925, XIX 1935); S. Smith, *Cuneiform Texts from Cappadocian tablets in the British Museum* (1926, London, I—IV); J. Lewy gaf een aantal particuliere verzamelingen van deze tabletten en een deel van de verzameling in istanbul uit. F. M. Th. Böhl, *Mededeelingen uit de Leidsche Verzameling van Spijkerschrift-Inscripties II*, pag. 38—43 (Amsterdam, 1934). De Leidsche verzameling bezit 150 nummers van deze Cappadocische oorkonden, waarvan echter slechts ongeveer 30 van werkelijk belang zijn; de rest zijn brokstukken.

7) B. Hrozný, *Rapport préliminaire sur les fouilles tchécoslovaques du Kültepe* 1925 (Syria, VIII, 1927, pag. 1 vlg.);

8) G. Eisser/J. Lewy, *Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe*, (Leipzig, Bd. 1—11, 1930—1935);

Gelb meent, dat deze van kort na 1950 dateeren (OIP XXVII). Door de opgraving van Hrozný kwam vast te staan, dat een zeer groot deel der Cappadocische tabletten uit den ruïneheuvel bij Kültepe (Turksch = aschheuvel) kwam en wat het belangrijkste was, dat Kültepe geïdentificeerd kon worden met het Kaneš der Assyrische kooplieden en der Hethieten. Verscheidene tabletten vermelden nl., dat de ontvanger er van resideert in Kaneš en het feit dat deze tabletten in de archieven van denzelfden ontvanger werden gevonden, bewijst de identificatie voldoende. Ook kon men aantoonen, dat het oude Purušḫanda het Purušḫatu der kooplieden was, het latere Cæsarea en dat Salatuwar het Grieksche Savatra was. Ook Kuššara, de oudste Hethietische koningsstad wordt genoemd, hoewel niet als zoodanig.

DE ASSYRIËRS IN KLEIN AZIË.[1]) De factorij te Kaneš stond even buiten de stadsmuren. Dit feit alleen bewijst reeds voldoende, dat van een militaire machtspositie der kooplieden geen sprake kan geweest zijn. De kooplieden, die daar gevestigd waren, kunnen dus niet als de eigenlijke machthebbers beschouwd worden, maar bekleedden een positie, die het best wellicht met de Sabæers, Minæers, Nabatenen en Palmyrenen uit later eeuwen of met de handelskantoren der Hanze te vergelijken zou zijn. Bij de steden der Sumeriërs, waartusschen oorspronkelijk het verkeer door de kanalen plaats vond, was de kade (= kar, *kârum*), waaraan de schepen meerden, uitgegroeid tot „markt". Hier waren de handelskantoren, ieder met eigen personeel en archief, gevestigd. Dit begrip werd nu overgebracht op de factorijen te land, zooals die in Klein Azië. Alle archivalia hadden betrekking op handelszaken; op een tweetal tabletten trof men het zegel van Sargon, „patesi" (stadsvorst) van Assur aan; daardoor weten wij, dat hij de soeverein der kooplieden was, die voor het meerendeel Assyriërs zijn geweest. Hun taal is Akkadisch met een sterke neiging naar het oude Assyrisch. Het schrift is wel eenigszins verwant met dat van Ur III, maar de morphologie, de phonetiek en de woordkeuze is niet Babylonisch. De eigennamen[3]) zijn veelal samenstellingen van Assyrische godennamen, vooral van Assur, doch ook van Ištar en Adad. Naast deze Semietische treffen wij ook Protoḫattische eigennamen aan, of wel Luwische. Dit is voor het eerst in Klein Azië, dat wij een Indo-europeesch element vinden.

Wat de rechtspositie van de kooplieden in deze nederzettingen betreft, zijn de meeningen verdeeld. Aan de eene zijde (Landsberger,[4]) Contenau,[5]) Götze,[6]) Böhl[7]) en Delaporte)[8]) beschouwt men hen slechts als bestuurders van een autonome kolonie in een vreemd land, aan de andere zijde (Hrozný,[9]) Lewy[10]) en Forrer)[11]) ziet men in de factorijen een onderdeel van een groot Assyrisch rijk, waarin de inheemsche vorsten slechts vazallen waren. Over de dateering is men het thans wel eens, aangezien vaststaat, dat Sargon van Assyrië en wellicht zijn onmiddellijke voorganger en opvolger invloed in Klein Azië hebben gehad, zoodat wij den tijd der vestiging veilig kunnen stellen van 2050—1950.

KANEŠ EN ASSUR. Vermoedelijk is Kaneš in de eerste helft van het 3de millennium gesticht door Semieten. De stad droeg toen geen militair karakter. Wij hebben haar reeds ten tijde van Sargon van Akkad (2550) leeren kennen naar aanleiding van den *šar tamḫāri* (zie pag. 215). Eveneens is reeds melding gemaakt van haar deelneming aan den opstand tegen Naram-Sin (2480).

De voorstanders van het groote Assyrische rijk laten dan Assur de politieke rol, die de Sumero-Akkadische koningen zouden hebben gespeeld, voortzetten. Sargon wordt in de Cappadocische tabletten PA.TE-si ilu*Asur* genoemd; daarnaast ook *waklum* (minister) en PA.TE-si (*iššakku* vicekoning), waaruit wij mogen opmaken, dat hij afhankelijk was van een koning, waarvoor alleen die van de dynastie van Isin in aanmerking kan komen. De derde dynastie van Ur

---

1) B. Landsberger, *Assyrische Handelskolonien* (A.O. 24/4, 1925);

2) S. Smith, *Early History of Assyria*, Ch. X: *Cappadocian trade*, pag. 147—167, (London, 1928);

3) F. J. Stephens, *Personal Names of Cappadocia* (New Haven, 1928).

4) B. Landsberger, *op. cit.*, pag. 5—6.

5) G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, pag. 56—63 (Paris, 1934).

6) A. Götze, *Kleinasien*, pag. 64—76 (München, 1933). 7) F. M. Th. Böhl, *op. cit.*, pag. 36—37.

8) L. Delaporte, *Les Hittites*, pag. 44—54 (Paris, 1936).

9) B. Hrozný, *Assyriens et Hittites en Asie Mineure vers 2000 avant Jésus-Christ*, (ArO IV, 1932, pag. 112—117).

10) J. Lewy, *Der* karrum *der altassyrisch-kappadokischen Städte und das assyrische Grossreich*, (ZA XXXVI, 1924, pag. 19—28). 11) E. O. Forrer, in *Reallexikon der Assyriologie I*, 1929, pag. 232.

heeft grooten invloed in Assyrië gehad. Daarna kwam Assyrië onder de hegemonie van de dynastie van Isin (2186—1961). Doordat deze in voortdurenden strijd met Babylon en Larsa gewikkeld was, konden de koningen van Isin slechts geringen invloed in Assur uitoefenen, zoodat de vorsten van Assur een belangrijke mate van zelfstandigheid verkregen en langzamerhand zelfs de positie van Babylonië in Klein Azië gingen innemen. Tenslotte veroverde Ilušuma van Assyrië (2956—2040) een deel van Babylonië en daarmede ook den sleutel, aldus de voorstanders, tot de heerschappij over Klein Azië. De band met Isin schijnt hij echter niet geheel verbroken te hebben, want hij bleef zich „patesi" van Assur noemen. Deze machtspositie duurde echter niet langer dan tot het einde van de regeering van Sargon van Assur (1960), waarna Assyrië in de macht kwam van Rim-Sin, den zoon van den Elamiet Kudur-Mabuk, die in 1925 het onderspit dolf tegen Hammurabi van Babylon. Tot zoover de meening der aanhangers van een groot-Assyrisch rijk.

De tegenstanders ervan toonen aan, dat Assyrië in dezen tijd van verwarring en volksverhuizingen zeker geen gelegenheid zal hebben gehad in Klein Azië anders dan uit mercantiel oogpunt op te treden. De Assyriërs scheidden zich volgens de teksten streng van de inheemsche bevolking af. De kooplieden waren in de *kârum* georganiseerd, terwijl de autochthone bevolking, die geen aandeel in den handel had, geregeerd werd door haar inheemsche vorsten of hun ambtenaren.

In deze kwestie kan m. i. een middenweg worden gekozen: Van 2050 tot 1950 waren in Klein Azië een groot aantal Assyrische kooplieden gevestigd, die op last van hun firma's en met steun der regeering in Assur daar heen waren gegaan om factorijen te stichten. Zij stonden onder de jurisdictie van den half onafhankelijken vorst van Assur en hadden eenige detachementen van diens krijgslieden voor hun bescherming ter beschikking. Van een militaire overheersching van het land zelf was echter geen sprake. De inheemsche bevolking woonde in haar eigen steden onder haar vorsten, die bij geschillen van hun onderdanen met de kooplieden tusschenbeide konden komen, wat echter zelden voorviel. Hoewel het den kooplieden niet verboden was inheemsche vrouwen te huwen, bleef een sterke vermenging achterwege. Gezien het enorme terrein, waarover de handel zich echter uitstrekte — het geheele gebied gelegen tusschen Konia en den Tigris — is het wel zeker, dat de kooplieden den geheelen handel in handen hadden en door hun œconomischen invloed in hoog aanzien stonden, terwijl hun beschavingspeil ook wel hooger zal geweest zijn dan dat der inheemsche bevolking. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat zij de voornaamste verbindingswegen onder hun contrôle hebben gehad. Bij een volledige militaire beheersching van het land zou het echter uitgesloten zijn geweest, dat deze factorijen zoo opeens na 1950 verdwenen. De invloed der Assyrische kooplieden was dus wel groot, maar beperkt tot volledige autonomie en beheersching der verbindingswegen en van den geheelen handel.

In Klein Azië maakte de territoriale versnippering een dergelijken toestand zeer waarschijnlijk. De Babylonische lexicographen vermeldden Kaneš in hun lijsten en in den cultus der Hethieten in Ḫattušaš speelden de goden van Kaneš een belangrijke rol. Des te opvallender is het, dat Kaneš reeds in de oudste berichten van de Hethietische koningen niet meer voorkomt. Daaruit mogen wij voorloopig concludeeren, dat het in de eerste helft van het 2de millennium van minder beteekenis is geweest. Den naam van Hattuš (de oudere, Protoḫattische, schrijfwijze) vinden wij niet of nauwelijks in de Cappadocische tabletten vermeld, hoewel het wel bestond. In dien tijd heeft dit dus vermoedelijk een kleine rol gespeeld, hetgeen historisch ook uitkomt, want Ḫattušaš (de jongere, Nesietische, schrijfwijze) is pas na 1800 tot hoofdstad verheven.

ORGANISATIE. De in Klein Azië gevestigde Assyriërs bleven in voortdurend contact met het moederland. Zij waren georganiseerd in den *kârum*, waar een regeeringsambtenaar de leiding had. Kaneš was het voornaamste centrum van de economische ondernemingen der kooplieden; de geographische ligging (knooppunt der karavaanwegen) werkte dit in de hand. De jurisdictie van zulk een *kârum* strekte zich uit tot alle leden van de kolonie. De plaatselijke autoriteiten der kooplieden waren afhankelijk van de autoriteiten in Assur. De vorst van Assur, de *waklum*(?), oefende het oppertoezicht uit. De regeeringsmededeelingen uit Assur (*ālu*), „de stad" geheeten, werden naar Kaneš overgebracht door de stedelijke boodschappers (*šipru ša alīm*) met buitengewone volmachten. De groote handelshuizen (*ellatu*) in Assur en de kooplieden in Assur zonden particuliere boden (*rabiṣu*) naar de *kârum*. Het blijkt dus, dat de handel zooveel mogelijk gecentraliseerd was. Hoewel Kaneš het centrale punt vormde,

de stapelplaats om zoo te zeggen, was het niet de eenige *kârum*. Er bestond een *kârum* te Purušḫatum, Durḫumit, Ursu, Waḫsusana enz., terwijl er daarnaast nog een groot aantal contrôleposten gevestigd waren (*wabartum*) op kleinere plaatsen. De inheemsche vorsten (*rubāum*) of vorstinnen, die in het paleis (*ekallum*) resideerden binnen de stadsmuren, droegen inheemsche Protoḫattische namen. Men vindt op de tabletten slechts weinig inlichtingen over de betrekkingen tusschen de inheemsche bewoners en de kooplieden. De oorzaak hiervan zal wel zijn, dat de vorsten zich zelden met twisten tusschen hun onderdanen en de kooplieden te bemoeien hadden. De *rubāum* verleenden de handelsconcessies en ontvingen daarvoor waarschijnlijk een pachtsom. In den *ekallum* moesten de koopwaren (*lukûtum*) worden gevisiteerd en een belasting (*nisḫātum*) worden betaald, die 10% der waarde bedroeg. In rangorde kreeg men dus: de *šarru* van Isin, de PA.TE-si van Assur, ook wel *waklum* geheeten en de *rubāum* der Protoḫattische staatjes.

DE HANDEL. Er werden voornamelijk twee artikelen verhandeld. Klein Azië leverde groote hoeveelheden koper en lood[1]), uit Assyrië weredn stoffen geïmporteerd. Zilver en goud waren de betalingsmiddelen. De *kârum* bepaalde den rentevoet, nam leeningen op en fungeerde als bank van leening. De uitgestrektheid van den handel kan men beoordeelen door de in de teksten voorkomende plaatsnamen te vergelijken met paralelle namen in de latere Hethietische teksten. Het goederenverkeer speelde zich grootendeels tusschen *ālu* en *kârum* af, waarschijnlijk bestond ook een geregelde postverbinding. In Assur was in het *bīt alim* het centrale kantoor waar alle geldzaken werden geregeld door een ambtenaar, die in de teksten telkens genoemd wordt. De stad kon ook belastingen aan de *kârum* opleggen; haar beslissingen waren bindend. Zooals de verhouding was tusschen *ālu* en de centrale *kârum*, zoo ressorteerden de overige factorijen onder kârum Kaneš. De dateering der jaren geschiedde bij de kooplieden, evenals in Assur, naar de hooge ambtenaren. Ook de namen van de maanden komen overeen met die in Assur. De kooplieden gebruikten verder maanjaren, weken van vijf dagen (*ḫamuštum*)[2]) en het decimale stelsel.

Het schrift, waarin de correspondentie werd gevoerd, was uit Assur geïmporteerd. Hoewel het dus decennia lang in Klein Azië de erkende handelstaal is geweest, blijkt er overigens weinig invloed op het geestelijk leven van te zijn uitgegaan, aangezien het gebruik van het schrift ophield, toen de kooplieden verdwenen. Wel blijkt, dat inheemsche arbeiders voorschotten der kooplieden aannamen. Een enkele maal had er een gemengd huwelijk plaats. Voor het afsluiten van contracten gebruikten de Proto-Ḫatti Assyrische schrijvers, voor de regeling van hun familiezaken gebruikten zij oorkonden, waarin zij zelf op gebrekkige wijze het overeengekomene inkrasten.

De inval der Indo-europeesche Nesieten legde den handel der Assyriërs volkomen lam, zoodat zij reeds spoedig daarna met achterlating van hun woningen en archieven naar Assur zijn teruggekeerd. De Nesieten namen het schrift, doch niet de taal over van de Assyriërs. De eersten gebruikten hun eigen taal; soms weken de teekens ook af. Een oplossing hiervan is nog niet gevonden. Wij kunnen haast wel als zeker aannemen, dat de meer ontwikkelde bevolking in de Anatolische steden de kennis van het Assyrisch heeft bewaard. Vooral blijkt, dat Mesopotamische invloeden op godsdienstig gebied bleven voortbestaan. De Assyrische hoofdgod Assur werd immers door de kolonisten vereerd; voor zijn zwaard werd de eed afgelegd. Goden als Assur, Ištar, Šamaš, Sin enz., werden ook verder vereerd, terwijl in de eigennamen vele andere goden zijn blijven voortleven.

ZEGELKUNST. De contracten van de kooplieden waren in een leemen enveloppe gehuld, waar zegelafdrukken op voorkwamen. Men onderscheidt twee soorten zegelafdrukken, die van cylinders en die van ringen[3]). Het zegelcylinder is een Sumerische uivinding en werd door de Semieten ook gebruikt. De oudere Sumeriërs versierden het zegelveld geheel, later komt dit niet zooveel meer voor. De meest voorkomende afbeelding op het Cappadocische cylinderzegel is de *scène van de voorstelling van een vereerder aan een hoofdgod door een godheid van den tweeden rang*. Verschillende motieven werden verder gebruikt: de overwinning van den zoogenaamden Gilgameš op den stier, het stierenaltaar, het leeuwenmotief. Als opvulling werden astrale teekens, slangen, visschen enz. gebruikt. De godheid werd meestal anthropomorph afgebeeld, een enkele

---

[1]) P. E. van der Meer, *Une correspondance commerciale assyrienne de Cappadoce*, (Rome, 1932).

[2]) Prof. Böhl vertaalt (op. cit. pag. 38) *ḫamuštum* met week en vat deze op als een periode van vijf dagen. Zie ook M. David, Sav. Stschr. Röm. Abt. 52 (1932), pag. 500, noot 3. Volgens Lewy is *ḫamuštum* hèt vijfde deel van het jaar, dus 73 dagen.

[3]) G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, pag. 64—71 (Paris, 1934).

maal in teekens. Bekend was ook de voorstelling van de naakte godin op de cylinderzegels, nu eens vergezeld van twee lagere goden, dan weer van twee bokken[1]). Ondanks den invloed van Sumerië (identiteit der motieven, verwarde samenstelling) en van Akkad (godin, de voorstelling van menschen aan goden) zijn er ook een aantal typische Cappadocische bijzonderheden, zooals het stierenaltaar, goden op dieren staande en kleine loopende menschen. Aangezien dit typische Hethietische motieven zijn, blijkt, dat de Assyrische kooplieden bij hun zegels onder invloed stonden van de denkbeelden der inheemsche bevolking, of mogen wij aannemen, dat de zegels daar ter plaatse werden vervaardigd door inheemsche arbeiders? De zegelcachetten stonden eveneens onder Protoḫattischen invloed. Er komen voorstellingen van dieren, spiralen, één- of tweekoppige adelaars, vogels enz. op voor. Er werden ook afbeeldingen van stierenafgodsbeeldjes gegraveerd.

HET EINDE DER FACTORIJEN. Evenals de meeningen uit elkaar loopen over de verhouding tusschen Assur en de factorijen tijdens hun bloeitijd, zoo verschillen de meeningen ook over hun einde. Ook hierin hebben wij gemeend een middenweg te moeten kiezen. De Proto-Ḫatti en de Assyrische kooplieden leefden naast elkaar in Anatolië. Hun vorsten hadden een zekere, doch plaatselijke macht. Tegen 2000 begonnen grootere groepen indringers, de Indo-europeesche Nesieten, die op hun tocht uit Europa, via den Hellespont, Troja II verwoest hadden, zich in Anatolië te vestigen. Sporen van hen waren reeds daarvoor waargenomen. Aanvankelijk schenen zij zich met de kooplieden te willen verstaan. Hun koningen dreven zelfs met deze Assyriërs handel. Van een paar van deze vorsten, die dus bij de allereerste infiltratie behoorden, zijn de namen bewaard gebleven; zoo van Labarnaš, eigenlijk een Protoḫattische naam, vermoedelijk vorst van Purušḫattum; voorts ook van Varpa. Doch de belangrijkste voor de latere historie is ons bekend geworden door één van de twee zoogenaamde Cappadocische tabletten, die de Amerikanen in Alişar hebben gevonden. Op dit tablet wordt Anittaš[2]) als vorst vermeld. Hoewel het voor de hand zou liggen dezen te identificeeren met den Nesietischen koning Anittaš van Kuššara, die Ḫattušaš heeft verwoest en kort vóór 1900 moet geleefd hebben, is dit in historisch opzicht nog zeer twijfelachtig, omdat deze laatste zich de *groote koning* noemde, vrijwel geheel Cappadocië onderwierp en de Assyriërs niet vermeldde.[3]) Voorloopig nemen wij daarom aan, dat Anittaš van Alişar (Ankuva), een voorvader, wellicht de grootvader van zijn grooten naamgenoot, tijdens het begin van het Assyrische tijdperk als een der eerste Nesieten over een stadstaat regeerde. Toen echter in de 20ste eeuw steeds meer nieuwe groepen Indo-Europeanen kwamen opdagen, werd de verhouding tot de kooplieden minder goed, eensdeels omdat deze zich bedreigd gevoelden, andersdeels omdat de Nesieten de Assyrische factorijen door hun economisch overzicht als een belemmering tot grootere machtsontplooiing beschouwden. Zoo ontstond een hardnekkige strijd, die eindigde met de verdrijving der kooplieden en de stichting van een aantal Indoeuropeesche vorstendommen.

Het einde van de Assyrische nederzettingen beteekende ook het einde van de Oudhethietische rijken der Proto-Ḫatti. Ondanks de onbelangrijke rol, die deze staatjes in de Sumerisch-Semietische wereld van het 3de millennium hebben gespeeld, kon men toch toen reeds van een Anatolische beschaving spreken. In politiek opzicht leefden deze menschen onder de absolute macht van hun vorsten. Hun beschaving wordt gekarakteriseerd door de zegelcachetten, de ceramiek en de typische afgodsbeeeldjes. Dat zij ook gevoelig waren voor andere invloeden, bewijst het gebruik van het Sumerische cylinderzegel, zij het dan met andere motieven, en het gebruik van het spijkerschrift.

IV. HET HETHIETISCHE MIDDENRIJK (1900—1650 v. Chr.)

DE INVALLEN DER INDO-EUROPEANEN. Zooals wij reeds gezien hebben, kwam de eerste stroom der Indo-Europeanen, die der Luwiërs omstreeks 2500 Klein Azië binnen. Zij vestigden zich ten Zuiden van de groote meren in Arzawa, alwaar

[1]) G. Contenau, *La déese nue babylonienne*, (Paris, 1914).
[2]) I. J. Gelb, *Inscriptions from Alishar and Vicinity*, Chapter I, (OIP, XXVII).
[3]) B. Hrozný, *L'invasion des Indo-Européens en Asie Mineure vers 2000 avant Jésus-Christ* (ArO I, 1929, pag. 273—299).

zij waarschijnlijk een aantal onafhankelijke rijkjes stichtten; ten deele traden zij als arbeider of soldaat in dienst van de Proto-Ḫatti en vervolgens van de Assyrische kooplieden. Kenmerkend voor deze groep is, dat zij zich weinig met de autochthone bevolking vermengden, ook later niet met de Nesieten, zoodat hun taal en gewoonten in zwang bleven tijdens het Nieuwe Hethietische Rijk. In het archief te Ḫattušaš trof men ook bovendien tabletten aan in het Luwisch. Het schijnt, dat zij ook een zekere mate van autonomie genoten.

Omstreeks 2000 begon een nieuwe stroom Indo-Europeanen,[1]) die wij thans in navolging van Hrozný Nesieten noemen in groote massa's via den Hellespont naar Klein Azië op te dringen.[2]) Wij hebben reeds gezien, dat kleinere groepen ook vroeger waren binnen gedrongen. Eerst erkenden zij nog de leiding der Proto-Ḫatti en der Assyrische kooplieden, maar toen steeds grootere groepen kwamen opdagen, werd de politieke macht der inheemsche vorsten vernietigd en werden de kooplieden verdreven. Dit proces kon men omstreeks 1900 als afgeloopen beschouwen. Een belangrijke machtsfactor vormden zij ook toen nog niet, aangezien zij onderverdeeld waren in een aantal rijkjes onder zelfstandige vorsten. Het was dus een periode van *Kleinstaaterei*, waarin coalities gevormd werden, die voortdurend wisselden. Dat de buitenlandsche invloed zoo gering was, kwam door de toenmalige geringe machtspositie der Assyriërs, die alleen tijdens Samsi-Adad I (1892—1860) een kleine opleving meemaakte. Daarna zonk Assyrië weer ineen, evenals Babylon, dat na Hammurabi (1955—1913) ook weinig levenskracht meer vertoonde. Men heeft een Hethietischen tekst uit deze overgangsperiode gevonden, die een der oudste documenten der Indo-europeesche taalwetenschap is en waaruit wij een deel der oudste geschiedenis van het Middenrijk kunnen opbouwen.[3]) De Indo-europeiseering van een groot gedeelte van Klein Azië begint eerst na 1900 v. Chr.

PITḪANAŠ EN ANITTAŠ. De tekst gaat over twee koningen, Pitḫanaš (1975) en zijn zoon Anittaš (1950), vorsten van Kuššara[4]), dat Hrozný heeft willen identificeeren met Kursaura uit de coalitie tegen Naram-Sin en het Grieksch-Romeinsche Garsaura, thans Ak-Serai. De eerste expeditie is tegen een coalitie o. l. v. koning Pijuštiš van Ḫattušaš gericht; drie steden van de vijandige coalitie werden door Anittaš veroverd, waarna hij deze vervloekte op een stèle bij de poort van zijn residentie Nêšaš onder het aanroepen van den dondergod. De vijanden van Anittaš gaven zich echter niet gewonnen. Zij sloten zich aaneen tot een machtige coalitie, waarvan Pijuštiš wederom de leiding had. Eerst overwon hij Ḫuzzijaš van Zalpuwa,[5]) met welke stad hij nog een veete had uit te vechten, omdat de vorige koning het beeld van den god Siusummi uit Nêšaš had meegesleept. Anittaš voerde dit in triomf weer terug. Dan richtte hij zich tegen Ḫattušaš zelf en veroverde de stad na een beleg bij een nachtelijke bestorming, waarbij deze totaal verwoest werd. Hij vervloekte een ieder, die de stad weer zou opbouwen. Eigenaardige speling der geschiedenis, dat juist hier de latere hoofdstad van het machtige Hethietische wereldrijk ontstond. Het slot van dezen veldtocht ging tegen Salatiwara,[6]) dat hij wel onderwierp, maar waartegen nog een tweede veldtocht noodig was, toen Nêšaš, dat hij

[1]) L. Delaporte, *Les Hittites*, pag. 54—67 (Paris, 1936); A. Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrer*, pag. 24—42 (Oslo, 1936).
[2]) Zie pag. 222, aanm. 3; G. Poisson, *Les Aryens* (Paris, 1934).
[3]) VAT 7479, gepubliceerd: E. Forrer, *Boghazköi-Texte in Umschrift* 2, 7 en 30; KBo III, 22; KUB XXVI, 71. (Vertalingen: J. Friedrich, AO 24/3, pag, 6; B. Hrozný, ArO. I, pag. 275 vlg. (1929). In *Boğazköy*, pag. 13 (Berlin, 1935) geeft K. Bittel de waarschijnlijkheid aan, dat deze tekst, ondanks zijn oudere taalelementen, toch aanzienlijk later geplaatst kan worden dan Hrozný het doet. Hij acht het mogelijk, dat het Anittaš-tablet slechts oudere toestanden weergeeft, waarbij allerlei historische onwaarschijnlijkheden kunnen zijn binnengeslopen. In het bijzonder vindt hij, dat de passage, waarin sprake is van een troon en scepter van ijzer, daartoe aanleiding geeft, omdat ijzer tot in het Nieuwe Hethietische Rijk een kostbaar artikel is gebleven. Vergelijk ook A. W. Persson, *Eisen und Eisenbereitung in ältester Zeit* (Kung. Hum. Vetenskapssamfundet i Lund 1933/'34, VI).
[4]) J. Lewy, *La chronologie de Pithana et d'Anita de Kussara*, (RHA, III, 1934, pag. 1—8); E. Cavaignac, *La chronologie des rois hittites antérieures à Doudhalija III (env. 1420)*, RHA, I, 1930, pag. 72 vlg.).
[5]) Zalpuwa is nog niet geïdentificeerd, ligt vermoedelijk binnen de Halysbocht; komt ook voor in de Cappadocische tabletten.
[6]) Salatiwara, het Savatra der Grieken, is wellicht de ruïnestad Jaghli Baiyāt, 58 km ten Oosten van Konia. Wij hebben reeds vermeld, dat de Assyrische kooplieden hun handel ook tot deze stad uitstrekten.

reeds als toekomstige residentie had bestemd, door de krijgslieden van Salatiwara bij overrompeling werd ingenomen, behalve de citadel. Er is nog van een derden veldtocht sprake, nl. tegen den *man*[1]) van Purušḫanda en diens bondgenoot, die hem een ijzeren troon en scepter moesten uitleveren.

Dat Anittaš door deze veroveringen een groote macht bezat, is duidelijk; de tekst spreekt zelfs van een gebied, dat van zee tot zee loopt, maar dat hiermede de Zwarte- en Middellandsche zee bedoeld worden, is nog twijfelachtig. Anittaš noemde zich nu de *Groote Koning*, welke titel door hem voor het eerst gebruikt werd in de Hethietische teksten, in tegenstelling met de *kleine koningen*, d. z. de vazallen. Hij beheerschte de vijf voornaamste koninkrijken: Kuššara, Zalpuwa, Ḫattušaš, Salatiwara (in de teksten te Kaneš: Salatuwar) en Nêšaš, terwijl ook de belangrijke steden Purušḫanda en Arinna, (Höyük, 28 km ten NO van Boğazköy) waar de Hethietische zonnegodin vereerd werd, hem onderworpen waren. *Nêšaš* was reeds door zijn vader, die overigens een vreedzaam vorst geweest schijnt te zijn, veroverd. Anittaš maakte het tot een tweede centrum van zijn rijk. Vermoedelijk is deze stad (later Nyssa) te localiseeren in het tegenwoordige Muradli Euyük, ten Z. van de Halys. Nêšaš werd door Anittaš uitgebreid en verfraaid met vele paleizen en tempels. Kuššara is echter de hoofdstad van het Middenrijk gebleven tot Muršiliš I, maar vermoedelijk werd Nêšaš de residentie. Op grond van het feit, dat deze Indo-Europeanen hun taal *nâšili* noemden, heeft Hrozný geconcludeerd, dat dit adjectief van Nêšaš is afgeleid, welke stad dan gesticht zou zijn door de Indo-Europeanen bij hun komst in Klein Azië, temeer daar de stad niet voorkomt in de teksten van Sargon en Naram-Sin en in de Cappadocische tabletten. De ware naam van deze Indo-Europeanen in Nêšaš is dus Nesieten en de naam van hun taal Nesietisch (*nâšili*), evenals *Akkad*, *Akkadiërs* en *Akkadisch* enz. In de teksten van het Nieuwe Rijk wordt deze stad in het geheel niet meer genoemd.[2])

Aangezien de aanwezige Proto-Ḫatti echter een hoogere beschaving bezaten en de Nesieten zich sneller schijnen te hebben geassimileerd dan de Luwiërs, is de oude naam der autochthone bevolking op de indringers overgegaan, zoodat ook deze zich al spoedig Ḫatti gingen noemen, vooral sedert omstreeks 1800 hun hoofdstad naar Ḫattušaš verplaatst werd. Een bloedsvermenging deed het bijzondere Hethietische type ontstaan (groote neus en het schuine, met de neus in één lijn oploopende voorhoofd). De taal der Nesieten was Indo-europeesch, doch reeds bij hun komst bevatte het enkele niet Indo-europeesche elementen uit hun land van afkomst, het gebied der steppen boven de Zwarte zee, maar ondanks verdere invloeden van Semietische en andere talen, kon Hrozný bij zijn ontcijfering het Indo-europeesche element toch spoedig herkennen.

Uit een ongepubliceerd Cappadocisch tablet in het Louvre[3]) blijkt, dat Pitḫanaš en Anittaš latere tijdgenooten van Sargon I van Assyrië waren. Pitḫanaš moet dus het laatste tijdvak der Assyrische kooplieden hebben mede beleefd en min of meer onder hun invloed hebben gestaan. Zijn zoon kan dan kort na het vertrek der kooplieden zijn veroveringen gemaakt hebben. De politieke toestand is daarna waarschijnlijk zoo geweest, dat de Proto-Ḫatti op hun oude plaatsen bleven wonen binnen de Halysbocht en de Luwiërs in den Cilicischen Taurus waren gevestigd. Tusschen deze beide kwam het centrum der Nesieten, die van daar uit onder koning Anittaš (II?) naar Noord en Zuid hun heerschappij uitbreidden, zoodat Anittaš den naam kon aannemen van *Groote Koning* en wij het Hethietische Middenrijk waarschijnlijk 1950, uiterlijk 1900 moeten laten beginnen. De Nesieten vormden dus aanvankelijk slechts een *Herrenschicht*, later pas vermengden zij zich met de autochthone bevolking, zoodat het begrip *Herrenschicht* grootendeels verloren ging.

DE KONINGEN VAN HETHIETISCHE MIDDENRIJK. De geschiedenis van het Middenrijk

[1]) *Man* is de titel van een vorst van een kleine stad.

[2]) *nâšili* in KaB V, no. 11, I, 3; vergelijk ook Forrer's meening in het ZDMG, N.F. I, 191, die Hrozný echter als foutief betitelt. Wellicht stammen Nêšaš en Nesaja, in Medië, waar de paarden der Perzische koningen gefokt werden, van eenzelfde voormalig geographisch centrum in het Wolgagebied: Nesiotis; *nešumnili* „op zijn nesietisch" komt voor in den tweeden Arzawabrief (regel 25) uit el-Amarna (B. Hrozný, Journal Asiatique (1931, pag. 307—313) en ArO. III, pag. 193).

[3]) zie G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, pag. 130.

is ons bekend geworden door den zg. Telepinuš-tekst waarin de laatst bekende koning van deze periode de daden van zijn voorgangers en van zich zelf heeft laten opteekenen.[1]) De eerste koningen zijn Tudḫaliaš I (1880) en zijn beide zoons Pušarmaš en Puwaḫtelmaḫ (1850). Of Tudḫaliaš een zoon of kleinzoon was van Anittaš, of wel een usorpator, is nog niet bekend. Voorloopig laten wij echter de 1ste Hethietische dynastie, die begint met Pitḫanaš, doorloopen op Tudḫaliaš en zijn familie. Pušarmaš was de vader van Labarnaš (1825), den bevestiger van het Middenrijk. Onder zijn bestuur werd het rijk naar alle kanten uitgebreid. Hij onderwierp een deel van Arzawa en bracht het land binnen de Halysbocht onder zijn bestuur. Zijn zoons stelde hij als goeverneurs aan in de veroverde gebieden. Verder werden een groot aantal nog niet geïdentificeerde gebieden veroverd. Zijn naam Labarnaš, kreeg zulk een goeden klank in de Protoḫattische taal, dat zijn opvolgers hem als titel voor hun naam gingen zetten. Eenige hethietologen willen echter *tabarna* afleiden van het verbum *tapar*, regeeren. Labarnaš heeft alle stadsstaatjes, die nog min of meer onafhankelijk waren, definitief onderworpen en zoo den grondslag voor een meer gecentraliseerden staat gelegd. In dit opzicht heeft hij de rol van Ḫammurabi in Babylonië gespeeld. Tijdens zijn regeering kregen de Nesieten als overheerschers alle macht in handen.

Labarnaš werd opgevolgd door zijn zoon Ḫattušiliš I (1800), die de politiek van zijn vader voortzette en zijn zoons eveneens als goeverneurs aanstelde in de randprovincies. Tijdens zijn regeering moest hij een gevaarlijke samenzwering onderdrukken, die zijn gemalin en de kroonprins tegen hem hadden gesmeed. Door snel ingrijpen wist hij den aanslag te verijdelen. De koningin Haštajar werd verbannen en kroonprins Labarnaš van zijn rechten beroofd. Deze gingen over op den tweeden zoon Muršiliš. — In dit verband moeten wij even uitwijden over het Hethietische opvolgingsrecht. Oorspronkelijk was het Hethietische rijk een kieskoninkrijk, daarna werd dit stelsel vervangen door een designatierecht, waarbij tusschen koning, adel en kroonprins een verdrag werd gesloten. Langzamerhand werd de kroon erfelijk, hetgeen echter pas door Telepinuš werd vastgelegd. Een hooge raad, de *pankuš*, lett. „geheel, het totaal", bestaande uit de prinsen van den bloede en den hoogen adel oordeelde over den koning en diens familie bij hoogverraad en bloedzaken. Ook Ḫattušiliš moest de goedkeuring van dezen *pankuš* verwerven voor de opvolging van Muršiliš. — Op het eind van zijn regeering vatte Ḫattušiliš het plan op, Ḫalpa (Aleppo)[2]) te veroveren. Aleppo was ook toen reeds een rijke handelsstad, in het bezit waarvan men grooten invloed kon uitoefenen op den handel in het Nabije Oosten. Egyptenaren en Babyloniërs haalden reeds eeuwen lang uit dit gebied hun grondstoffen. Het schijnt, dat Ḫattušiliš bij een veldtocht tegen Ḫalpa is gesneuveld of aan zijn verwondingen is overleden.

Zijn zoon Muršiliš I (1775) wreekte allereerst den dood van zijn vader op de inwoners van Ḫalpa. Hij was een groot veldheer en zeer oorlogszuchtig. Na de verwoesting van Ḫalpa deporteerde hij de bevolking van die stad naar Klein Azië, een systeem, dat later de Assyrische koningen zoo hardvochtig hebben doorgevoerd. Daarna komt zijn rooftocht naar Babylon (1758), waar hij door het dooden (?) van Samsuditana een einde maakte aan de dynastie van Ḫammurabi. Babylon werd verwoest. Nadat Muršiliš vertrokken was, drongen 1746 de Kassieten de stad binnen. Muršiliš' tocht vindt men ook in een Babylonische kroniek gememoreerd: „Ten tijde van Samsuditana marcheerde de Man van Ḫatti tegen Akkad". Na zijn tocht tegen Babylon raakte Muršiliš in oorlog met de Ḫurrieten, die in het tegenwoordige Armenië en Noord-Oost Syrië woonden, maar nadere bijzonderheden ontbreken hierover. Een groote buit voerde hij steeds met zich mede. Uit Babylon sleepte hij het beeld van Marduk naar Ḫanas (Ḫani) aan den Euphraat, een Amurrietisch koninkrijk, dat de Ḫethieten blijkbaar geholpen had. Babylon kon hij niet bezet houden, omdat dit te ver van zijn basis verwijderd was. Wel echter Aleppo en Noord Syrië. Kort daarop ontstond een samenzwering tegen zijn leven, waarvan Ḫantiliš, die gehuwd was met zijn zuster Ḫarapšiliš, de leiding had in samenwerking met den avonturier Zidantaš, die den koning liet vermoorden.

[1]) E. Cavaignac, *Remarques sur l'inscription de Telebinou* (RHA I, 1930, pag. 1—14).

[2]) E. Dhorme, *La plus ancienne histoire d'Alep* (Syria, VIII, 1927, pag. 34).

Muršiliš I resideerde niet meer in Nêšaš, doch in Ḫattušaš binnen de Halysbocht, waar vermoedelijk ook Ḫattušiliš I reeds af en toe verblijf had gehouden. Het is nog niet duidelijk, waarom de residentie van Nêšaš naar Ḫattušaš werd verplaatst. Zoolang het Hethietische Rijk zich over Centraal Anatolië uitstrekte, was Ḫattušaš vrij gunstig in het centrum gelegen, maar door de voortdurende oorlogen en veroveringen naar het Z.W., Z. en Z.O. kwam de hoofdstad steeds meer uit het centrum van het rijk te liggen. Bovendien liep de verbinding naar de zuidelijke vazalstaten over hooge bergruggen en werd de stad in het Noorden door de oorlogzuchtige Gašgaš-stammen bedreigd, die haar zelfs éénmaal innamen en plunderden (kort vóór 1300), zoodat Muwatalliš toen genoodzaakt was de residentie naar Dattašša te verleggen. Men kan een en ander slechts verklaren uit het feit, dat de Hethietische rijken een feodaal karakter hebben gehad, waarin de *groote koningen* eigenlijk alleen maar vorsten van Ḫattušaš gebleven zijn, wier invloedssfeeren zich in den loop der tijden wel uitbreidden, zoodat de kern omgeven was door vazallen en bondgenooten, maar die zich toch telkens bij hun troonsbestijging in het geheele rijk gezag moesten scheppen, voordat zij zich aan buitenlandsche ondernemingen konden wagen. Ḫattušaš bleef zoodoende de hoofdstad, hoewel het meermalen juist door zijn ligging gevaar heeft geloopen te worden veroverd of belegerd[1]).

Ḫantiliš (1740), de laatste vorst uit de 1ste dynastie, ontplooide nog eens een militaire bedrijvigheid in Syrië. Hij leverde gevechten bij Astata en Kargamis aan den Euphraat, evenals tegen de Ḫurrieten. In het Noorden moest hij optreden tegen koningin Šugziaš en tegen de wilde nomadenstammen der Gašgaš, die met tusschenpoozen tot 1200 toe de Hethietische koningen zouden dwingen tegen hen op te trekken. Onder Ḫantiliš' regeering vernietigden zij de heilige stad Nerik, waar de dondergod vereerd werd. Ook Ḫattušaš, waar sedert Muršiliš de zetel der regeering was, vielen zij aan, zoodat de koning genoodzaakt was, de stad met een muur te omgeven.

Het scheen, alsof de strijdlust der Hethieten zich nu ging uiten in bloedbaden onder de koninklijke familie. Dat het buitenlandsch prestige daardoor daalde en een groot deel der veroveringen weer verloren ging is duidelijk. Toen Ḫantiliš op zijn sterfbed lag, trad Zidantaš weer op den voorgrond. Hij liet den troonopvolger Pišeniš uit den weg ruimen, evenals de verdere leden van de koninklijke familie en riep zich zelf tot koning uit. Veel genoegen beleefde Zidantaš (1725) hier echter niet van, want kort daarop werd hij op zijn beurt door zijn zoon vermoord. Deze Ammunaš (1700), met wien dus de 2de dynastie eigenlijk begint, had een allerongelukkigste regeering: opstand onder de vazallen, militaire nederlagen, vermindering van den veestapel, algemeene verarming, vernietiging van den oogst enz. Direct na het overlijden van Ammunaš ontstond wederom een paleisrevolutie, waarbij zijn beide oudste zoons, Tittiš en Ḫantiliš met hun familie als slachtoffers vielen. Bij deze moordpartij was Zuruš, de grootvizier, de man achter de schermen. De regeering van Ammunaš' derden zoon, Ḫuzzijaš (1680) is ook verre van rustig geweest. Hij had nog vijf andere broers en één zuster, die met een zekeren Telepinuš was gehuwd. De koning besloot dezen uit den weg te ruimen, doch Telepinuš werd tijdig gewaarschuwd, zoodat hij bij de nu plaatshebbende paleisrevolutie de overhand behield en zijn zwager met zijn broers in de kaste der boeren verplaatste, doch die hij overigens goed (?) behandelde.

Telepinuš (1650) is de laatst bekende koning van het Middenrijk. Van hem is de tekst afkomstig, waarvan wij hierboven den inhoud weergaven. Hij was een krachtig vorst, die het prestige van het rijk weer voor een groot deel herstelde. Hij onderwierp de steden Ḫaššuwaš en Zizzilippaš. Ook hij was weer genoodzaakt een gevaarlijke rebellie en samenzwering tegen het koninklijk huis te onderdrukken. Het middelpunt hiervan vormde het land Lawazantijas onder leiding van een zekeren Laḫḫaš. Talrijke hooge regeeringsambtenaren waren medeplichtig. Het doel was de prinsen van den bloede, die Telepinuš bij zijn troonsbestijging nog gespaard had, te vermoorden. Een groot deel van den adel, die deze tallooze moordpartijen eindelijk moede was, plaatste zich achter den koning, zoodat hij de hoofden van den opstand spoedig kon arresteeren en voor den *pankuš* liet brengen. Hij maakte van deze gelegenheid tevens gebruik om een nieuwe grondwet in te stellen, waarbij de

[1]) Kurt Bittel, *Boğazköy*, pag. 19 (Berlin, 1935).

troonsopvolging in legitimistischen zin werd geregeld; de *pankuš* kreeg het recht in het openbaar te oordeelen over misdaden in de koninklijke familie. Alleen de persoon van den schuldige kon echter gestraft worden; zijn gemalin, kinderen en goederen bleven onaangetast. Als koning kwam slechts een kind van de eerste vrouw in aanmerking. De *pankuš* zou het controleerende lichaam naast den koning zijn, een vergadering van prinsen, den hoogen adel en hooge militaire ambtenaren. De instelling van een hoogen raad is een typisch kenmerk van de Indo-europeesche *Herrenschicht* in het Hethietische Middenrijk.

V. DE LEEMTE IN DE BRONNEN (1650—1450 v. Chr.)

HYPOTHESE. Van de periode 1650—1450 zijn geen bronnen uit de Hethietische archieven tot ons gekomen, zoodat er over dit tijdvak niets met zekerheid te zeggen valt. Deze leemte is alleen eenigszins te verklaren met een beschouwing der algemeene geschiedenis in dezen tijd[1]). Omtrent de oorzaken van het uitblijven van inscripties uit of over dezen tijd zijn reeds vele hypothesen opgesteld, bewezen is echter nog niets. Nu doet zich het geval voor, dat ook in Assyrië-Babylonië en in Egypte (tot 1580) de bronnen geheel ophouden of schaarsch zijn. Het is niet waarschijnlijk, dat het ontbreken van bronnen in het geheele Nabije Oosten toevallig is geweest. Dat uit deze beide eeuwen geen tabletten te Boğazköy zijn gevonden, bewijst in geen geval de verplaatsing van de hoofdstad, zooals men wel heeft willen veronderstellen. Immers de historische gebeurtenissen uit het Middenrijk kennen wij door een copie, die uit het Nieuwe Rijk dateert en men kan wel als zeker aannemen, dat berichten uit deze leemte dan ook gecopieerd zouden zijn, indien men tijdens het Nieuwe Rijk niet opzettelijk mededeelingen over deze onbekende periode had willen achterwege laten, omdat in dezen tijd de Hethieten onderworpen waren aan een vreemden overheerscher.

Het is het nog weinig onderzochte Boven Mesopotamië, dat aan de geschiedenis van het Oude Oosten telkens weer nieuwe problemen stelt. Uit het 3de millennium zijn het de Amurrieten, in het 2de de Ḫurrieten enz., waaromtrent de meeningen der orientalisten nog steeds uiteenloopen. De reden hiervan is, dat het aantal opgravingen daar ter plaatse uiterst gering is geweest en dat er, onder hetgeen er gevonden is, weinig aanwijzingen zijn voor den verderen opbouw van de geschiedenis en cultuur van dit gebied.

HYKSOS. De Egyptische bronnen vermelden, dat van 1680—1580 de Hyksos,[2]) een uit Azië binnengedrongen volkerenstroom, in Egypte hebben overheerscht. Cultuur hebben zij er niet gebracht; het waren ruwe krijgers, die hun bolwerk hadden in de vesting Avaris (Tanis) in de Delta. Er had altijd een zekere infiltratie van Aziatische elementen in Egypte bestaan, maar voor een inval van zulk een omvang als de Hyksos moest wel een bijzonder dringende oorzaak zijn geweest, temeer daar de Pharao's na de verdrijving der Hyksos door een systematische bezetting van Syrië-Palæstina verdere infiltratie wilden voorkomen. Om dezen inval te begrijpen, moeten wij een paar eeuwen in de geschiedenis teruggaan, toen de Indo-europeesche volksverhuizing groote deelen van Voor Azië in rep en roer bracht.[3]) De Luwiërs (2500) en Nesieten (2000) vestigden zich in Klein Azië, de Iraansche stammen drongen uit Zuid Rusland langs de Zwarte zee naar de Perzische hoogvlakte, waar zij de Kassieten verdreven, die zich in 1746 van Babylon meester maakten. De Nesieten onderwierpen de Proto-Ḫatti, verjoegen de kooplieden uit Kaneš en hielden zelfs een rooftocht naar Babylon. Van Muršiliš en zijn opvolger weten wij, dat zij met de Ḫurrieten in oorlog raakten.

[1]) A. Götze, *Das Hethiter-Reich.* (1929, AO, 27/2, pag. 21—23); L. Delaporte *Les Hittites* pag. 68—71 (Paris, 1936); A. Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrer*, pag. 79—113 (Oslo, 1936); E. P. Matter, *Die Bedeutung der Hethiter für das Alte Testament*, pag. 47—54, (Bottropi. W., 1933). Voor de kunst van deze periode zie vooral: A. Moortgat, *Die bildende Kunst des alten Orients und die Bergvölker*, (Berlin, 1932).

[2]) W. Wolf, *Der Stand der Hyksosfrage* (ZDMG, 1928, pag. 67); Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums* II/1, pag. 41 vlg. (Berlin, 1928); zie ook: R. Dussaud in: Revue de l'Hist. des Réligions 1934, pag. 131 vlg. en E. Brögelmann, in: ZDMG. Bd 90/2, 1936, pag. 441—443.

[3]) E. A. Speiser, *Ethnic Movements in the Near East in the second Millennium B.C.* (Baltimore, 1933)

ḪURRIETEN. Willen wij het gebied, dat deze Ḫurrieten bezet hielden, nader bepalen[1]), dan merken wij op, dat dit gebied voortdurend gevarieerd heeft, doch dat men zijn kern steeds in Boven Mesopotamië te zoeken heeft. Wanneer zij zich daar gevestigd hebben, is nog niet zeker. Wel kunnen wij aannemen, dat zij omstreeks 2000 in Voor Azië aanwezig waren. Vermoedelijk verbleven zij in Armenië, want dat deze volkeren toen reeds in Boven Mesopotamië woonden, is niet mogelijk, daar de Assyrische kooplieden van 2050 tot 1950 de verbindingswegen bezet hielden en een Ḫurrietenrijk dit niet zou hebben kunnen dulden. Ook treffen wij geen Ḫurrietische eigennamen in de Cappadocische tabletten aan. Wel is het mogelijk, dat men omstreeks 2000 in Assyrië een Ḫurrietischen inslag heeft aangetroffen. Pas na 1950 echter kunnen wij van een Ḫurrietische volksverhuizing spreken; zij valt samen met de verdrijving der Assyrische kooplieden en de regeering van Ḫammurabi. Geleidelijk begonnen zij uit het Armeensche bergland weg te trekken, totdat zij definitief hun woonplaats tusschen het Wanmeer en Kargamis kozen[2]). Omstreeks 1700 vinden wij deze azianieke volkeren reeds verspreid over Syrië en Palæstina, Noord Mesopotamië en Assyrië tot aan de Zagrosbergen. Dit kunnen wij opmaken uit de tabletten die Ḫurrietische namen bevatten en in Kerkuk[3]), Ras Šamra[4]), Mišrife en Tell Ta'ännek zijn gevonden. Ook tijdens het Nieuwe Rijk behoorde het Armeensche merengebied tot de Ḫurrieten-landen. De groote druk, dien langzamerhand de omringende volken op hen uitoefenden, is oorzaak geworden, dat zij zich ineens in zuidelijke richting begonnen te bewegen door Syrië en Palæstina naar Egypte, alles meesleepende of vernietigende wat hun in den weg kwam[5]). De Ḫurrieten hadden zoodoende bij de Hyksosvolkeren, die Egypte binnendrongen, wel de leiding, doch niet de meerderheid. Zij haddden vele Kanaänietische volkeren met zich mede genomen, vrl. Semieten, die als zoodanig ook door de Egyptenaren werden afgebeeld en samengevat onder den naam Hyksos. Scarabæen, die uit deze periode in Egypte gevonden zijn, dragen Semietische namen. In de Delta heeft men de vesting der Hyksos ontgraven[6]); deze had een vierkanten plattegrond. Dergelijke plattegronden komen ook voor bij andere in Syrië en Mesopotamië opgegraven steden, die door de Ḫurrieten zijn gesticht. De gevolgtrekking ligt voor de hand! Ook in de graven heeft men sporen, die op de Ḫurrieten wijzen, gevonden. In geen geval mag men echter de Hyksos met de Ḫurrieten identificeeren, nog veel minder Hethieten onder hun troepen willen denken. De onderwerping van Noord Egypte spoorde de Ḫurrieten tot verdere veroveringen aan en zoo zou het dan te verklaren zijn, dat zij omstreeks 1650 Klein Azië binnendrongen en aan het Hethietische Middenrijk een einde maakten[7]). Vermoedelijk was er na Telepinuš' dood in Ḫattušaš weer een toestand van anarchie ingetreden, zoodat de verovering des te gemakkelijker kon plaats vinden.

Dat de Hyksos in Egypte (1680—1580) en de Ḫurrieten in Klein Azië (1650—1450) hun veroveringen zoo snel konden uitvoeren en hun suprematie zoo lang konden handhaven, hadden zij aan hun met paarden bespannen strijdwagens te danken[8]). Daarnaast ook aan hun ijzeren sabel en werpspies (ijzer was

[1]) G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens* (Paris, 1933, p. 77—128); A. Götze, *Das Problem der Churritischen Kultur*, (Med. en Verh. „Ex Oriente Lux", I, 1934, Leiden, pag. 33—43).

[2]) E. A. Speiser, *Mesopotamian Origins*, Chapter V: *The Kassites and the Hurrians* (Philadelphia, 1930, pag. 120—163).

[3]) G, Contenau, *Les tablettes de Kerkouk et les origines de la civilisation assyrienne* (Paris, 1926); C. J. Gadd, *Tablets from Kirkuk* (RA XXIII, 1926, p. 49—161); E. Chiera, *Selected Kirkuk Documents* (JAOS, XLVII, 1927, pag. 36—60).

[4]) J. Friedrich, *Ras Schamra, ein Überblick über Funde und Forschungen* (AO, 33/1, 2, 1933); Rondschrijven no. 4 van „Ex Oriente Lux": *Ras esh-Shamra en Minet el-Beida* (Leiden, 1934).

[5]) S. Smith, *Early history of Assyria*, Chapter XIII: *The Hittite Confederation, the Kassites and the Hyksos* (1928, London, pag. 205—220).

[6]) P. Montet, *Les nouvelles fouilles de Tanis*, 1929—'32 (Paris, 1933).

[7]) K. Bittel, *Boğazköy*, pag. 13.

[8]) *L'époque du cheval en Elam et en Basse Mésopotamie* (Paris, 1924); B. Hrozný, *L'entraînement des cheveaux chez les anciens Indo-Européens, d'après un texte mitannien-hittite provenant du XIVe siècle avant Jésus-Christ* (ArO III, 1931, pag. 431 vlg.); F. M. Th. Böhl, *Vier Antiken aus den assyriologischen Sammlungen in Leiden und Groningen*, Bijdrage 2 (pag. 8—12), *Aus fünf Jahrtausenden morgenländischer Kultur* (Berlin, 1933).

DE GESCHIEDENIS VAN KLEIN AZIË VAN VOOR 3000—700 V. CHR.

GESCHIEDKUNDIGE PERIODE	NADERE BIJZONDERHEDEN	EGYPTE ASSYRIË—BABYLONIË
Vóór 3000. I. Praehistorische periode.	Palæolithicum, Neolithicum en Chalcolithicum.	
3000—1900. II. Oudhethietische rijkjes der Proto-Ḫatti. Protohistorische periode. *Kleinstaaterei.*	3000—2600 Troja I.	
	2600—1900 Troja II.	
2575. *Šar tamḫāri*, tocht van Sargon naar Klein Azië.		2575 Sargon van Akkad.
2525. Tocht van Naram-Sin tegen een coalitie van 17 vorsten, w.o. die van Ḫatti, Kaneš en Kursaura.		2525 Narâm-Sin.
2500. Inval der Luwiërs.	De Luwiërs vestigen zich in Arzawa.	
		2212—2187 Ibi-Sin van Ur 2057—1758 Dynastie van Babylon
2050—1950. Assyrische factorijen in Klein Azië. Hun centrum was Kaneš, thans Kültepe.	Politieke en economische invloed van Assyrië in Klein Azië.	
2000—1900. Invallen en vestiging der Indo-europeesche Nesieten ten Zuiden van de Halys.	Verdrijving der Assyrische kooplieden en verovering der Protoḫattische staatjes.	1970. Sargon I van Assyrië
		1955—1913. Ḫammurabi
1900—1650. III Hethietisch Middenrijk, waarin de Nesieten de *Oberschicht* vormen.	1900. Verwoesting van Troja II.	
1975—1730. Eerste dynastie.		
1975. Pitḫanaš van Kuššara.	Verovering van Nêšaš.	
1950—1920. Anittaš.	Anittaš vervloekt Ḫattušaš; stichting van het eerste groote rijk.	
1880. Tudḫaliaš I.		
1850. Pušarmaš en Puwaḫtelmaḫ.		
1825. Labarnaš.	Consolidatie van het rijk; bezetting van Arzawa. Eerste veldtocht naar Noord Syrië.	
1800. Hattušiliš I.		
1780—1740. Muršiliš I; Ḫattušaš wordt hoofdstad.	Verovering van Aleppo; verwoesting van Babylon; oorlog tegen de Ḫurrieten.	1758. Verwoesting van Babylon door de Hethieten.
1740. Ḫantiliš.	Veldtochten naar Syrië en tegen de Ḫurrieten; invallen der Gašgaš-stammen.	
1730—1650. Tweede dynastie.	Onder de 2de dynastie vele paleisrevoluties; militaire nederlagen; afval der vazallen.	1746. De Kassieten veroveren Babylon.
1725. Zidantaš; 1700 Ammunaš.		
1680. Ḫuzzijaš.		1680—1580. Hyksosheerschappij in Egypte.
1650. Telepinuš.	Regeling der troonsopvolging.	
1650—1450. Leemte in de bronnen.	Klein Azie maakt waarschijnlijk deel uit van het rijk der Ḫurrieten-Hyksos-Mitanni.	1475. Thutmosis III.
2000(?)—1600. Vestiging der *hieroglyphische* Hethieten tusschen Halys en Euphraat; invallen der Ḫurrieten en Mitanni in Boven Mesopotamië.	1483. Thutmosis III verslaat de Ḫurrieten bij Megiddo; eerste aanraking tusschen Egyptenaren en Hethieten.	
1450. De Hethieten vechten zich vrij en verdrijven de Ḫurrieten tot Noord-Syrië.	1400—1200. Troja VI.	
1450—1200. IV. Nieuw Hethietisch wereldrijk.		
1395—1355. Šuppiluliumaš.		
1298—1260. Ḫattušiliš III.	1308. Slag bij Kadeš.	1313—1246. Ramses II.
	1300. Verwoesting van Ḫattušaš door de Gašgaš.	
	1278. Eeuwig verdrag.	
1200. Invallen der Zeevolken.	Het Hethietische rijk wordt vernietigd; zijn steden worden verbrand.	
1150—700. V. Rijken der Phrygiers in Klein-Azie. Laat-Hethietische staatjes in Noord-Syrië.		

toen nog een zeldzaam metaal). De Egyptenaren en Hethieten namen de bewapening spoedig over, zooals blijkt uit de oorlogen van Thutmosis III en Ramses II. Spoedig bleek dat deze verandering van strijdwijze naast militaire, ook belangrijke economische en politieke gevolgen had. Alleen de vermogende krijgslieden konden een strijdwagen met paard bekostigen; er ontstond zoodoende een groep wagenvechters, die spoedig een nieuwe militaire kaste gingen vormen. Ook ontstonden er nieuwe maatschappelijke verhoudingen, die hun stempel op het laatste deel van het 2de millennium gingen drukken. Ook in de godenwereld waren er verschuivingen: Amon in Egypte, Astarte in Syrië, Assur bij de Assyriërs, Marduk in Babylon, Tešub bij de Hethieten en de Ḫurrietische Mitanni verkregen van nu af ook het karakter van oorlogsgod.

Omstreeks 1580 werden de Hyksos weer uit Egypte verdreven en steeds verder opgerold door Palæstina en Syrië[1]). Tenslotte bereikten de Egyptenaren zelfs den Euphraat, maar daar konden de Ḫurrieten zich staande houden. Thutmosis III leverde in 1483 bij Megiddo slag tegen hen en andere volken[2]). In Noord Syrië kwamen de Egyptenaren al spoedig in aanraking met de Hethieten, die kort vóór 1450 hun overheerschers hadden verdreven en hnn blikken daarna weer op Noord Syrië begonnen te richten. Het zag er voor de Ḫurrieten ongunstig uit: in het Zuiden de Egyptenaren, in het Westen de Hethieten, in het Oosten de Assyriërs. Zij werden echter gered door de uitbrekende oorlogen tusschen de Hethieten en Egyptenaren[3]), waarbij zij zelfs een waardevolle bondgenoot voor beide partijen werden. Ook was hun volkskracht inmiddels versterkt door de komst van een groep Indo-arische stammen[4]), die via de Kaspische zee en de Armeensche bergen waren binnengedrongen. Dit waren de Mitanni.

MITANNI. Deze Mitannï wierpen zich op tot de *Oberschicht* onder de Ḫurrieten en zoo ontstond het dubbelrijk Ḫurri-Mitanni[5]), zooals het in de annalen der groote Hethietische koningen bekend is geworden. Het Mitannirijk werd een belangrijke factor in de politieke geschiedenis van het 2de millennium. De hoofdstad was Waššugani[6]). De oorspronkelijke Ḫurrieten, die de meerderheid hadden der bevolking, leefden ten N. en Z. daarvan[7]). De Assyriërs noemden beide landen tesamen Ḫanigalbat. In de Horieten van het O. T. ziet men ook wel Ḫurrietische stammen. De geschiedenis van de Mitanni is te reconstrueeren uit de teksten, die te Boğazköy, el-Amarna en in Assyrië zijn gevonden. Zij hadden Arische godheden meegebracht (Mitra, Indra, Varuna), doch gingen ook spoedig de goden der naburige landen vereeren, zooals Assur, Ištar, Ea, Sin, Šamaš, Enlil enz. In het bijzonder werden door hen Tešub, de dondergod, en Ḫepat, de godin der vruchtbaarheid vereerd, een Ḫurrietisch godenpaar dat overigens typisch azianiek was[8]).

In dit verband moet er tenslotte nog op gewezen worden, dat in het begin van het tweede millennium het vierde Indo-europeesche element zijn intocht in Klein Azië deed, nl. het volk der hieroglyphische Hethieten[9]), die het jongste element vormden van de Ḫurrietische Mitanni en de Hethieten. Hun eigenlijke naam is nog niet bekend. Volgens Hrozný zijn ze langs den Kaukasus naar Voor Azië gekomen, waar zij zich gevestigd hebben tusschen Halys en Euphraat. Bij het begin van het Nieuwe Rijk waren zij in ieder geval aanwezig, daar hun taal in de hoofdstad toen bekend was. Hun vorsten waren vazallen van het Hethietische wereldrijk.

---

1) S. Smith, *Early history of Assyria*, Chapt. XIV, *The Egyptian Empire*, pag. 221—236.

2) G. Roeder, *Ægypter und Hethiter*. (AO 20, 1919).

3) De Egyptenaren noemden Palæstina en Syrië na 1500 *H'rw*. Het is wel waarschijnlijk, dat zij de Hyksos voor de Ḫurrieten hielden.

4) B. Hrozný, *Die Länder Churri und Mitanni und die ältesten Inder*, (ArO I, 1929, pag. 91—92).

5) S. Smith, *Early history of Assyria*, Chapt. XV: *The Kings of Mitanni and the Liberation of Assyria*, p. 237—265; Ed. Meyer, *Das charrische Reich*, in Geschichte des Altertums II/1, pag. 28 vlg.

6) Waššugani, waarschijnlijk Ras el-Ain.

7) H. L. Ginsberg, B. Maisler, *Semitised Hurrians in Syria and Palestine* (Journ. Pal. Or. Soc. XIV, 4, p. 243—267).

8) N. D. Mironor, *Aryan vestiges* in the Near East of the second Millenary B. C. (AcO XI, 1933, 140—217), betrekt in zijn onderzoek I *Kassites*, II *Hyksos*, III *Palestine and Syria*, IV *Mitanni*, V *Hittites*.

9) B. Hrozný, *Les plus anciens rois et l'habitat ancien des Hittites hiëroglyphiques* (ArO VI, 1934, pag. 399—407).

Indien men de geschiedenis van het 2de millennium in Voor Azië nader wil verklaren, ontmoet men voortdurend den Mitanni-staat. Vast staat, dat hij tusschen 1700 en 1500 de machtigste staat van Voor Azië is geweest. In het Oosten beheerschte hij Assyrië, in het Westen Noord Syrië en Cappadocië, in het Zuiden Palæstina en Noord Egypte; de Kassieten in Babylonië waren machteloos. Zijn centrum zweefde heen en weer tusschen Armenië, Boven Mesopotamië en het oude Urartu, waar de traditie van het rijk tot ver in het 1ste millennium werd voortgezet.

Nadat de Mitanni de leiding over de Ḫurrietische stammen hadden veroverd en zij door hun krijgstechniek hun invloed wijd en zijd hadden verbreid, werd de naam van het volk Mitanni een uitsluitend politiek begrip. Voor de Hethieten was het Mitanni-rijk slechts één der Ḫurri-landen.

In de 15de eeuw beheerschten de Mitanni, waarbij wij het landencomplex in den ruimsten zin nemen, geheel Noord Syrië. Zij raakten in strijd met de Egyptenaren en dit kan ook een der redenen geweest zijn, dat de Hethieten gelegenheid kregen zich vrij te vechten. Dan traden de Hethieten zelfs aanvallend op, drongen de Ḫurrieten terug en richtten hun politiek in op de militaire bezetting van Noord Syrië, waarbij zij in de 14de eeuw reeds op de Egyptenaren botsten. De Mitanni onderwierpen zich aan de Hethieten, ten deele trokken zij zich ook terug naar het Wanmeer, waar wij hen in het eerste millennium een rol zien spelen in het rijk Urartu.

De Hethieten bezaten nu een eeuw lang onbetwist de hegemonie in Voor Azië. Zelfs een Ramses II kon hun macht niet breken. Hij sloot daarom het beroemde „Eeuwige verdrag" met hen, dat de invloedspheren van beide volken regelde. Hoe de Hethieten hun machtig rijk wisten op te bouwen en hoe hun rijk kort na 1200 in een reusachtige volksverhuizing weer ten onder ging, willen wij in een volgend artikel uiteen zetten. Tevens hopen wij dan een uitvoerig overzicht te geven van de archæologische werkzaamheden in Klein Azië sedert 1931, waarbij de resultaten der expedities bij Boğazköy en Alişar in het middelpunt zullen komen te staan[1]).

Rotterdam A. A. KAMPMAN

GESCHIEDENIS EN ARCHÆOLOGIE VAN LYDIË

Afkortingen:

AM	= *Athenische Mitteilungen*	Öst. Jahresh.	= *Jahreshefte des österreichischen archœologischen Instituts*
AJA	= *American Journal of Archæology*		
AfO	= *Archiv für Orientforschung*	Perrot	= PERROT-CHIPIEZ, *Histoire de l'art*
AJP	= *American Journal of Philology*	RE	= PAULY-WISSOWA, *Real-Enzyklopädie*
BCH	= *Bulletin de correspondance hellénique*	REA	= *Revue des études anciennes*
CIG	= *Corpus Inscriptionum Graecarum*	Rev. Arch	= *Revue d'archéologie*
JHS	= *Journal of Hellenic Studies*	RVV	= *Religionsgesch. Vers. u. Vorarb.*
KZ	= *Kuhns Zeitschrift*	WZKM	= *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*
OLZ	= *Orientalische Literatur Zeitung*		

Hoewel Lydië geographisch een kleine plaats inneemt in Voor Azië, moet het toch een groote rol hebben gespeeld in de kultuurhistorie. Klein Azië immers, dat wij kennen als een groot mengvat van volken en beschavingen, kan niet anders dan belangrijke wetenswaardigheden inhouden voor dengeen, die het schiereiland op zichzelf wil beschouwen, zoowel als voor hem die de invloeden wil nagaan die vanuit het Oosten op de Grieksche kultuur hebben ingewerkt, en omgekeerd[2]). Van dit standpunt bezien is Lydië van groot gewicht, daar in dit land toch woonde het volk dat de Ionische Grieken tot directe buren kreeg, met wie het veel contact had, en moest hebben, omdat de Lydische landhandel en de Ionische zeehandel elkaars onontbeer-

---

1) [Evenals het in *Jaarbericht* no. 3, pag. 111—117 verschenen artikel, beoogen de voorgaande bladzijden allereerst een recapitulatie te zijn van alle tot nu toe bereikte resultaten der Hethietologie, zoodat uitkomsten van eigen onderzoek als aanvulling zijn ingevoegd, waar dit noodzakelijk scheen. Voor de waardevolle opmerkingen, van Professor B. Hrozný te Praag naar aanleiding van dit artikel ontvangen, danken wij hem ten zeerste. SCHR. EN REDACTIE]

2) Hierover: F. Sartiaux *Les Civilisations anciennes de l'Asie Mineure* (Bibl. Gén. Ill. 7, Parijs 1928); D. Hogarth *Ionia and the East* (Oxford 1909); en het voornaamste geschiedwerk over Lydië: G. Radet *La Lydie et le monde grec au temps des Mermnades* (Bibl. des Écoles franç. d'Ath. et de Rome 63, 1893).

lijk complement vormden. Buitendien is Lydië van belang voor de kennis van de Etruriërs welk volk immers na aan de Lydiërs verwant moet zijn geweest, daargelaten de aard der verwantschap[1]). Dit is een der weinige dingen die thans vrijwel algemeen als vaststaand worden beschouwd; maar voor de Lydiërs geeft het ons geen nieuws: de plaats van het volk in het ethnisch verband blijft nog volkomen duister. Behooren de Lydiërs tot het 'autochthone' Kleinaziatische volk? Voorshands kan men dit wel aannemen, daar het *a priori* het waarschijnlijkst is en nog geen ernstige bezwaren heeft ontmoet[2]).

Doorgaans gaat men voor het vaststellen van ethnische verwantschap uit van het karakter der taal; ook in dit geval zijn schuchtere pogingen daartoe gedaan, maar het beschikbare materiaal is te beperkt en bovendien van te ongunstigen aard om eenigszins betrouwbare conclusies te bereiken: te beperkt, omdat wij slechts over een 55 inscripties beschikken, waaronder vele van enkele letters[3]); te ongunstig, wijl de datum onzer teksten over het algemeen te recent is (men kan zeggen van na 400; de oudere zijn zeer kort en weinig talrijk); men dient hierin rekening te houden in de eerste plaats met Grieksche invloeden, die vanaf ± 700 reeds op het Lydisch moeten hebben ingewerkt. Er zijn ook inderdaad indo-germaansche elementen in de taal aan te wijzen[4]), maar of zij tot het oorspronkelijke Lydisch behooren, dan wel aan Hetietische, Phrygische, Perzische of Grieksche invloeden zijn toe te schrijven ligt in het duister; geringe overeenkomsten met het Hetietisch zijn eveneens aangewezen[5]). Dit alles behoeft echter nog niet ertoe te leiden het Lydisch als indo-germaansche taal te beschouwen (hoewel theoretisch de mogelijkheid blijft)[6]); de taal tot de groep der Kaukasische te rekenen is inderdaad verleidelijk[7]), maar ook hier ontbreekt vaste grond, want de enkele overeenkomsten, welke zijn aangewezen, kunnen zeer goed op ontleening berusten. Voorloopig zullen wij ons neer moeten leggen bij de gedachte dat ons huidige materiaal onvoldoende is. De nauwe verwantschap met het Etrurisch heb ik echter reeds genoemd, en ook de Voorgrieksche taal, die men als niet-indogermaansch beschouwt, is met het Lydisch verwant. Misschien kan hier Kretschmers proto-indogermaansche theorie uitkomst brengen[8]).

In weerwil van deze beperktheid hebben verscheidene geleerden beproefd de taal grammaticaal te bestudeeren en zelfs eenige inscripties te vertalen[9]). De resultaten loopen echter sterk uiteen, en een objectief beschouwer, die een vertaling wil geven, die niet woord voor woord hypothetisch is, zal inzien dat dit nu tot de onmogelijkheden behoort. Evenwel zijn ons enkele stereotype zinswendingen wel bekend. In hoeverre de gepubliceerde studies inderdaad de oplossing brengen kan slechts uitbreiding van ons materiaal uitwijzen. Door de vrijwel algeheele onleesbaarheid van onze inscripties, alsook door hun karakter (meest epitaaf-inscripties) zijn onze epigrafische bronnen voorloopig weinig bruikbaar.

Buiten deze bezitten wij als bronnen klassieke schrijvers en archæologische ge-

---

[1]) Van deze kwestie hoop ik in een der volgende *Jbr.* een overzicht te geven.

[2]) Onder anderen: J. Fraser *The Lydian Language* (Anatolian Studies pres. to W. Ramsay, Publ. Univ. Manchester 160, 1923 p. 139 sq.); W. Brandenstein *Caucasica* X, 1932 p. 92 sq.; A. Cuny *Étrusque et Lydien* (REA XXV, 1923 p. 97—112); A. Nehring *Reallex. d. idg. Altertumskunde* II p. 24 sq. (1929).

[3]) Een deel der Sardische inscripties werd het eerst door E. Littmann *Sardis* VI 1 (1916) gepubliceerd en voor het eerst ontcijferd, daarna alle teksten door W. H. Buckler *Sardis* VI 2 (1924), een waar corpusculum; daaraan toe te voegen: Buckler *JHS* 46, 1926 p. 36—41 (muntinscriptie in onjuiste lezing en foutieve verklaring) en W. Brandenstein *AfO* VII, 1931 p. 183 sq.; alles tezamen in J. Friedrich *Kleinasiatische Sprachdenkmäler* (Kleine Texte f. Vorl. u. Üb. 163, 1932) p. 108—123; een of twee muntinscriptietjes ontbreken nog.

[4]) Fraser in *Anatolian Studies* p. 139 sq.

[5]) B. Hrozný *Sprache der Hethiter* (BoK Stud. I, 1916) Anh. I p. 191 sq. (oude transcriptie!).

[6]) Zooals G. W. Elderkin *The 26th Lydian Inscription* (AJA 1933 p. 387 sq.) doet, en nog erger: F. Butavand *L'Énigme lydienne; les Inscriptions de Sardes* (Parijs 1935), die ik alleen ter waarschuwing noem, vgl. Deeters *OLZ*, 1936 p. 9; R. Thurneysen *KZ* 50, 1922 p. 35—40 is door de verbetering der transcriptie vrijwel waardeloos geworden.

[7]) A. Cuny *REA* XXV, 1923 p. 97—112.

[8]) P. Kretschmer *Die protidg. Schicht* (Glotta XIV, 1926 p. 300).

[9]) A. H. Sayce *The Decipherment of the Lydian Language* (AJP 46, 1925, p. 29—51); Sturtevant *Language* I, 1925 p. 69 sq.; W. Brandenstein *WZKM* 36, 1929 p. 263 en 38, 1931 p. 1. *Caucasica* IX, 1931 p. 25 en X, 1932 p. 1 (deze artikels vormen een geheel; het zijn de beste over het onderwerp); een goed overzicht geeft Deeters *RE* XIII, 1927 col. 2153.

gevens. Van de klassieke auteurs noemen wij in de eerste plaats Herodotus die 89 *capita* (I, 6—95) aan Lydië wijdde; en ook Nicolaus Damascenus, wiens fragmenten over Lydië op Xanthus teruggaan, een Lydiër van geboorte uit de 5de eeuw. Daar Lydië, Gyges en Croesus den klank hadden van onmetelijke rijkdommen en sprookjesachtige weelde, beïnvloedden zij de Grieksche en Romeinsche fantasie in niet geringen mate, zoodat wij wel overal opmerkingen over dat land aantreffen[1]). Tenslotte verstrekken de latere lexikografen nog enkele gegevens, speciaal Hesychius geeft vele glossen[2]).

Archæologische gegevens zijn echter spaarzaam, daar Lydië vrijwel alleen oppervlakte-exploratie gekend heeft. Reeds vroeg merkten de reizigers[3]) de 'Weenende Niobe', de 'Pseudo-Sesostris' e. d. op[4]). Naast de latere oudheden vermeldde men dan nog natuurlijk den grooten tumulus van Alyattes. De belangrijkste vruchten echter van de reizen worden vertegenwoordigd door het Grieksch-epigrafische materiaal, dat in groote hoeveelheid thans bekend is[5]). Hoewel deze inscripties vrijwel alle uit Hellenistischen tijd stammen hebben zij belang voor de topografie. voor de godsdiensthistorie en de eigennamen van Lydië[6]). Hiernaast staat rijk materiaal aan Romeinsche munten, die talrijke beelden geven, van sacralen aard meestal, uit het toenmalige Lydië, waarin vele herinneringen aan oudere tijden zijn bewaard[7]). Ook vertegenwoordigden munten tot voor niet zoo heel lang het grootste deel van ons oud-Lydische studiemateriaal[8]): daarnaast kwamen alleen enkele losse vondsten die ten deele nog niet eens met zekerheid aan Lydië toe te schrijven waren[9]). Met zekerheid behoorde aan Lydië wat Spiegelthal vond in de graftombe van Alyattes (thans verloren), en wat verder van Bin Tepe bekend was[10]). Deze Duitscher heeft in 1854 nl. enkele gravingen ondernomen in de tumuli die tegenover Sardes aan den rand van het Hermusdal liggen, op ± 15 km van de stad; zijn Engelsche collega Dennis (beiden waren consul te Smyrna), die er in 1882 groef en het Britsch Museum enkele oudheden bezorgde, heeft zelf niets gepubliceerd[11]).

Sardes zelf echter heeft grootere opgravingen gekend, die hoe belangrijk zij ook waren, toch teleurstellend zijn geweest voor hen, die groote resultaten verwachtten voor onze kennis van het oude Lydië[12]). De Amerikaansche archæologen, onder leiding van H. C. Butler, hebben nl. den tempel van de Sardische Artemis (na 400)

---

[1]) De meeste plaatsen heeft Radet *La Lydie* reeds gebruikt. Behalve Xanthos schreven ook Dositheus-Xenophilus, Polycharmus en Christodorus Λυδιακά, die alle verloren zijn. Hetietische teksten noemen Lydië alleen bij den ouden naam *Māša* = Maeonia [A. Götze *Kleinasien zur Hethiterzeit* (Orient u. Antike I, 1924), p. 23]; de Assyrische koningsannalen hebben alleen belang voor de laatste jaren van Gyges' regeering.

[2]) Buckler *Sardis* VI 2 indices; A. H. Sayce *Class. Rev.*, 1925 p. 159; id. *AJP* 1925 p. 51; J. H. Jongkees *JHS* 55, 1935 p. 80; ook verspreid in Brandensteins artikels.

[3]) Lijst in *RE* XII col. 2123.

[4]) Perrot V 1890 p. 239—336 (*History of Art in Phrygia, Lydia* etc., Londen 1892 p. 232—301) over Lydische oudheden; over de rotsreliëfs: *id.* IV, 1887 p. 742—759 en J. Garstang *Land of the Hittites* (1910) p. 167 sq.

[5]) *CIG* II Nrs. 2953—3522; P. Paris *BCH* VII 1884 p. 376 sq; P. Foucart *Exploration de la Plaine de l'Hermus par A. Frontrier* (BCH XI, 1887 p. 79 sq.); G. Radet *Inscriptions de Lydie* (ibid p. 445 sq.); C. Leemans *Verhand. Kon. Akad. Amsterdam*, Lett. XVII 1888,3; Buckler-D. M. Robinson *Sardis* VII 1; K. Buresch *Aus Lydien* (Leipzig 1896); A. Körte *Inscriptiones Bureschianae* (Wiss. Beil. z. Vorl. verz. Univ. Greifswald, Ostern 1902); J. Keil—A. v. Premerstein *Reisen in Lydien* (Denkschr. Akad. Wien LIII, 1908; LIV, 1911; LXII, 1914); Buresch *AM* XIX 1894 p. 102.

[6]) *Sardis* VI 2, VII 1 (indices).; J. Sundwall *Die einheimischen Namen der Lykier* (Klio, Beiheft XI. 1913); G. Meyer *Bezzenb. Beitr.* X p. 183.

[7]) B. V. Head *British Museum, Cat. of Greek Coins. Lydia* (1901); F. Imhoof-Blumer *Lydische Stadtmünzen* (Rev. Suisse de Num., Schweiz. Num. Rundschau 1897).

[8]) F. Lenormant *Monnaies royales de la Lydie* (Ann. de Num. 1876), en Head *BMC Lydia.*

[9]) Perrot V p. 265 sq.

[10]) Von Olfers *Über die lydischen Königsgräber bei Sardes und den Grabhügel des Alyattes* (Abh. Akad. Berlin 1858 p. 539 sq.)

[11]) A. Choisy *Note sur tombeaux lydiens de Sardes* (Rev. Arch. 32, 1876 p. 73 sq.); Perrot V p. 265—280, p. 903 sq.

[12]) *Preliminary Reports: AJA* 1910 p. 401, 1911 p. 445, 1912 p. 465, 1913 p. 471, 1914 p. 425, 1922 p. 389 (Butler en Shear). Publicatie: *Sardis. Publications of the American Soc. for the Excavation of Sardis* (Leiden): I 1 H. C. Butler *The Excavations 1910—'14 (1922)*; II 1 H. C. Butler *The Temple of Artemis* (1925); V 1 C. R. Morey *The Sarcophagus of Claudia Antonia Sabina* etc. (1934), VI 1 E. Littmann *Lydian Inscriptions* (1916), 2 W. H. Buckler *Lydian Inscr.* (1924); VII 1 W. H. Buckler-D. M. Robinson *Greek and Latin Inscriptions* (1933); X 1 T. L. Shear *Architectural Terra-Cottas* (1926); XI 1 H. W. Bell *Coins* (1916); XIII 1 C. D. Curtis *Jewelry and Gold Work* (1925).

blootgelegd met een gebied er omheen, maar door een samenloop van tegenslagen (de wereldoorlog, de Grieksch-Turksche oorlog die het grootste deel der vondsten vernietigde, terreinmoeilijkheden, gebrek aan middelen, en de dood van Professor Butler in 1922) konden zij er vrijwel niet toe komen af te dalen tot het Magna Mater heiligdom dat eronder moet liggen. Ook slaagden zij er niet in den Zeustempel met de Lydische koningspaleizen te vinden. Het onvolkomene in deze resultaten wordt eenigszins vergoed door het vinden van de meesten der nu bekende Lydische inscripties, en door het bekend worden van de oude ceramiek, veelal monochroom en van bizonderen vorm[1]). Verder werden ongeveer 1400 rotsgraven geopend, die soms fraaie stukken opleverden, waaronder het goudwerk opvalt: dit heeft ons een blik gegund op de in de Oudheid spreekwoordelijke rijkdommen van het land, èn op den hoogen trap der goudsmeedkunst[2]). Nog iets anders hebben de Amerikaansche opgravingen ons geleerd: de plaats van Sardes is eerst sinds ± 900 bewoond geweest[3]). Zij die meenden hier het Homerische Hyde te vinden zijn dus bedrogen uitgekomen: om oudere vondsten te doen dient men elders te graven.

Buiten het Hermusdal, waartoe wij ons tot nog toe beperkten is het onderzoek nog minder belangrijk geweest: aan den NW-kant van Lydië hebben de leden van de Duitsche expeditie naar Pergamum het gebied geëxploreerd[4]). In het Z. hebben Paton en Myres enkele graven bestudeerd[5]). Nog één graving valt echter te vermelden: in Belevi (bij Ephesus), waar Weber vroeger een tumulus onderzocht, heeft thans Keil zich neergezet voor een opgraving, die wat oud-Lydië betreft, niets nieuws opleverde[6]). Hierbij moet ik opmerken dat Keil[7]) meent met een Hellenistisch monument te doen te hebben, hetgeen overigens ook van beteekenis zou zijn; evenwel is de bouwwijze van de muren, waarop hij zijn oordeel baseert, geen voldoende criterium, daar men toch immers heeft opgemerkt, dat de muren der gegarandeerd Mermnadische graven van Bin Tepe dezelfde structuur vertoonen[8]).

Door den aard van bovengenoemde bronnen is tevens de aard der geschiedkundige studies bepaald: zij dragen nog steeds een voorloopig karakter en bewegen zich om de koningen en den godsdienst. In groote trekken kennen wij de geschiedenis van den Lydischen godsdienst, en ook zijn ons verscheidene godenamen bekend[9]). Verder hebben wij, voornamelijk uit de schrijvers, het een en ander geleerd omtrent de Magna Mater en den vadergod Attis[10]). De rijke mythologie is nog vaag: een sage uit muntbeelden opgebouwd door Head[11]), een gereconstrueerd volksverhaal over den ring van Gyges (Gyges is ook een heros)[12]), de Lydische verhalen der klassieken: Arachne, Niobe, Midas, Adrastus enz.

1) Nog ongepubliceerd; zie echter: *Sardis* I 1 passim; G. Chase *AJA* 1914 p. 432; id. *Two Vases from Sardes* (AJA 1921 p. 111); A. Rumpf *Lydische Salbgefässe* (AM 45 1920 p. 163 sq.).

2) *Sardis* XIII 1 (de afbeeldingen laten echter te wenschen). — De Amerikanen verdeelen de grafvondsten over de verschillende deelen der publicatie volgens het materiaal en tezamen met de andere vondsten. Op deze wijze is het onmogelijk of zeer lastig na te gaan welke voorwerpen bij elkaar zijn gevonden, zoodat men dan niet de Lydische vondsten aan de hand van de Grieksche kan dateeren. Beter deden onlangs bv. de Zweedsche opgravers van Cyprus, die ieder graf apart behandelden.

3) *Sardis* I 1 p. 151, 155; Chase *AJA* 1914 p. 432 sq. G. Karo *AM* 45 1920 p. 146 stelt de limiet op ± 700.

4) Schuchhardt in *Pergamon* I 1 p. 138 sq.

5) W. Paton — J. Myres *Karian Sites and Inscr.* (JHS XVI 1896 p. 198); W. Paton *Sites in E. Karia and S. Lydia* (JHS XX 1900 p. 57).

6) Weber Μουσ. καὶ Βιβλ. (Smyrna) 1878/80 p. 89 sq.; Perrot V p. 280—284; J. Keil *Öst. Jahresh.* XXVIII 1933 Beiblatt col. 28 sq., XXIX 1934 Beibl. col. 101 sq.

7) *Öst. Jhrh.* XXVIII Beibl. col. 29, XXIX Beibl. col. 115.

8) *Sardis* I 1 p. 11; Choisy *Rev. Arch.* 1876 p. 77; Radet *La Lydie* p. 293.

9) J. Keil *Die Kulte Lydiens* (Anatolian Studies p. 238 sq.); binnenkort zal in de *Mnemosyne* een artikel hierover verschijnen.

10) H. Graillot *Le Culte de Cybèle* (Bibl. des Ec. franç. d'Ath. et de Rome 107, 1913); G. Radet *Cybébé. Etude sur les transformations plastiques d'un type divin. L'Artémision de Sardes* (Bordeaux-Parijs 1909); Ch. Picard *Ephèse et Claros* (Diss. Parijs 1923); vgl. ook F. Muller Jzn *Studia ad Terrae Matris cultum pertinentia* (Mnemosyne 1935). Over Attis: J. G. Frazer *The Golden Bough* IV 1: Adonis, Attis, Osiris (3de ed. vanaf 1914); H. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult* (RVV I 1903).

11) Head *BMC Lydia* p. CXI sq.

12) K. F. Smith *The Tale of Gyges and the King of Lydia* (AJP XXIII 1902 p. 261 sq., 361 sq.) De plaats van den heros (of god) Gyges moet belangrijker zijn geweest dan Smith doet voorkomen (het Gygæïsch meer!): G. Curtius *Artemis Gygaia* (Arch. Ztg. IX 1851 p. 148 sq.).

Wat de oudere geschiedenis van Lydië betreft (vóór 700) tasten wij nog in volkomen duister: de klassieken hebben ons enkele fraaie vertelsels overgeleverd uit dien tijd, maar het spreekt vanzelf dat wij deze niet zonder meer kunnen gebruiken. Voor de oudere tijden kan men een verband gissen tusschen de Lydiërs en de West-Kleinaziatische kultuur, die Bittel[1]) over de 3de en 2de millennia scherp onderscheidt van de Centraal- en Oost-Kleinaziatische beschavingen. Zooals Bittel reeds zegt, ontbreken ons nog voldoende vindplaatsen in het Westen, en Lydië zelf kan er geen enkele aanwijzen; hierin vertoont het land dus een grooten achterstand ook bij de onmiddellijke omgeving (Yortan, Kültepe). Wat het 2de millennium betreft, kunnen wij wel aannemen, het gezag van Dussaud[2]) ten spijt, dat de macht van het Nieuw Hetietische rijk (± 1450—1200) zich ook over Lydië uitstrekte[3]); hieraan herinneren de rotsreliëfs van Karabel enz. De 'pré-lydiens' vallen nog geheel voor rekening van Dussaud.

Moge de Hetietische overheersching een eenigszins vast punt geven, daarna komt een lacune tot ± 900 (of 700?), van welken tijd de oudste vondsten van Sardes zouden dateeren; indien dit juist is, zou Sardes eerst in dien tijd gesticht zijn. Dit zou dan in verband kunnen worden gebracht met de Lydische zeeheerschappij, die Bork[4]) berekent op 987—895. Hierna echter breekt met ± 700 de periode aan waarvan wij iets weten: na het koningshuis der Sandoniden (Herakliden), dat met Kandaules zou zijn geëindigd, volgt de dynastie der Mermnaden. Hier doet zich de moeilijkheid der dateering voor; de meest gebruikelijke is die van Radet, van 1893[5]). Sindsdien hebben de Assyrische koningsannalen twijfel aan de juistheid gewekt[6]), maar ik geloof hieraan geen beslissende waarde toe te mogen kennen, en houd me dus aan Radet's dateering.

Als eerste koning uit het Mermnadische huis treedt Gyges op (687—652), naar wij mogen aannemen ten onrechte geïdentificeerd met den reeds genoemden heros; vandaar de fraaie en minder fraaie verhalen om zijn persoon. De handel tusschen Oost en West gaat langs den Koningsweg en via Sardes; hij vormt een der belangrijkste bronnen van welvaart van Lydië, evenwel alleen als de weg een uitvoerhaven heeft aan de Ægæische zee, en de verbinding met het Oosten open blijft. De verstopping aan een van beide zijden is de grootste vijand waarmee Lydië te strijden heeft gehad. Gyges trachtte eerst in Ionië een haven te bemachtigen. Nog was hem dit niet gelukt of hij kreeg te doen met de Kimmeriërs, die hij met Assyrische hulp versloeg. Vervolgens schijnt hij in Mysië aan de Propontis een uitvoerhaven te hebben gesticht, om dan in een tweeden oorlog met de Kimmeriërs, van Assyrische hulp verstoken, het onderspit te delven. Zijn opvolger Ardys (652—615) wist hen echter te verdrijven en wendde zich weer tot Ionië; verwoeste Priëne, nam Kolophon, en sloeg in 616 het beleg voor Milete. Dit beleg vond voortgang onder Sadyattes (615—605), van wien wij verder niets weten, en eindigde met de inname in 604 onder Alyattes (605—561), den grootsten Mermnade; ook Smyrna werd verwoest, Kolophon hernomen. De handel vond zijn weg toen over Kyme en het steeds bevriende Ephesus. Hierop volgden veroveringen in Troas, Bithynië en Paphlagonië, die tot den bekenden oorlog (591—28 Mei 585) met Cyaxares, den Koning der Meden leidde, de Halys als grensrivier Alyattes' waarna 't rijk van dat van zijn machtigen buur scheidde. Tenslotte volgde een veldtocht in Karië (± 566). Alyattes werd begraven in den enormen tumulus, die spontaan opgeworpen zou zijn door de Sardische burgers, en ook Herodotus bewondering afdwong; de afmetingen zijn ook niet gering (hoogte 115 m, omtrek 1115 m).

Croesus (561—546) had als zoon eener Karische eerst om den troon te strijden met zijn halfbroer Pantaleon, van een Ionische moeder en leider van een philhelleensche partij. Deze opvolgingsstrijd zette Croesus voort in de onderwerping van Ionië. Vervolgens wendde ook hij zich tot de blijkbaar rumoerige Mysiërs, Bithyniërs, Paphlagoniërs, Phrygiërs en andere volken, zoodat hij met uitzondering van Lycië en

1) K. Bittel *Prähistorische Forschung in Kleinasien* (Istanbuler Forsch. 6 1934), speciaal p. 112 sq.

2) R. Dussaud *La Lydie et ses voisins* (Babyloniaca XI 1929/30).

3) Vgl. A. A. Kampman, *Jbr.* 3, p. 116; zie thans dit *Jbr.* p. 212—231.

4) F. Bork *Zur kleinasiatischen Geschichte* (Klio XXVIII 1935 p. 16—20).

5) Radet *La Lydie*; vgl. de artikels in *RE* s.v. Lydia, Gyges etc.

6) Olmstead *Anatolian Studies pres. to Ramsay* p. 294, 296 n. 2.

Cilicië heel Klein-Azië bewesten de Halys zijn rijk kon noemen. De verovering van Lydië door Cyrus in 546 is bekend.

De Lydische koningen zijn blijkbaar goede economen geweest, want men is niet ver van de waarheid wanneer men Gyges de eer geeft de eerste munten (althans staatsmunten) te hebben geslagen. Deze zijn van electrum, een natuurlijk alliage van goud en zilver dat tot in Sardes zelf werd gevonden. Vanaf Gyges vinden wij dan een uniforme serie tot Alyattes, die de muntbeelden wijzigt. Croesus nam het bimetallisme aan (zuiver goud naast zuiver zilver), terwijl hij tevens twee verschillende muntstandaards invoerde, die zich goed voegden in de muntsystemen van Ionië. Maar niet alleen in monetaire politiek, ook in andere opzichten oriënteerde Lydië zich steeds meer op Griekenland (wijgeschenken naar Delphi, enz.), zoodat Croesus aan het eind van zijn regeering een bijna Grieksch vorst was geworden.

Na den ondergang van het Lydische rijk vermengden de Lydiërs zich blijkbaar zeer weinig met andere volken: onze jongst dateerbare inscriptie (No. 3, uit Sardes) is gesteld in 330/29. Dit zou men niet verwachten, want juist in Sardes, een internationale handelsstad en verkeerscentrum, zou men het uitsterven van de inheemsche taal eerder verwacht hebben. Een gevolg van deze positie der stad was dan ook wel, voor wat het Grieksch betreft, een bizonder mengdialekt [1]. Strabo deelt mede dat in zijn tijd, omstreeks het begin onzer jaartelling, het Lydisch was uitgestorven, maar de mogelijkheid is toch niet gering dat de taal tot zelfs wel in de 6de eeuw n. Chr. voortleefde, evenals vele andere Kleinaziatische talen [2].

Zoo kunnen wij, al is het uiterst onvolledig, de lotgevallen van Lydië en zijn taal gedurende misschien wel een 12 eeuwen volgen, waarvan echter slechts de helft binnen het kader van het *Jbr.* valt; daarvóór is Lydië's geschiedenis een nog vrijwel ongeopend boek. Toch liggen de plaatsen waar men door graven onze kennis zou kunnen uitbreiden voor het grijpen: Sardes moge ons niet verder brengen dan 900, de stad is toch belangrijk genoeg; de nekropolis van Bin Tepe is nog steeds van groot gewicht, evenals het nabije Koloë, en hoeveel zeggen ons niet oud-Lydische namen als: Mostene, Mastaura, Plastene (allen aan de Magna Mater gewijd), Thyatira (den vadergod gewijd), of Tyrrha?

Bussum J. H. JONGKEES

ARCHÆOLOGIE VAN MESOPOTAMIË

NIEUWE GEGEVENS EN NIEUWE STUDIES OVER HET TIJDPERK VÓÓR SARGON VAN AKKAD (± 2550 v. Chr.)

Zie Platen XXVII en XXVIII en Kaart 3

Het is niet alleen aan de depressie op œconomisch gebied toe te schrijven dat de groote bedrijvigheid der opgravers van allerlei nationaliteit eenige jaren geleden waar te nemen in den staat Irâq, verflauwd is. Immers een nieuwe wet, op opgravingen en alles wat daarmee samenhangt betrekking hebbende, schrikt door haar strenge bepalingen, geinspireerd op nationalen trots, eerder den toekomstigen opgraver door het schrikbeeld van 'division's day' af, dan dat zij hem het aanlokkelijk maakt het door den staat nagelaten werk, voor dien te verrichten. Des te meer moet gewaardeerd worden dat het werk in de wintermaanden 1935—36 nog op een drietal plaatsen voortgezet is: in het Noorden Tepe Gawra (*Bulletin of the Americau schools of oriental research* Nos 61 en 62, 1939); ten NW van Bagdad in *Eshnunna* (Tell Asmar), Chafadje; Ishhali benevens Tell Agrab als nieuw opgravingsterrein (6de campagne van het *Oriental Institute... Chicago* onder leiding van professor Frankfort; *Illustrated London News* 5, 12, 26/9-[3]36) en in het Zuiden *Uruk* (Warka), de stad van Gilgameš. Tot

¹) L. Radermacher *Sardismos* (Anz. Akad. Wien, phil-hist. Kl. 59 p. 1).

²) K. Holl, *Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nachchristlicher Zeit* (Hermes 43 1908 p. 240 sq.).

onze spijt mochten wij nog niet het verschenen 'Kurzbericht' over het 8ste opgravingsseizoen ontvangen, en beperken wij ons tot het verslag over het 7de [1]).

Al deze opgravingen leveren gewichtige gegevens voor de reconstructie van de geschiedenis van het derde en vierde millennium van Mesopotamië waarbij niet achter staan de resultaten van A. Parrot in Tel Ḥariri (= Ma'eri, Mâri), nog net in Syrië liggend [2]) in drie achtereenvolgende opgravingen verkregen (*Illustration* en I L N 31/10-'36 voor de 3de campagne); (een samenvattend overzicht heeft Parrot ons gegeven in zijn *Mari, une ville perdue... et retrouvée par l'archéologie française*, Paris [1936]) [3]), ja men kan zelfs beweeren dat ieder boek, dat poogt een overzicht te geven over de vondsten of ze tracht te ordenen tot een geschiedkundig geheel, reeds bij zijn verschijnen in elk geval in bepaalde punten dient herzien of bijgewerkt te worden. Toch zijn die noodig, omdat zij ons in staat stellen het nieuw gevondene beter te waardeeren en te rangschikken. Vermelden wij dus, voor we op de resultaten van de opgravingen nader ingaan, de desbetreffende studies.

Het meest algemeen gehouden is Seton H. F. Lloyd's *Mesopotamia* (London, 1936). Het beoogt, en slaagt er ook in, den 'general reader' in te leiden in de oudste geschiedenis van het tweestroomenland en zoodoende is de titel eenigszins misleidend. Na een overzicht over de voornaamste opgravingen uit de laatste jaren, geeft het een schets van de *Primitive cultures and origins* en behandelt de gebouwen, graven en andere vondsten uit het vroeg-dynastische tijdperk. Nieuwe gezichtpunten worden niet gegeven, maar door zijn ondervinding als opgraver weet de schrijver aan vele punten een origineele behandeling te schenken. In het bijzonder verdient vermelding dat hij een probleem ter sprake brengt, waarop ook Professor Frankfort in een artikel in *Burlington Magazine* gewezen heeft, nl. de waardeering van de Sumerische beeldhouwkunst als kunst, afgescheiden van de historische moeilijkheden der interpretatie. Het niet scheiden toch van deze twee gebieden is wel het bezwaar dat men uiten mag tegen Sir Leonard Woolley's *The development of Sumerian art* (London 1935). Daarom voldoet juist, daar het hoofdzakelijk wil werken door wat de moderne photographie vermag, Ch. Zervos' *L'art de la Mésopotamie de la fin du quatrième millenaire au XV_e siècle avant notre ère* (Paris 1935). — Aan den eenen kant registreerend, aan den anderen kant scherp ontledend heeft A. Moortgat in een hier en daar wel is waar eenigszins moeilijken stijl een monographie gewijd aan de *Frühe Bildkunst in Sumer* (Leipzig 1935) [4]). Het naturalisme der Kunst uit de *Uruk IV-periode* behoeft volgens hem nog niet een lange periode van ontwikkeling te veronderstellen, want de Sumerische kunst ontwikkelt zich juist in de richting van de schematiseering. De *Djemdet-Naṣr-tijd* brengt in zijn zucht daartoe slechts de verdere ontwikkeling daarvan, de godheid wordt weergegeven door abstracte teekens. Dit slaat op de afbeelding op de albasten vaas, waar de godin Innin bij een offerscène slechts door haar symbool, den 'rietbundel' wordt weergegeven [5]). Een breuk in de ontwikkeling, hoewel het traditioneele niet geheel verwaarloosd wordt, ligt tusschen Djemdet-Naṣr en de Mesilim [6]) periode. Dit is het oudste gedeelte van het vroeg-dynastische tijdperk, door M. in navolging van Heuzey onderscheiden van het tijdvak dat tusschen Ur-nanše en Urukagina van

¹) A. Nöldeke, H. Lenzen, A. von Haller und W. Göpner, *Siebenter vorläufiger Bericht über die von der deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen*, Berlin 1936 = Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1935 No 4 (phil.-hist. Klasse).

²) Alleen die te Uruk zijn ook voor den tijd na Ḥammurabi belangrijk, in het bijzonder voor de Parthische en Seleucidische perioden. Zoo werd in de Seleucidische Kapel in den Südbau een nieuwe Arameesche inscriptie gevonden van Anu-uballit ΚΕΦΑΛΛΩΝ die 201 v. Chr. den daar gelegen tempel bouwde of restaureerde. O. Krückman in *Siebenter... Bericht*, pg. 36—7.

³) In het bijzonder aan te bevelen voor hen die, een goed leesbaar, goed gedocnmenteerd en ... goedkoop boek (15 *francs*, Editions „Je Sens"), willen hebben; evenzoo van denzelfden auteur *Villes enfouies* (*Trois campagnes de fouilles en Mésopotamie*) (Lagash en Larsa) en *De Babylone à Jericho* (L'archéologie contemporaine et la Bible) 2e ed.

⁴) *Mitteillungen des Vorderasiatischen-Aegyptischen Gesellschaft*, 40. Band, 3. Heft

⁵) Een afbeelding van het origineel (Bagdad) en gerestaureerd gipsafgietsel vindt men nu op *Tafel* 3 en 2 van E. Heinrich, *Kleinfunde aus den archaischen Tempelschichten in Uruk*, Berlin—Leipzig, 1936; vgl. ook Mrs. E. Douglas-van Buren, *The Ear of Corn*, Analecta Orientalia 12, 1935, 327 en W. Andrae, *Schrift und Bild*, o. c., 1.

⁶) Mesilim, koning van Kiš, tegenstander van de oudste vorsten van Lagaš.

Lagaš lag. Een bepaalde grens tusschen de twee ligt er niet. Het algemeene kenmerk is een neiging tot abstractie en teekenen; vooral het innerlijke boeit den kunstenaar. In den Mesilim-tijd vallen bv. de in *Jaarbericht* N⁰ 2, op platen V—VIII afgebeelde beelden. De latere periode is vooral gekenmerkt door het geometrische element in de compositie. Wij achten deze uitgewerkte onderscheiding van Moortgat een der gewichtigste bijdragen voor de kennis van de vroeg-dynastische periode, die niet zulk een eenheid is als men zou vermoeden [1].

Konden wij op pg. 122 (Jbr. n⁰ 3), om tot de opgravingen terug te keeren, een gelijk opgaande ontwikkeling in Tepe Gawra VIII -*B* en -*C* met Uruk-IV constateeren, dit is onmogelijk voor de andere lagen Tepe Gawra X, Xa, XI, XIa, XII en XIII. Dit blijkt vooral in den bouwkunst, in laag XIa heeft men toch een 'rond huis' gevonden (plattegrond BASOR 62, 11), verdeeld in 17 vertrekken, dat als citadel en tempel dienst gedaan heeft. Uitsluitend steenen voorwerpen 'hammerstones' werden hierin gevonden. Dit bouwwerk gaat vooraf aan den Witten Tempel uit Uruk VI, het oudste dat wij uit Zuid Babylonie kennen. Doordat men nu in Uruk zelf erin geslaagd is het ontbrekende deel van den op pg. 122 vermelden tempel op te graven (laag IVa), is het nu voor het eerst gelukt in het E-anna complex voor zulk een ouden tijd het geheel van een tempelplattegrond te teekenen. De lengte is 54,20 m, de breedte 22,2. In zijn lengteas is hij geheel symmetrisch. Een binnenplaats in den vorm van een T geeft bij de uiteinden van den horizontalen lijn toegang tot de cella, waarachter een tweede hof in de breedte van het gebouw ligt. Ook de bouwgeschiedenis van laag Uruk III, evenals IV van zg. 'Riemchen' tegels en versierd met mozaieken, werd nader onderzocht, aldus kon de stratificatie bij den tempeltoren nader worden vastgesteld. Het blijkt nu dat onder de *ziqqurat* van Ur-Nammu (± 2300 v. Chr.) geen andere zich bevonden, maar slechts een nauw, laag U-vormig terras. Hierop had de cultus van Innin tot dien tijd plaats.

Eerst Ur-Nammu schonk haar een gelijkwaardige vereering als aan Anu zelf, voor wien een duizend jaar eerder een *ziqqurat* gebouwd was, een terras minstens 12 m hoog, beneden aarde en van boven tichels, waarop een tempel uit de Uruk III periode stond. Zoo hebben wij een dateering voor den tijd dat de 'dienstmaagd' verheven werd tot souvereine, van welke gebeurtenis een bilingue tekst melding maakt.

Belangrijk voor de kennis van het Djemdet Naṣr tijdperk was voorts de verdere blootlegging van den Sin-tempel te Chafadje onder leiding van P. Delougaz.

Twee bouwperioden konden reeds vastgesteld worden. Dit heiligdom heeft rijk gedecoreerde nissen in het pleisterwerk. De kennis van de plastiek en ethnographie werd verrijkt door het vinden van het vrouwenbeeldje afgebeeld op plaat XXVII*b* en nader besproken op pg. 268.

Tell Agrab, waar de directie van het werk in handen van Seton Lloyd stond, bracht ons direct in de oudste periode van het vroegdynastische tijdperk.

Ook hier werd een tempel blootgelegd, en wel met drie kapellen, waarvan één een opmerkelijk hoog altaar bezit. Een aantal deels fragmentaire beeldjes (Platen XXVII en XXVIII *c* en *g*, *d*, *a* en *f*) geven ons prachtige specimina van den Mesilim-stijl. Het complex van gebouwen is geheel op dezen heuvel door een gedeeltelijk blootgelegden muur van planoconvexe tegels omgeven.

Op zijn laatst uit dit zelfde tijdvak stammen ook de stadsmuren van Uruk, waarvan men het tracé door den rijken regenval heeft kunnen vaststellen.

De totale lengte is 9.5 km, zij omsluiten een terrein van 5 km², dat echter niet geheel vol gebouwd was. Iedere lezer van het *Gilgameš-epos*, waarvan in het prooemium de bouw der muren als Gilgameš' werk bezongen wordt (de fundamenten legden echter de 'zeven wijzen'), zal met aandacht de beschrijving [2] lezen. Bij het gedeelte in het ZO. was het mogelijk vast te stellen, dat het een dubbele ringmuur was, waarvan de binnenste het best behouden was. Deze bestaat uit een gemiddeld 5 m breede kern van ongebakken tichels, en heeft rechthoekige uitbouwsels van 1.8 m breedte en 2.5 m lengte. Aan beide zijden is een schuine rand van 1.25 m, van hetzelfde materiaal. Die aan den buitenkant sluit de uitbouwsels meest in en vormt zoo op 5 m van elkaar afstaande bastions, in den vorm van een halven cirkel. Tot nog toe werden twee poorten gevonden; die in de richting van Ur heeft een breedte van 3.5 m; rechthoekige uitbouwsels van 6.8 m lengte en 3.8 m breedte geven gelegenheid den vijand van drie zijden te bestoken.

De tempel van Ištar te Ma'eri heeft ook zijn bouwgeschiedenis; chronologisch houvast geeft eenigszins de vondst van twee zegels van het Fara-type, waar-

[1]) Op *Tafel* 2 van *Sechster* ... *Bericht Uruk* onderscheidt Heinrich in Uruk minstens zeven verschillende phasen voor de archaische laag I.

[2]) A. von Haller, *Die Stadtmauer*, Siebenter ... Bericht ... Uruk, blz. 41—45.

door zijn tweede stadium (één cella, één hof en hal met zes zuilen) in het vroegdynastische tijdperk geplaatst werd. Het eerste stadium had een gelijke indeeling, Parrot vergelijkt ze met die van de Ištar-tempels H en G uit Assur (verg. Jbr. N⁰ 3, blz. 119). Hieraan ging nog vooraf een klein heiligdom, dat dus met de phasen van den Sin-tempel uit Chafadje, bovengenoemd, gelijktijdig zou moeten zijn. Is dit juist, dan zou ook het daar gevonden vrouwelijk beeldje een chronologisch pendant hebben, in het bovenstuk van een beeldje van een baardeloozen man met de handen in gebedshouding in dien voorlooper van den lateren tempel gevonden (ILN 31/10 '36, Fig. 16 op blz. 763).

Het tijdperk van het tweede stadium ligt volgens Parrot tusschen 2950 en 2850, op grond van het semi-pictographisch karakter van enkele spijkerschriftteekens, het kende dubbele cella en dubbele hof. Hierin werden de ongeveer 100 beeldjes gevonden, die de plastiek van het Mesilim-tijdperk vertegenwoordigen. Eannadu van Lagaš vernietigde dezen tempel.

Het bovengaande diene slechts om den lezer een correlatie te geven van de terreinen waarop zoovele vondsten belangrijk voor godsdienst en beschaving van de menschen uit de duizend jaren vóór Sargon van Akkad gedaan werden, maar hier onvermeld moesten gelaten worden.

Leiden B. A. VAN PROOSDIJ

DE VERMEENDE CYCLOOP OP EEN TERRACOTTA UIT CHAFADJE

In de wintercampagne 1934/'35 vond de expeditie van het *Oriental Institute* onder leiding van Prof. Frankfort te Chafadje (het oude *Akšak*) een klein terracotta-reliëf uit de periode van omstreeks 2000 v. Chr., waarvan men een goede afbeelding kan vinden in *The Illustrated London News* van 5 September 1936, p. 388, afb. 3. De voorstelling op dit reliëf wordt door Prof. Frankfort in zijn beschrijving op p. 390 van het vermelde nummer en ook in het October-nummer van het *American Journal of Semitic Languages* (vol. LIII, 1936, p. 67 v.) gekenschetst als een nieuwe schakel tusschen de Grieksche en de Babylonische mythologie. Inderdaad lijkt de eene der beide figuren door het groote ronde oog in het midden van het voorhoofd (ondanks de bij cyclopen ongebruikelijke stralenkroon) op een voorlooper van den Homerischen Polyphemus. Zijn de denkbeelden omtrent deze eenoogige reuzen, die volgens Hesiodus aan Zeus den donder gaven en hem den bliksem smeedden, afkomstig uit Sumer en Akkad?

De voorstelling is inderdaad opvallend: een god, gekleed in den mantel der nomaden (?), met den boog en den pijlkoker op den schouder, met baard en de hoornenkroon, en vóór hem, met voorovergebukt lichaam, de handen op zijn rug gebonden, een andere god of dæmon, die gekleed is in den 'Zottenrock' (*kuannakku*, zie in dit *Jbr.* blz. 270) der Sumeriërs. Met zijn kort (eenigszins sikkelvormig) zwaard heeft de eerstgenoemde god zooeven het hoofd van den dæmon afgehouwen en hij houdt dit hoofd, dat dus niet meer op de schouders rust, met zijn linkerhand omhoog. Wat hier voorgesteld is, is een terechtstelling door onthoofding: slechts op deze wijze is de houding van het lichaam van de tweede figuur verklaarbaar. Het eigenaardigst is het afgehouwen hoofd: het heeft den vorm van een ster met twaalf stralen en het heeft het éene cyclopen-oog midden op het voorhoofd. Boven tusschen de beide figuren ziet men onduidelijk de omtrekken van een visch (?).

Dit alles wordt duidelijker door analoge voorstellingen op de cylinder-zegels. Wij kiezen als de beste analogie het Assyrische zegel, dat kort geleden door Z. M. Kaiser Wilhelm II in diens belangrijke *Studien zur Gorgo* (Berlijn 1936) op p. 26 (afb. 5) is afgebeeld en in verband gebracht met de mythe van Perseus: hoe deze aan het vrouwelijke monster Gorgo (Medusa) haar met slangen omringd hoofd afslaat. Op dit zegel (vgl. W. H. Ward, *Seal-Cylinders*, fig. 643) moet de terechtstelling pas beginnen; het sikkelvormige zwaard en het visch-symbool zijn hier duidelijk; de dæmon heeft eveneens twaalf stralen (in andere rangschikking), maar een menschelijk gelaat, zonder cyclopen-oog [1].

[1]) Vgl. ook O. Weber, *Altorientalische Siegelbilder*, II, No 269.

Het materiaal is, wat de afbeeldingen op cylinder-zegels en terracotta's betreft, vrij omvangrijk; het werd indertijd door D. Opitz in het *Archiv f. Orientforschung* (deel V, 1928/9, p. 81—89) verzameld in een opstel met den (smakeloozen) titel *Der geschlachtete Gott*. In ieder geval is de terechtgestelde god of dæmon mannelijk en zijn de stralen (b.v. ook bij Opitz, *Tafel* XI, 3. A 142) geen slangen. Het verband met de Perseus-mythe kan evenmin als dat met de cyclopen als onmiddellijk worden verondersteld, al zijn de mythen betreffende de overwinning van de macht der onderwereld door of in opdracht van den zegevierenden god van het jonge licht nauw met elkander verwant. Het verdient ook methodisch de voorkeur, ondanks de schakels, die de Prae-Helleensche mythologie met de Babylonische blijken te verbinden, de verklaring in de eerste plaats op Babylonisch terrein te zoeken.

Welke god de terechtstelling voltrekt, blijkt uit het visch-symbool, dat wij, hoezeer onduidelijk, ook op de afbeelding in de *Illustrated London News* meenen te onderkennen: het is niet Marduk zelf, maar zijn vader Ea, de god der wijsheid en van het leven, dat in de diepte der wateren des doods schuilt. Het is opmerkelijk, dat de laatste lacunes van den tekst, waardoor deze afbeelding wordt toegelicht, door een publicatie van E. F. Weidner juist in denzelfden winter van 1936 werden aangevuld, waarin deze nieuwe en voortreffelijkste afbeelding door Prof. Frankfort werd gevonden [1]). Wij lezen in het Babylonische epos der Wereldschepping *Enuma eliš* over Kingu, den vijand der goden, den echtgenoot en vizier van de booze Tiâmat, die door deze de waardigheid van oppergod (het 'Anuschap', tafel II, r. 153 vv.) en het beheer over de tafelen van het noodlot ontvangen had. Nadat het Zonnekind Marduk de overwinning behaald en de goden, zijn broeders, van deze tyrannie bevrijd en uit de twee helften van Tiâmat het firmament en de aarde gevormd had, komen de goden bijeen om den overwinnaar te huldigen en om hun gevallen opperheer Kingu voor zijn hoogmoed te straffen:

'Kingu is het geweest, die den opstand begonnen,
Tiâmat opgehitst en den strijd aangebonden heeft!
Nadat zij (nl. de goden) hem gebonden hadden, hebben zij hem als
gevangene voor Ea gebracht;
Straf heeft hij [2]) hem opgelegd, zijn aderen doorgehouwen.
Uit zijn bloed schiep hij de menschheid.
Den dienst der goden heeft hij hun opgelegd, de goden echter vrijgelaten...'

In het vervolg wordt dan beschreven, hoe Marduk, nadat Ea de schepping der menschen, 'dit onbegrijpelijke werk', voltooid had, ook de 600 groote goden in twee helften over den hemel en de onderwereld verdeeld heeft (tafel VI, r. 29—50, naar de telling der regels bij Labat en Weidner).

Over Kingu — wellicht een oude god en heros eponymos van het land *Ki-en-gi* = *Šumer* — zou men veel belangwekkende gegevens kunnen verzamelen. Voor de latere Babylonische theologie en mythologie is hij in elk opzicht de tegenhanger en de tegenspeler van den Verlosser Marduk. Hetgeen Marduk in de bovenwereld is, dat is Kingu in de plaats der verschrikking beneden; en pas aan het eind van den kringloop der tijden (waarvan het jaar een afbeelding is in het klein) komt de strijd tusschen die beiden tot een beslissing [3]). Nog in Jezaja 14^{12} vv. wordt de gevallen koning van Babel, die naar het doodenrijk afdaalt, vergeleken met dezen uit den hemel gevallen 'Morgenster', den zoon des dageraads, die ter aarde werd nedergehouwen, omdat hij zijn zetel boven de woonplaats der goden in het Noorden wilde verhoogen en zich de waardigheid van Oppergod wilde toeëigenen, Dit woord werd de aanleiding tot de legende van Lucifer's val, ons bekend en vertrouwd door het epos van Milton en door het grootsche drama van Vondel.

F. M. TH. BÖHL

1) E. F. Weidner, *Die Schöpfung des Menschen und die Einsetzung der Anunnaki*: Archiv f. Orientforschung XI (1936), p. 72 vv. De nieuwste vertaling van het geheele epos is die van R. Labat, *Le Poème Babylonien de la Création*, Parijs 1935.

2) Blijkens r. 34 moet bedoeld zijn het enkelvoud; het onderwerp is de god Ea, vgl. Weidner, *l. c.*, p. 73, noot 36.

3) Vgl. enkele aanteekeningen over dit onderwerp (en ook over de schepping der menschen uit het bloed van dezen gevallen en terechtgestelden god of daemon) in mijn opstel over *Die fünfzig Namen des Marduk* (Archiv f. Orientforschung XI, 1936, p. 191, noot 3).

HET OUDSTE HISTORISCHE TIJDPERK VAN IRAN

VASTE GEGEVENS EN PROBLEMEN

Afkortingen:

AMI = *Archæologische Mitteilingen aus Iran*, herausgegeben von Ernst Herzfeld, Berlin, Band I–VIII (1929–1936)
AHI = *Archæological History of Iran*, by ERNST HERZFELD, London 1935
Prašek = J. VON PRAŠEK, *Geschichte der Meder und Perser*, I, II, Gotha 1906
König = F. W. KÖNIG, *Älteste Geschichte der Meder und Perser*, *Leipzig* 1934 (Der alte Orient, Band 33)

Het Iraansche hoogland, waaronder men ruw genomen het grondgebied van het tegenwoordige Perzië (Iran), Afganistan en Beloetsjistan kan verstaan, bezit noch in de aardrijkskunde, noch in de geschiedenis, noch in de praehistorie, een benaming, die niet reeds de inbezitneming dier gebieden door Iraansche volken impliceert. Over den prae-Iraanschen tijd worden wij alleen ingelicht door archæologische vondsten [1]), door spijkerschriftoorkonden uit Babylonië en voor zoover Elam — de eenige nog bruikbare prae-Iraansche benaming voor een deel van Iran [2]) — betreft, Elamietische spijkerschriftdocumenten uit de oud- en middel-Elamietische perioden [3]). Over Elam gaat dan ook het licht der historie vroeger op, maar tot in den Iraanschen tijd blijft ook deze geschiedenis „schemergeschiedenis" (*Frühgeschichte*), het overgangstijdperk tusschen praehistorie en historie, waarin de archæologische en historische methoden elkander nog den voorrang betwisten. Het onderzoek op dit gebied stelt daardoor buitengewoon hooge eischen, die dan nog slechts zelden een aan de inspanning evenredig bevredigend resultaat opleveren [4]).

De historische periode van Iran begint, met uitzondering van Elam, eerst met, of liever na, het binnnendringen van de Arische Iraniërs in de steppen, bergdalen en oases van het groote plateau, dat zich tusschen den Indus en Mesopotamië uitstrekt. Ook hier is het in den aanvang niet meer dan „schemergeschiedenis", want de Assyrische berichten uit de 9de tot de 7de eeuw geven slechts zijdelingsche en fragmentarische inlichtingen, voor zoover de ten Oosten van Assyrië wonende volken in den politieken belangenkring van het Assyrische rijk vallen. Maar de berichten zijn volledig genoeg om de gevolgtrekking te kunnen maken, dat in deze eeuwen belangrijke ethnische verschuivingen en veranderingen plaats grepen, van welke de voornaamste is het optreden van het Arisch-Iraansche element in de min of meer onafhankelijke plaatselijke dynastiën en hun aanhang, die allengs duidelijker de politieke leiding verkrijgen. Voor dezen tijd ontbreken archæologische gegevens op het Iraansche plateau zelf bijna geheel, met uitzondering van de inscripties en andere overblijfselen van het Urartaeïsche of Chaldische rijk van Biaina in Armenië; in de Grieksche berichten is nog slechts een uiterst zwakke herinnering aan dezen migratietijd te ontdekken. Nu kan evenwel de studie van het vroegste optreden van het Arische bevolkingselement niet worden losgemaakt van de wetenschap, dat reeds belangrijk vroeger duidelijke sporen van Arischen godsdienst en nomenclatuur optreden in nog westelijker gebieden, vooral in Noord-Syrië in het Mitanni-Rijk; de bekendste vondsten in dit opzicht zijn de vier Arische godennamen, welker dragers worden aangeroepen in een Hittietische verdragoorkonde uit Boğazköy van omstreeks 1400 v. Chr., en de paardensport-uitdrukkingen in de terzelfder plaats gevonden tabletten van Kikkuli den Mitanniër.

Met de vorming van het Medische rijk begint het licht der geschiedenis al iets helderder te schijnen over de oudste Iraniërs. Toch komt dit licht nog bijna niet niet uit Iran zelf, maar de gegevens kunnen hier, naast de Assyrische documenten,

1) Zie *Jaarbericht van E. O. L.* Nr. 3, p. 128 vlg. en Sir Aurel Stein *An archaeological Tour in the ancient Persis* in *Iraq* III, 2, p. 111—221.

2) Hierbij wordt aangenomen, dat de namen Meden (*Mada*, *Madai*) en Perzen (*Parsuaš*, later *Parsa*) Iraansche stamnamen zijn, wat niet vaststaat.

3) Vgl. C. van Gelderen, *Elamietische goden en koningen* in *Stemmen des Tijds* 1924.

4) Hierover o. a. F. Schachmeyer, *Hethiter und Achäer*, Leipzig 1935, p. 7 vlg.

ontleend worden aan de Grieksche berichtgeving, vooral Herodotus en de Ktesias-fragmenten. Een nauwkeurige datum voor het begin van deze tweede periode kan nog moeilijk opgegeven worden; ruw genomen kan men haar omstreeks 700 v. Chr. laten beginnen, in welken tijd de eerste Cyaxares (*Uaksatar*) en Achæmenes (*Haḫāmaniš*), de stamvader de Achæmenieden, geleefd moeten hebben. Men kan deze periode het best doen eindigen met de inneming van Babylon door Cyrus (*Kuruš*) den Grooten [1]) in 539, waarmee het Perzische wereldrijk gezegd kan worden te beginnen. Vooral voor het latere gedeelte van deze periode geven de nieuw-Babylonische annalen, waaronder er zijn van Cyrus zelf, waardevolle historische bouwstoffen, terwijl ook de Achæmeniedische inscripties van Darius nog herinneringen aan dezen tijd hebben bewaard, naast de berichten in het Oude Testament over de Babylonische ballingschap en den terugkeer daaruit (Daniel, Ezra, Nehemia). Iran zelf laat zich nog zeer onbetuigd, maar de door Herzfeld bekend gemaakte Medische graftomben [2]) en vooral het paleizencomplex in Pasargadae beginnen toch al duidelijker taal te spreken. Voor den Medischen tijd zouden de ruïneheuvels van Ekbatana-Hamadan ongetwijfeld rijken archæologischen oogst opleveren, indien de moderne stad niet op diezelfde heuvels gebouwd was; wat tot nu toe in Hamadan uit den grond is gekomen is Achæmeniedisch. [3])

Met de vestiging van het Achæmeniedisch-Perzische wereldrijk begint een derde periode, eindigend met deszelfs vernietiging door den veldtocht van Alexander den Groote. Hier houden de Assyrisch-Babylonische bronnen geheel op. Zij worden ten deele vervangen door de in Oud-Perzisch, Elamietisch en Babylonisch gestelde inscripties van Darius en Xerxes en enkelen hunner opvolgers; verder leveren de paleisruines van Persepolis en Susa belangrijk archæologisch materiaal, terwijl de groote politieke en cultureele invloed, welke Iran sedert Cyrus op Vóór-Azië en spoedig daarna op de Grieksche wereld ging uitoefenen, in de Grieksche litteratuur, en door haar in de Latijnsche litteratuur, een schat van gegevens — hoezeer ook verschillend in aard en waarde — tot neerslag heeft gehad.

Maar dit is niet alles. De algemeene gang van zaken sedert het eerste waarneembare optreden der Iraniërs in Iran, d.i. in de Assyrische annalen van Salmanassar III 836/5 v. Chr. [4]), vertoont een verbluffend snelle iraniseering van het geheele hoogland, een ethnisch-cultureel en linguistisch-politieke omwenteling, zooals in Perzië — dat toch van alle richtingen voortdurend door vreemde volken overstroomd is geworden — nooit naderhand is te zien geweest. Alleen de Arisch-Iraansche invasie (wellicht reeds in de 15de eeuw v. Chr. met vooruitgeschoven posten begonnen) heeft het land tot Iran gemaakt, en het is Iraansch gebleven tot op den huidigen dag. Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat alle tegenwoordige Iraniërs van de vroeger geïmmigreerde Ariërs afstammen, maar het beteekent wel, dat deze laatsten in het bezit van superieure cultuurwaarden waren, waartegenover de oudere bevolkingen weinig gelijkwaardigs konden stellen, zoodat Iraansche taal en zeden — hoewel niet onbeïnvloed door het reeds bestaande — allengs overal de overhand hebben gekregen. Dit is des te merkwaardiger, omdat van den eersten tijd af aan de Iraniërs zich niet als een homogene groep vertoonen, maar in dialecten, in politieke organisatie en in godsdienstige opvattingen soms zeer uiteenloopende kleinere groepen vormen. Ook in de latere geschiedenis is het zoo geweest; slechts zelden werd bijv. algeheele politieke eenheid bereikt, maar toch is altijd de neiging blijven bestaan om op het punt van hoogere beschaving één front te maken.

Het unieke karakter nu van de iraniseering van het land is een feit, dat niet uit het oog verloren moet worden bij de algemeene beoordeeling van de waarde der bij de oudste Iraniërs aanwezige litteraire en religieuze overlevering, waarvan de resten tot ons zijn gekomen in de Avesta-litteratuur, en welke overlevering ook verder op veel cultureele verschijnselen van later tijd haar stempel heeft gedrukt. Doordat de vorm van die oudste litteraire overlevering in later eeuwen vaak is gewijzigd en

[1]) De benaming Cyrus II, die wel gebruikt wordt om hem van zijn grootvader Cyrus I — van wien bijna niets dan de naam bekend is — te onderscheiden, lijkt mij niet gelukkig.
[2]) Laatstelijk hierover E. Herzfeld in *AHI* p. 30 vgl. [3]) l.c. p. 23.
[4]) Prašek, p. 10; König, p. 14.

ten slotte zelfs in het geheel niet meer verstaan werd, stelt zij ook de moderne onderzoekers nog voor een groot aantal raadselen. Dit is vooral het geval wanneer men de Avesta-litteratuur als historische bron wil gebruiken om de gegevens van de 'schemergeschiedenis' van de Iraniërs aan te vullen. De hiermede samenhangende studiën hebben tot allerlei zeer verschillend beantwoorde probleemstellingen aanleiding gegeven; dat de meeste antwoorden nog steeds zoo onbevredigend zijn, ligt misschien, behalve aan den bouwvalligen staat der overlevering, aan de veeleischendheid der onderzoekers, welke uit de Avestische litteratuur meer willen afleiden dan er met mogelijkheid in kan liggen.

De groote beteekenis toch, die aan de Avesta-litteratuur moet worden toegekend, ligt in de omstandigheid, dat in haar een oud Arisch erfdeel bewaard is, dat niet beïnvloed is geweest door de oude vóór-Aziatische beschavingen. De Iraniërs waren zich terdege bewust van hun Arisch-zijn, zooals uit de inscripties van Darius blijkt, maar vooral het feit zelve van het scheppen der inscripties in het oud-Perzisch — inscripties in het Arisch, zooals Darius in het einde van kolom IV der Behistun-inscriptie zegt [1]) — is een duidelijke manifestatie van dit bewustzijn. Dit behoeft evenwel niet te beteekenen, dat Avesta en oud-Perzische inscripties ook op dezelfde feiten betrekking moeten hebben. Voor zoover het de historische feiten betreft, gaan de oud-Perzische inscripties samen met de niet-Iraansche westersche bronnen: de Grieksche berichten en de Babylonisch-Assyrische documenten. Indien wij de Avesta-litteratuur niet bezaten, zou inderdaad de reconstructie van de oudste geschiedperioden van de Iraniërs in Iran met veel meer gemoedsrust opgebouwd kunnen worden; de voornaamste feiten, zooals die uit de verschillende bronnen kunnen worden opgemaakt, stemmen vrijwel overeen. Zelfs de Medische geschiedenis, over welke de berichten van Ktesias en Herodotus zoo zeer uiteenloopen, laat zich met behulp van de Assyrische annalen tamelijk goed reconstrueeren. Alleen schijnen in de Grieksche gegevens, voor zoover die op Perzische bronnen teruggaan, ook nog invloeden van echt-Iraansche traditie voor te komen. Deze traditie kan inderdaad aangeknoopt worden aan gegevens uit de Avesta-litteratuur; niet echter op zoodanige wijze, dat de Avesta hier met historische feiten te hulp zou kunnen komen. Het is juist de legendarische inkleeding van de feiten, die wij door de resten van heldensagen in den Avesta beter kunnen leeren begrijpen. Het is vooral het verdienste van E. Herzfeld geweest, dat wij de snelle omvorming van geschiedenis tot sage in Iran nu veel beter kunnen verstaan, dank zij een verfijnde methode van onderzoek, die ook voor de na-Achæmenidische tijdvakken de werking van de legendenvormende, historische verbeeldingskracht van het volk heeft bestudeerd en er leerzame parallele voorbeelden aan ontleend heeft. Deze geleerde heeft het legendenonderzoek op treffende wijze met de archæologie vergeleken, in zoover als de onderzoeker zich er terdege rekenschap van moet geven, dat de cultureele laag, waarin de een of andere sage voorkomt, nog niets over den ouderdom van de sagenstof bewijst [2]). Alleen is het moeilijk met Herzfeld mede te gaan in alle conclusies, die hij uit zijn onderzoek ten aanzien van de historische feiten trekt.

De historisch nog niet geheel gepeilde afstand tusschen de Avesta-cultuur en de Medisch-Perzische geschiedenis, is vooral geographisch te verklaren door de verdeeling van het Iraansche plateau in een westelijke en een oostelijke helft. In de eerste spelen zich de eerste historisch waarneembare handelingen der Iraansche rijkenstichters af; in de andere helft is een niet minder intens cultureel leven gaande, waarvan de westelijke helft allengs sterker den invloed ondergaat, maar dat wij niet met de middelen van historisch onderzoek kunnen vastleggen. Wij hebben niets anders dan de brokstukken der Avesta-litteratuur. Voor zoover de daarin gevonden overeenstemmingen met uit de Veda's bekende mythen en sagen een nauw verband van de Oost-Iraansche beschaving met de Indisch-Arische aanwijst, wordt haar oost-Iraansch karakter dan ook door niemand betwijfeld; er bestaat daarom echter nog geen reden voor die elementen, die niet in de Veda's aangetroffen worden, zooals met name de Kavi-

[1]) Hierover later op blz. 260.
[2]) Hierover vooral AMI VI, *Mythos und Geschichte*.

legenden, met alle geweld een aanknooping te zoeken met de historische feiten in het Westen, vooral wanneer die aanknooping slechts door middel van een zeer gekunsteld schijnende interpretatie der bronnen te verwezenlijken is.

Het inzicht in de oudste historie der Iraniërs in Iran is in het laatste tiental jaren aanmerkelijk verhelderd, eensdeels door het bekend worden van een aantal nieuwe uit historisch en linguistisch oogpunt belangrijke spijkerinscripties der Achæmenieden en andere archæologische vondsten uit denzelfden tijd [1]; anderdeels door diepgaander philologisch onderzoek van de Avestische teksten en de latere Iraansche overlevering. Er zijn hierbij ook nieuwe methode's toegepast, zooals met name het vergelijkend legenden-onderzoek van E. Herzfeld, waaraan wij thans een veel diepere en verfijndere kennis van de legendenvorming en haar beteekenis voor de historie te danken hebben. Ook de Deensche iranist A. Christensen heeft met zijn onderzoekingen over de chronologie der Avesta-litteratuur en de waarde der latere overleveringen baanbrekenden arbeid verricht [2]. Daarnaast mogen de studiën van Messina, Schaeder en Nyberg genoemd worden, alsmede de tekstbewerkingen van König, Brandenstein en Kent [3]. Een der laatste publicaties is Herzfeld's *Archaeological History of Iran* (Londen 1935), waarin een synthese van de uit de *Archäologische Mitteilungen aus Iran* bekende opvattingen van dezen geleerde wordt geboden, verlucht met nog niet bekende photo-reproducties, een schoone aanvulling van zijn vroegere tezamen met F. Sarre uitgegeven *Iranische Felsreliefs*.

Het wetenschappelijk onderzoek van het laatste decennium wordt gekenmerkt door een hernieuwd pogen om een brug te slaan over de intusschen nog steeds openliggende kloof tusschen de uit West-Perzië bekende historische feiten en de vele maar vage gegevens der religieuze Avesta-litteratuur, waarbij telkens en telkens weer het probleem van het tijdperk en de plaats van Zarathustra's leven en werken naar voren komt. En een tweede eigenaardigheid van het recente onderzoek is, dat allerlei vragen, die betrekkelijk kort geleden nog als definitief opgelost golden, nu weer tot problemen zijn gedegradeerd, of ook wel, dat opvattingen van twee generaties geleden, die sindsdien als verouderd golden, nu weer als juist gelden.

In het volgende mogen eenige dier problemen besproken worden.

1. De immigratie der Arische Iraniërs. In 1906 schreef Prašek [4]:

> „Dank diesen Angaben (de Assyrische berichten uit de 9de en 8ste eeuw) ist jetzt jener Standpunkt als überwunden zu betrachten, der ganz Irân vom Nordosten her durch die aus ihrer sagenumwobenen Urheimat Airjanem Vaedžo gekommenen Arier besiedeln lies und die arische Einwanderung nach Persien als Abschluss einer grossen, zeitlich nicht bestimmbaren Völkerwanderung betrachtete".

Prašek's meening was, dat de Ariërs zoowel uit het Noordoosten naar Oost-Iran en Indië, als uit het Noordwesten door den Kaukasus in het Iraansche plateau waren binnengedrongen; onder de westelijke, chronologisch latere groep, zou de godsdienst van Zarathustra het eerst verbreid zijn geworden. Deze meening berustte op het voorkomen — in Assyrische inscripties van het midden der 9de eeuw v. Chr. — van Iraansch klinkende personennamen (zooals *Kundašpi* en *Kuštaspi*), welker dragers stamhoofden waren in Commagene, benevens nog andere sporen van Arisch-Iraansche namen in Noord-Syrië en Armenië. Men bracht deze in verband met de toenmaals als Iraansch beschouwde volken der Mitanni en der Hittieten en meende daarom, dat deze Iraniërs allen uit Z.O. Europa moesten zijn gekomen. Hiermede scheen in overeenstemming te zijn, dat na het midden der 9de eeuw allengs meer Arisch-Iraansche namen opdoken onder de volken en stammen, met welke de Assyrische koningen Tiglatpilesar en Sargon II in aanraking kwamen. Er werd echter niet ontkend, dat

[1]) Laatste opsomming bij R. G. Kent, *The present status of old Persian studies*, AOS vol. 56 pp. 208—225. Daarna nog de nieuwe Xerxes-inscriptie AMI VIII, p. 56 vlg.

[2]) *Etudes sur le Zoroastrisme de la Perse antique*, Kopenhagen 1928; *Les Kayanides*, Kopenhagen 1932; *Die Iranier*, *Handbuch der Altertumswissenschaft*, III Abt. I Teil, 3. Band. München 1933.

[3]) vgl. Kent, l.c. en J. H. Kramers, *A classified list of the Achaemenian inscriptions*, Leiden 1932.

[4]) Prašek I, p. 14.

een ander deel der Iraniërs omstreeks dezen tijd reeds in Oost-Iran zaten (n.l. de '*Aribi* van het uiterste Oosten' in inscripties van Sargon II en de 'verre' Madai, welke ongeveer in hetzelfde gebied zaten), al mocht het vreemd schijnen, dat de twee bevolkingsgroepen, die dus reeds zoolang gescheiden moesten zijn geweest, toch blijkens de latere geschiedenis in taal en traditie een zoo enge verwantschap hadden bewaard. De meening van Prašek en andere geleerden van zijn tijd berustte dan ook op een gezichtsbedrog, te wijten aan den beperkten horizon van de Assyrische inscripties. Nu sindsdien het optreden van Arische namen in het Westen in veel vroeger tijd is geconstateerd [1]), hebben de Assyrische berichten een achtergrond gekregen, die vergunt hun relatieve waarde beter te schatten. Het belangrijkste punt in de nieuwe vondsten is wel — na derzelver ouderdom — de omstandigheid, dat zeer vele namen en andere bekend geworden woorden linguistisch eerder in de Arisch-Indische groep dan in de Arisch-Iraansche groep thuis behooren. Dit scheen te wijzen op een ver-oostelijk uitgangspunt der Arische immigratie naar het Westen, tenzij men wilde aannemen, dat alle Ariërs uit Europa gekomen waren, een mogelijkheid, die nog altijd *a priori* niet uitgesloten mag worden. Inderdaad heeft nog kort geleden F. W. König de oudste Meden en Perzen door den Kaukasus laten immigreeren. König zelf verklaart, dat deze zienswijze niet uit de bestaande bronnen is af te leiden en dat men genoodzaakt is tot het maken van gevolgtrekkingen uit analogie met andere dergelijke volksbewegingen in Iran [2]). Naar König's meening nu zijn alle immigraties, die de politieke toestanden in Voor-Azië radicaal hebben gewijzigd, uit het Noorden en Westen gekomen; vandaar zijn gevolgtrekking dat dit ook voor de oudste Iraniërs het geval moet zijn geweest. Nu heeft König merkwaardigerwijze in zijn studie met geen woord gerept van het voorkomen van Arisch-Iraansche namen in West-Azië sedert 1400 v. Chr., zoodat reeds uit dien hoofde zijn onderzoek als onvolledig beschouwd moet worden. Maar bovendien is zijn praemisse omtrent de herkomst van andere veroverende volken historisch niet houdbaar.

De methode van bewijsvoering *per analogiam* heeft natuurlijk altijd slechts betrekkelijke waarde, maar men behoort haar in ieder geval zoo onpartijdig mogelijk toe te passen. Waar het nu historisch vaststaat, dat Iran herhaaldelijk groote volksbewegingen uit het Noord-Oosten, dus uit Turkestan, heeft moeten opnemen [3]), is Königs bewijsvoering beslist eenzijdig. Men kan zelfs verder gaan en zeggen, dat de belangrijkste immigraties zeker niet uit het N. W. zijn gekomen. De Arabieren kwamen in de 7de eeuw n. Chr. uit het ZW., en uit het NW. kwamen, na de invallen der Kimmeriërs en Scythen in de 8ste eeuw v. Chr., in latere tijdperken slechts tijdelijke en weinig talrijke invasies van Chazaren (in den Sassaniedentijd) en later van de Russen (sedert de Middeleeuwen tot de modernste tijden). Kleinere en meer vreedzame kolonisatie kwam van volken uit den Kaukasus en van Armeniërs. Parallelen voor invasies uit het Oosten zijn veel talrijker. Herzfeld heeft met name herhaaldelijk in dit verband gewezen op den inval der Saka's in de jaren 130 v. Chr. en volgende [4]). De Saka's kwamen zonder eenigen twijfel vanuit Turkestan en stichtten kort na hun inval een dynastie in Kirkuk en omgeving op den oostelijken oever van de Tigris en ook zuidelijker in Babylonië. Tegelijkertijd vond een kolonisatie van Saka's plaats in het naar hen genoemde Sakistan, tegenwoordig Sistan, en kort daarna weer Sakische invallen in Indië. Ook de in de 3de eeuw vóór Chr. opgekomen Parthische of Arsacidische dynastie was waarschijnlijk al uit de Saka's voortgekomen. Men ziet dus, dat dergelijke volksbewegingen zich over lange perioden kunnen uitstrekken, en dat de eerste sporen dikwijls het eerst geconstateerd kunnen worden in het gebied, dat het verst verwijderd is van het oorspronkelijke uitgangspunt. In zulk een gebied treden de vertegenwoordigers van het immigreerende volk dan voornamelijk als dynastiestichters en heerschers op, die slechts door een kleine groep van hnn eigen volk begeleid worden. Met de Arisch-Iraansche invasie sedert de 14de eeuw v. Chr. moet het niet anders gegaan zijn. De Saka's waren de laatste Iraniërs, die uit het NO.

[1]) vgl. N. D. Mironow, *Aryan Vestiges in the Near East of the Second Millenary B.C.* Acta Orientalia XI (1933), p. 140—217. [2]) König, p. 10.

[3]) Zie bijv. J. Marquart, *Êrânšahr*, Berlin 1901, p. 199 vlg. [4]) AMI IV; AHI, p. 7 vlg.

Iran binnenvielen, maar het is gemakkelijk om ook voor latere tijden parallelen te vinden bij uit dezelfde richting komende volken. Vooral de Turksche invasie is leerzaam, omdat zij zich eveneens over een zeer lange periode uitstrekt. Reeds in den Sassaniedentijd heeft men op de NO. grenzen met Turken te doen; in de 9de eeuw spelen Turken als legeraanvoerders een groote rol in Irak en Mesopotamië, en de groote Turksche verovering van Iran onder de Seldjoekieden vindt eerst in het midden van de 11de eeuw plaats. En merkwaardigerwijze was het gevolg van deze verovering, niet dat Iran geturciseerd werd — de hoogere Iraansch-Mohammedaansche cultuurvorm heeft het daarvoor bewaard — maar wel Klein-Azië, dat wederom het verst afgelegen was van den invalspoort.

Zoo moet men er toe komen om weer meer gewicht te gaan hechten aan het in den Avesta als oorsprongsland der Ariërs genoemd — en vroeg legendarisch geworden — Airyanem Vaedjō, waar de rivieren Raŋhā en Vaŋhvī Daityā stroomen [1]), en waar een aantal oude Iraansche legenden gelocaliseerd worden. Dat dit land werkelijk Turkestan is met de rivieren Oxus en Iaxartes kan niet onomstootelijk bewezen worden, maar het wordt in het licht der andere feiten wel zeer waarschijnlijk. Herzfeld meent overigens, dat dit land nog nauwkeuriger bepaald kan worden als Chorasmia—Chwarizm, tegenwoordig het gebied van Chiwa in den Oxus-delta bij het Aral-meer. Gezien de afgelegen ligging van dit land, dat maar zelden een historische rol gespeeld heeft — het Rijk der Chwarizmsjah's in het eind der 12de eeuw — maakt Herzfeld's meening hieromtrent moeilijk aanvaardbaar; het meer oostelijke cultuurgebied van Boechara en Samarkand schijnt eerder in aanmerking te komen.

Ten slotte nog eenige opmerkingen over het gebruik van linguistische argumenten als bewijsmethode in deze materie. In de eerste plaats is het vaststellen van het Arisch karakter van eigennamen gewoonlijk uiterst onzeker; ondubbelzinnig Arische namen bestaan zeker, zooals de Indische godennamen uit Boğazköy en zulke, die onmiskenbaar uit Arisch-Iraansche elementen opgebouwde composita zijn, zooals bijv. Aŝpabara uit den tijd van Sargon II [2]). Zoodra een naam niet dermate doorzichtig is, schijnt het nog altijd beter de zaak als onuitgemaakt te beschouwen. Zoo werd vroeger algemeen de naam Dajaukku = Deioces beschouwd als het Iraansche woord *dahyuš* (land, rijk) te bevatten en zag men in den in denzelfden tijd (8ste eeuw v. Chr.) opduikenden naam Mašdaku een theophoren naam met het element Mazda-, waaruit dan weer conclusies getrokken werden ten opzichte van de godsdienstige overtuiging der dragers of althans der naamgevers. König nu, in zijn meer aangehaalde verhandeling, heeft op het problematische van dergelijke interpretaties gewezen; hij heeft althans waarschijnlijk gemaakt, dat namen als Dajaukku, Mašdajaukku, Mašdakku met andere in een groep van vóór-Iraansche namen kunnen thuis behooren [3]). Het is bovendien vaak misleidend uit personennamen te veel conclusies voor de geschiedenis te trekken; de latere geschiedenis leert hoe vaak namen en bijnamen aan talen van andere, meestal hoogerstaande, cultuurkringen ontleend worden. Ook namen van bekende Iraansche persoonlijkheden, zooals Cyrus (*Kuruš*, *Kuraš*) en Cambyses (*Kambuǧiya*), zijn niet als composita van het bekende Arisch-Iraansche type te verklaren.

Wanneer namen doorzichtig of schijnbaar doorzichtig zijn, bestaat bovendien nog de mogelijkheid uit daarin voorkomende dialectische eigenaardigheden gevolgtrekkingen te maken, Zoo behoort ongetwijfeld de naamvorm *Nāsatya* in het Boğazköy-verdrag van ± 1400 v. Chr. tot het Indische Arisch, aangezien in het Iraansch *s* tusschen twee *a*'s steeds tot *h* verschuift. Wil dit nu zeggen, dat de Ariërs, op wie genoemd verdrag betrekking heeft, Indiërs zijn? Of moet men aannemen, dat het nog 'ongesplitste' Ariërs waren, die in dien tijd zich nog gelijkelijk over Iran en omliggende gebieden verdeelden? De laatste meening scheen de meest aannemelijke, totdat bleek, dat er onder de Indische termen over den paardensport uit de Kikkuli-tabletten van denzelfden tijd reeds middel-Indische phonetische verschijnselen (*satta* voor *sapta*) voorkomen [4]). Dit zou dus werkelijk op Indischen oorsprong kunnen wijzen. Ook de vorm Parsuaš, aanduiding van de Iraniërs en van het gebied, dat het uiterste Westen van het Medische plateau innam (door Herzfeld geidentifieerd met de streek van Ardalân) zou — indien het een Arische naam is — nog tot de vóór-Iraansche phonetische periode behooren, toen *sua* nog niet tot *spa* was verschoven, zooals in de Noord-Iraansche dialecten, waaronder ook het Medisch, terwijl drie eeuwen later het woord, na zoowel een geographische verschuiving als de Zuid-Iraansche dialect-verschuiving van *sua* of *spa* naar *sa* te hebben ondergaan, als Pārsa optreedt. Een nog krasser voorbeeld van anticipeerende dialectische verschijnselen zijn de reeds geciteerde namen *Kuštaspi* en *Kundašpi* uit de 9de eeuw v. Chr.; indien dit werkelijk de van elders bekende namen *Vištāspa* en *Vindāspa* zijn, zou hier een klankverschuiving, n.l. *vi* > *gu* moeten hebben plaats gehad, die overigens op zijn vroegst in den lateren Sassaniedentijd in Pars wordt aangenomen. Al deze verschijnselen maken het werken met linguistische argumenten om historische feiten af te leiden uiterst onbetrouwbaar; zuiver linguistisch beschouwd mag men er echter waardevolle gegevens in zien, in zoover zij aantoonen, dat phonetische verschuiving en dialect-verschijnselen een lange en gecompliceerde voorgeschiedenis kunnen hebben, alvorens men gerechtigd is een bepaald dialect in een bepaalde geographische streek te localiseeren.

Het is daarom ook moeilijk om, zooals Herzfeld onlangs gedaan heeft [1]), bewijskracht te ontleenen aan den naam van het Patišhvāra-gebergte, (Gr. πατισχορεῖς), dat in het O. van den Elburz-keten het Iraansche plateau in het Noorden begrenst. Het cultiveerbare land ten Z. van dit gebergte heette Hvāra en ook in moderne tijden is de naam Chwār voor deze streek bewaard gebleven. Nu neemt Herzfeld aan, dat de samenstelling Patišhvāra d. i. „vóór of tegen Hwāra" ontstaan is in een tijd, toen Hwāra nog vóór-Iraansch Svāra gesproken werd; de *s* van Svāra zou dan achter de *i* van *pati* zijn overgegaan in *š*, gelijk dit zoowel in het Indische als het Iraansche Arisch steeds gebeurt. Herzfeld neemt nu aan, dat de vorming van Patišhvāra moet gebeurd zijn niet te lang vóór het verschijnen der Arische immigranten in het Westen in het midden der 9de eeuw v. Chr., dus omstreeks 900. Eerst na dien tijd zou dus de Iraansche klankverschuiving van *sv* tot *hv* hebben plaats gevonden; men zou dus eerst na dien datum van Iraniërs in linguistischen zin kunnen spreken. Maar nu is, afgezien van de hierin tot uiting komende simplistische opvatting van dialectvorming, en afgezien van de nog zeer problematische veronderstelling, dat de eerste Arische naamgevers van dit gebied eerst omstreeks 900 zijn langs gekomen — waarom niet eenige eeuwen vroeger? — Herzfeld's veronderstelling ook linguistisch onwaarschijnlijk, omdat de klankcombinatie *-ihv-* phonologisch zeer on-Iraansch is; vooreerst bewijst niets, dat *-ihv-* ook niet in *-išv-* zou kunnen overgaan en ten tweede komt in het oudere Iraansch naast de praepositie *pati* ook de praep. *patiš* voor en wel herhaaldelijk in de Behistun-inscripties van Darius [2]).

2. De oud-Iraansche heldensage en de geschiedenis der Meden en Perzen. Een gedeelte van den Avesta bestaat uit de Yašt's of godenhymnen. Sommige daarvan zijn zeer oud, hoewel zij later in een Zoroastrisch kleed gestoken zijn, en vereeren oud-Iraansche of oud-Arische godheden, die in het oorspronkelijke godsdienstsysteem van Zarathustra zeker geen plaats gehad hebben. Het is daarom zeer goed mogelijk met A. Christensen [3]) aan te nemen, dat de z.g. 'oude Yašt's' voor zoover de niet-Zoroastrische elementen aangaat, uit zeer ouden tijd stammen. De ouderdom van dien tijd hangt dan weer af van wat wij als Zarathustra's tijd hebben te beschouwen en dit blijft vooralsnog een probleem. De vorm, waarin de oude mythen en sagen in de Yašts optreden is gewoonlijk deze, dat achtereenvolgens een aantal helden uit de sage worden opgesomd, die aan de betreffende godheid geofferd hebben om een bepaalde gunst — vooral overwinning over een tegenstander — te verkrijgen. Daardoor kennen wij de namen van een reeks heldenfiguren, en leeren wij brokstukken uit de hen betreffende legenden kennen. Dezelfde legenden zijn ook uit den Middel-Perzischen tijd bekend en later weer uit den Mohammedaanschen tijd door Arabische historische bronnen en vooral het *Šāh-nāme* van Firdausi. Nu is het voor een deel dier legendenstof zeker, dat wij te doen hebben met oude goden-

Footnotes p. 246:
1) AMI II, p. 52. 2) König, p. 55. 3) König, p. 57. 4) Mironow, l.c. p. 208; AHI, p. 7.

Footnotes p. 247:
1) AMI, VIII p. 46; AHI p. 10. 2) Bartholomae, *Alt-Iranisches Wörterbuch*, Kol. 835.
3) *Les Kayanides*, p. 12 vgl.

mythen en legenden omtrent den eersten mensch, waarvan de ouderdom der overlevering vaststaat door overeenkomstige mythische sagen in de Veda-litteratuur en zelfs in de oud-Germaansche overlevering. Indien zij dus eenigen historischen ondergrond mochten hebben, is die zeker niet in Iran te zoeken.

Een andere groep van helden, in de Yašt's vermeld, zijn de z. g. Kawi's d. w. z. 'Koningen', in den lateren vorm der overlevering met elkaar in genealogisch verband gebracht als de dynastie der Kayaniërs Zij staan in de Yašt's bijna altijd in dezelfde volgorde, te beginnen met Kavi Kavāta en eindigend met Kavi Haosrava. Met den Kavi-cyclus is eng verbonden de vijandelijke figuur van Fraŋrasyan, den Tūra. In de gewone volgorde komt na Kavi Haosrava nog één Kavi, n. l. Kavi Vištāspa. Deze is de beschermer van Zarathustra, wiens identiteit met Darius' vader Hystaspes een nog fel omstreden probleem is. Kavi Vištāspa behoort dan ook niet thuis in de vóór-Zoroastrische sage, hetgeen ook door philologische analyse van de Yašt-texten is komen vast te staan.

Over de Kavi-sage en haar ontwikkeling in latere perioden heeft A. Christensen zijn boven reeds geciteerde verhandeling *Les Kayanides* geschreven. Op de vraag naar den historischen achtergrond van dezen sagenstof gaat Christensen slechts zeer terloops in. Hij meent, dat de serie der acht Kavi's een historisch schema representeert, omvattend het tijdperk tusschen de vestiging in Oost-Iran der geïmmigreerde Ariërs totaan het optreden van Zarathustra onder Vištāspa [1]. Men zou dus, aan de hand van de Avestische gegevens, zich een vaag beeld kunnen vormen van geschiedkundige feiten in Oost-Iran; het belangrijkste feit moet geweest zijn, dat Fraŋrasyan Kavi Siyavaršan, zoon van Kavi Usadan, doodde en dat Siyavaršan later op volledige wijze gewroken werd door Haosrava, wiens glorierijke regeering het eind van de vóór-Zoroastrische Kavi-periode vormde. De vertrouwen inboezemende zakelijke onderzoekingsmethode van Christensen maakt het niet te moeilijk zijn conclusies, althans voorloopig, te aanvaarden; alleen zou men kunnen meenen, dat hij wat te veel nadruk legt op de mogelijkheid van een groote monarchie, welke in die oude tijden Oost-Iran zou hebben beheerscht. De Kavi's worden wel voorgesteld als meesters van alle Arische landen, maar het is waarschijnlijk, dat men daarin epische overdrijving moet zien; een machtig rijk in het Oosten zou zelfs in dezen tijd — voorzichtigheidshalve niet nauwkeuriger te definieeren dan 1000—600 v. Chr. — in het Westen bij de Assyriërs en in de Grieksche overleving althans eenige bekendheid hebben gehad. Immers ook het bestaan van een groot oud-Bactrisch rijk, waarover de na de Kavi's komende koning Vištāspa, Zarathustra's beschermer, zou hebben geheerscht, wordt ook door hen, die niet aan de identiteit van Vištāspa en Darius' vader Hystaspes gelooven, niet meer volgehouden.

Herzfeld daarentegen ziet in de Kavi-legenden een neerslag van de geschiedenis der Medische koningen. De argumenten voor deze meening heeft hij in den breede ontwikkeld in de in Maart 1930 verschenen aflevering zijner AMI (I, 3), maar ook later heeft hij steeds aan deze zienswijze vastgehouden. Zijn oorspronkelijke bewijsvoering ging uit van de these, dat de Yašt's, waarin de Kavi's ten tooneele gevoerd worden, niet alleen eerst in de 5de eeuw v. Chr. onder Artaxerxes II (405—358 v. Chr.) geredigeerd zijn, maar dat zij ook in dienzelfden tijd zijn gecomponeerd. De boven uiteengezette meening van Christensen omtrent den hoogen ouderdom van de belangrijkste Yašt's was hem dus toen nog onbekend. Niettegenstaande dat neemt Herzfeld evenwel aan, dat ook het sagenelement in de Yašt's ouder is dan die compositie. Het sagenelement gaat volgens hem terug op een oeroud, ook bij andere Indo-Europeesche volken verbreid primair sagen-schema, waarin de hoofdheld een „derde zoon" behoort te zijn — vandaar een in de heroëngeschiedenis van verschillende dier volken voorkomende naam, die 'derde' beteekent [2]; Avestisch: Thrīta —, welke op verraderlijke wijze gedood wordt en, gewoonlijk door zijn zoon, gewroken wordt. De te wreken persoonlijkheid in de Kavi-legende is dan de door Fraŋrasyan gedoode Siyavaršan. Aangezien nu de geschiedoverlevering bij de Iraniërs altijd — wat eigenlijk nog bewezen moet worden — in sagenvorm geschiedt, is ook de Medische geschiedenis in zulk een

[1]) *Les Kayanides*, p. 29. [2]) AMI I, p. 144.

vorm geperst geworden. Ook in de Grieksche bronnen, bij Herodotus, en vooral bij Ktesias, zou dezelfde geschiedenis al min of meer tot sage omgevormd verschijnen, waarbij dan Herodotus meer op Perzische overlevering en Ktesias meer op Medische overlevering zou bouwen.

Nu is, ook afgezien van de Avestische Yašt's, de geschiedenis der Medische koningen een uiterst moeilijk punt, omdat de Assyrische annalen en de Grieksche berichten volstrekt niet overeenstemmen. Reeds vroeger heeft men daarom al moeten aannemen, dat wat Herodotus of zijn zegslieden (Hecatæus van Milete) en Ktesias ervoeren meer romantische overlevering was dan werkelijke geschiedenis. De Deioces, die bij Herodotus de stichter van het Medische rijk is, draagt denzelfden naam als, en is vermoedelijk identiek met den Dajaukku, die onder Sargon II (721—705) in verbanning naar Syrië wordt gezonden en wiens gebied ook na hem Bīt-Dajaukku genoemd wordt. Volgens de Assyrische berichten is de eerste machtige vorst in dit gebied Uksatar, wat beantwoordt aan Cyaxares (Huwachšathra). Deze kan nu niet dezelfde zijn als Herodotus' Cyaxares, de veroveraar van Ninive, zoon van Phraortes [1]) en den in de door C. Gadd in 1923 uitgegeven Assyrische Kroniek eveneens als veroveraar van Ninive genoemden Umahištar, welke omstreeks 610 moet geleefd hebben. Men heeft dus al sedert lang het bestaan van een eersten Cyaxares aangenomen, wiens daden zich dekken met dat wat Herodotus van Deioces vertelt; in een bij Diodorus voorkomend citaat uit Herodotus wordt overigens de eerste Medische heerscher eveneens Cyaxares genoemd [2]). Dit is intusschen slechts een van de vele problemen, waarvoor de Medische geschiedenis ons plaatst; zelfs de laatste Medische koning Astyages (Ass. Ištuwegu) is nog geen duidelijke figuur. Terwijl Herodotus Astyages tot een zoon van Cyaxares den veroveraar van Ninive maakt, komt bij Ktesias de naam Astyages in de eigenlijke Medische koningslijst niet voor, een lijst, die in het geheel niet met Herodotus' voorstelling en de daarmede nog eenigszins overeen te brengen Assyrische berichten strookt [3]). Bovendien zijn sommige onderzoekers er op grond van Assyrische kronieken toe gekomen Astyages of zijn vader (Arbaces?) als een niet-Medischen overheerscher te beschouwen, behoorende tot het volk van de Umman Manda [4]).

Deze enkele grepen uit de verwarde Medische geschiedenis toonen op hoe wankelen historischen bodem men zich in de 7de eeuw v. Chr. nog in Iran bevindt. Eenerzijds heeft daarom Herzfeld het vrij gemakkelijk, wanneer hij bepaalde Kavi's der overlevering met Medische koningen identificeert — waarbij geen enkele der kavi's een naam draagt, die maar eenigszins op een der Medische koningsnamen gelijkt —, maar anderzijds kan zelfs het geleerdste betoog hier weinig vertrouwen inboezemen. In stede van de Medische geschiedenis te verhelderen werkt het in het geding brengen van de Avestische overlevering nog veel meer verwarrend. Ook is Herzfeld zichzelf niet gelijk gebleven. Aanvankelijk weet hij met den eersten Kavi Kavāta niets aan te vangen en verklaard hem als een door het sagenschema vereischte persoonlijkheid, van wien in de sage alleen verteld wordt, dat hij te vondeling gelegd is [5]). In de *Archaeological History of Iran* evenwel slaagt Herzfeld erin het historische prototype van Kawāta aan te wijzen, n.l. een in de annalen van Sargon genoemden Mamitiaršu (volgens H. Med.: Vahmyataršah), welke een bondgenoot van den tweeden Cyaxares was [6]). Om verder eenige namen in de overlevering, die in de verte aan namen uit de legende doen denken, daarmede ook in historische rol te doen overeenstemmen, is Herzfeld genoodzaakt herhaaldelijk naamsverwisseling der *dramatis personae* aan te nemen. Daar voor hem Kavi Haosrava gelijk is aan Cyrus den Groote, wiens vader bij Ktesias Atradates heette en die, in een weer andere zeer late overlevering van het Cyrus-verhaal bij Trogus Pompeius, een helper Saebares had, verklaart hij, dat de namen Atradates en Saebares verwisseld zijn, en dat Saebares = Kavi Siyavaršan eigenlijk Cyrus' vader was (Siyavaršan is in de sage de vader van Haosrava), terwijl Atradates

[1]) König, p. 36. [2]) König, p. 24.
[3]) Prašek I, p. 105. [4]) Prašek I, p. 167; König, p. 40 vlg.
[5]) AMI I, p. 150.
[6]) Prašek I, p. 121 vlg.; König, p. 32 vlg.; AHI, p. 20 vlg.

als Agraēratha, een in de sage voorkomende figuur wordt in de omgeving van Haosrava [1]. Ook de geographische namen, voor zoover die in de sage gevonden worden, zijn niet overeen te brengen met Medië. In de Kavi-sage komt den berg Rzifiya (bet. 'adelaar'), voor, welke Herzfeld meent in Medië te mogen zoeken op grond van interpretatie van een duistere middel-Perzische passage in den middel-Perzischen Bundehišn [2]; in zijn *Archaeological History* meent hij dezen berg met een in de Assyrische annalen van Sargon genoemden berg Arzabia te kunnen identifieeren [3]. Dit is niet veel. Bovendien doet zich bij het identifieeren van geographische namen in de Iraansche overlevering dikwijls het geval voor, dat namen uit Oost-Iran of verder oostelijk, later in het westen geplaatst worden, wat Herzfeld bijv. voor de rivier Daityā, oorspr. de Oxus of Amoe-Darja, door de latere overlevering in Azerbeidjan geplaatst, inderdaad aanneemt [4].

3. De ouderdom en het ontstaan der oud-Perzische Achæmeniden-inscripties. Behalve door hun historischen inhoud zijn de oud-Perzische inscripties en de gevolgtrekkingen, waartoe zij aanleiding geven, van het hoogste belang voor de beschavingsgeschiedenis van het oude Iran. Met het bezit van een geschreven taal — of men van een schrijftaal mag spreken valt te betwijfelen — komen de Iraniërs in een nieuw cultuurstadium, evenals vóór hen een aantal oud-Oostersche volken, die leerden hun taal in spijkerschrift uit te drukken. Er moge hier echter reeds terstond opgemerkt worden, dat het niet zeker is, dat het oud-Perzisch werkelijk de oudste geschreven taal der Iraniërs is; het is immers waarschijnlijk, dat althans deelen van den Avesta — de oude Yašt's en de Gatha's — ouder zijn, en het is nog niet bewezen, dat de oudste Avestische overlevering uitsluitend mondeling is geweest.

Het hoofdprobleem is nog altijd of de oud-Perzische inscripties voor het eerst onder Darius I zijn geschreven in een eerst toen gecreëerd nieuw hoofdzakelijk alphabetisch systeem van spijkerschrift, dan wel of dit schrift reeds vóór Darius I in gebruik was. Vooral de vondst te Hamadan van een inscriptie van Ariaramnes, op een gouden tablet [5], heeft aan de discussie van dit probleem nieuw voedsel gegeven. Ariaramnes, Darius' overgrootvader, moet omstreeks 600 v. Chr. geleefd hebben [6], en een in zijn naam vervaardigde inscriptie zou dus bewijzen, dat het oud-Perzische spijkerschrift reeds veel ouder dan Darius bekend is geweest. Wel waren vroeger reeds de zeer korte inscripties van Murghâb (Pasargadae) ten name van Cyrus bekend, maar zij, die Darius als den eersten gebruiker van het oud-Perzische schrift beschouwden, meenden die inscripties van Murghâb aan Cyrus den Jongeren (gest. 401) te kunnen toeschrijven. Dit was althans de meening van een zoo gezaghebbende autoriteit als F. H. Weissbach, uitgesproken in de inleiding tot zijn klassieke uitgave van de spijkerinscripties der Archæmenieden in 1911 (blz. LX vlg.). Weissbach kent vooral beteekenis toe aan de verklaring van Darius zelf in de groote Behistun-inscriptie, waarin hij zegt, dat hij *op andere wijze* inscripties heeft *gemaakt 'in het Arisch' wat vroeger niet was* (§ 70 in Weissbach's uitgave). Ongelukkigerwijze is hier de oud-Perzische text sterk verminkt, terwijl van den Akkadischen text niets over is; alleen de Elamietische text is compleet, maar bij onze onvoldoende bekendheid met die taal zijn wij nog niet in staat de in het vervolg van de paragraaf voorkomende bijzonderheden ten volle te begrijpen. De zinsneden *'in het Arisch'*, *'op andere wijze'* en *'wat vroeger niet was'* berusten eveneens bijna uitsluitend op den Elamietischen text, maar zijn tamelijk zeker van interpretatie. Verder beroept Weissbach zich op een reeds door Niebuhr in het geding gebrachten brief van Themistocles, waarin deze melding maakt van schriftteekens — verschillend van de Assyrische — welke Darius kort te voren aan de Perzen had voor-geschreven. Deze documentaire gegevens zijn zoo duidelijk, dat indien de Murghâb-inscripties niet in den weg hadden gestaan, wel niemand eraan getwijfeld zou hebben, dat Darius en Themistocles inderdaad het schrift van de oud-Perzische

[1]) AMI I, p. 160; alleen de gelijkstelling van de namen van Parsondas, bij Ktesias een vijand van den Medischen koning Artaios, en den Franrasyan van de sage, den vijand van Kavi Syavaršan, berust op een aanvaardbare gelijkenis in de vormen, vgl. l.c. p. 154 vlg.

[2]) AMI II, p. 70. [3]) AHI, p. 12. [4]) AMI II, p. 52 vlg.

[5]) Eerste publicatie AHI, II, p. 118. [6]) König, p. 41, maakt hem tot een koning in Egbatana.

inscripties bedoeld hebben. De groote bestrijder van de these, dat de o.-P. inscripties niet ouder dan Darius zijn, is Herzfeld geweest, die reeds in 1908 [1]) meende, dat Darius niet spreekt van de nieuwe spijkerschriftteekens, maar van een voor het Perzisch nieuw gebruikt schrift van Arameeschen oorsprong, welk schrift de moeder van het latere Pehlewi-schrift zou zijn geworden. Deze meening heeft Herzfeld tot heden toe volgehouden en zij schijnt inderdaad aan steun gewonnen te hebben door de ontdekking van de bovenvermelde Ariaramnes-inscriptie en van nog eenige korte inscripties uit Murghâb.

Nu zijn intusschen ernstige bedenkingen ingebracht tegen de authenticiteit van de Ariaramnes-inscriptie [2]), zoowel wegens den inhoud (o.a. dat Ariaramnes zich *Koning der Koningen* noemt op een tijdstip, waarop de Achæmenieden zeker nog niet geheel Iran beheerschten) als wegens de taal, die zekere fouten vertoont, welke aan het oud-Perzisch van Darius vreemd zijn, en welke het vermoeden deden opkomen, dat de bewuste inscriptie eerst in later tijd is vervaardigd, wanneer, zooals uit de inscripties van Artaxerxes I en III blijkt, de grammatische correctheid van het oud-Perzisch voor allerlei barbarismen plaats maakt, die in ieder geval bewijzen, dat men de oude taal niet meer wist te hanteeren. Bovendien was het een wonderlijke omstandigheid, dat de Ariaramnes-inscriptie, die blijkens haar inhoud in Pars vervaardigd moet zijn, in Hamadan-Egbatana gevonden is. En daarbij komt dan nog, dat de omstandigheden, waaronder zij te voorschijn gekomen is, niet eens op een wetenschappelijk te aanvaarden wijze zijn vastgesteld; zelfs een photographie is nooit gepubliceerd. De polemiek tusschen Schaeder en Herzfeld over dit onderwerp is nog niet afgesloten; in zijn laatste repliek [3]) heeft Herzfeld weer de echtheid volgehouden, eenerzijds door een nauwkeurig onderzoek van de bewoordingen — waarin hij groote waarde toekent aan het ontbreken van den protocollairen titel *Koning der landen*, die alleen het heerscherschap over geheel Iran kan aanduiden — en anderzijds door de stelling te verdedigen, dat de fouten in de Ariaramnes-inscriptie geen teekenen zijn van decadentie, maar van onzekerheid bij de eerste schriftelijke vastlegging der taal, waarbij reeds toen invloeden van de in de 5de eeuw verder voortgeschreden ontwikkeling tot het middel-Perzisch bemerkbaar zijn. Herzfeld's scherpzinnige argumentatie is er echter nog niet in geslaagd den twijfel omtrent de echtheid der Ariaramnes-inscriptie te ontzenuwen; R. G. Kent noemt haar in zijn publicatie van 1936, p. 216 [4]) *a genuine piece of two centuries after Ariaramnes*, overeenkomstig Schaeder's opvatting, dat het een *antike Fälschung* is. Ook Kent is daarom nog steeds geneigd de Murghâb-inscripties aan Cyrus den Jongeren toe te schrijven.

Met het aannemen van *antike Fälschungen* bevindt men zich evenwel op een hellend vlak, en wanneer men zich daarop nog verder naar beneden laat glijden, zou men er op het oogenblik gemakkelijk toe kunnen komen ook de inscripties van Murghâb tot dezelfde categorie te rekenen. Het is mij niet bekend, dat dit ooit door iemand is uitgesproken, maar als men bereid is de Ariaramnes-inscriptie aan een latere periode toe te wijzen, moet men de vraag ook voor de Cyrus-inscripties onder de oogen willen zien. Deze zijn buitengewoon kort. Verscheide malen: *Ik Cyrus de Achæmenide* en nog vier zegening-formules, die nog niet nader bekend zijn; met één uitzondering alles in het oud-Perzisch, Elamietisch en Akkadisch. Indien men aannam, dat beide soorten inscripties denzelfden *auctor intellectualis* hebben, zou de bedoeling kunnen geweest zijn Ariaramnes door de hoogere titulatuur boven Cyrus te stellen, en zou de *auctor intellectualis* zich daarmede in ieder geval als een nakomeling van Ariaramnes te kennen geven. Ariaramnes is de stamvader van den jongeren tak der Achæmenieden en zijn tijd lag in ieder geval ver genoeg terug om hem — en met hem zijn nageslacht — door middel van een later document als het ware te canoniseeren; van Darius' grootvader Arsames kon dit niet gezegd worden, want hij

[1]) *Klio*, VIII, 68.

[2]) W. Caland, *Jaarb. Kon. Ak. van Wetensch.* 1930—1, p. 206; H. H. Schaeder, *Sitz. Ber. Berliner Ak.* 1931, p. 636.

[3]) AMI VIII (1936), p. 17 vlg. [4]) Zie blz. 254 noot 3. [5]) Laatste beschrijving in AMI, I p. 10 vlg.

was nog in leven toen Darius den troon besteeg [1]). Wellicht ligt hierin een aanwijzing, dat de vervaardiging der Ariaramnes-inscriptie nog onder Darius kan hebben plaats gehad. Herzfeld's opmerkingen over de taal zouden dan nog zeer wel met die oudere periode in overeenstemming kunnen zijn en zijn opmerkingen over de titulatuur zouden dan juist den gedachtengang van den *auctor intellectualis* — Darius? — weergeven, die zorg moest dragen, dat er met alle verheerlijking van zijn voorgeslacht toch nog eenig verschil in de machtsaanduiding bleef. Een andere vraag is of het praktisch mogelijk moet worden geacht, dat de inscripties op Cyrus' naam later op de door hem gebouwde paleizen te Pasargadae zouden zijn aangebracht. Vooralsnog moet die mogelijkheid ontkend worden, vooral omdat parallele gevallen niet bekend zijn. Dan zouden Cyrus' inscripties in Pasargadae inderdaad ouder zijn dan die van Darius, want na Herzfeld's onderzoekingen in Pasargadae moet het wel als uitgesloten worden gedacht aan den jongeren Cyrus te denken. Wij zouden dan in Cyrus' inscripties een eerste bescheiden poging mogen zien om het oud-Perzische spijkerschrift te hanteeren, een poging, die dan eerst onder Darius weer opgenomen is met de geweldige energie, die het ook materieel geweldige reuzenwerk van Behistun geschapen heeft.

Ook de oorsprong van het oud-Perzische alphabet is in latere publicaties herhaaldelijk weer ter sprake gekomen, maar men kan niet zeggen, dat het inzicht daarin verdere vorderingen heeft gemaakt na wat Weissbach in zijn boven geciteerde inleiding heeft bijeengebracht. Ook de tweede uitgave van H. Jensen's *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart* (1935) biedt niets nieuws. Wel heeft Herzfeld in 1930 incidenteel zich over dit probleem uitgesproken [2]). Op grond van eenige fijne waarnemingen is hij tot de gevolgtrekking gekomen, dat de oud-Perzische orthographie historisch is en dus een voorgeschiedenis moet hebben gehad, welke een theorie van een geheel nieuwe creatie der teekens — in zichzelf reeds onwaarschijnlijk — uitsluit. Blijft dus de vraag of het oud-Perzische schrift uit een der andere, oudere, spijkerschrifttypen is afgeleid of wel een met spijkervormen nageteekend en gestyleerd consonantenschrift is. Herzfeld heeft getracht waarschijnlijk te maken, dat het oud-Perzische spijkerschrift uit het Elamietische is afgeleid, vooral door beschouwingen over bepaalde schrijfgewoonten. De vergelijkende tabel echter, die hij op blz. 88 van Deel III der AMI geeft om de afleiding van enkele teekens te bewijzen, is even weinig overtuigend als de vroeger ondernomen pogingen van afleiding uit een ouderen of jongeren vorm van het Babylonische spijkerschrift [3]). Nog steeds is het meest te zeggen voor de meening van Hommel, dat het oud-Perzische schrift een in spijkerteekens omgezet Semietisch alphabet is [4]). Het schijnt wel degelijk mogelijk op dezen weg verder te komen, wanneer zorgvuldig alle vormen van het in den Achæmeniedentijd voorkomende Arameesche schrift onderzocht worden; hierbij ware in de eerste plaats te denken aan de met Arameesche letters geschreven Perzische inscriptie, die Herzfeld bij het graf van Darius in Nakš-i Rustam ontdekt heeft, maar waarvan tot nu toe geen nadere publicatie heeft plaats gevonden [5]). Ook zal in verband hiermede nog eens de door Schaeder zoo nadrukkelijk uitgesproken theorie van een Arameesche rijkstaal moeten worden onderzocht [6]), aan de algemeenheid waarvan trouwens door de opmerkingen van Messina [7]) en Herzfeld zelf weer twijfel gerezen is. Herzfeld blijft overigens van meening, dat de mededeeling van Darius in § 70 van de Behistun-inscriptie over de invoering van schrift in het Arisch juist op deze Arameesche letters betrekking heeft. Indien nauwer verband tusschen die letters en het oud-Perzische spijkerschrift mocht worden aangenomen, zou Darius' verklaring dus ook nog als voor dit laatste kunnen gelden. Overigens zou men bij deze onderzoekingen ook de litteraire overlevering van de Avestische teksten niet buiten beschouwing mogen laten, vooral

---

1) Blijkens den inhoud van de groote fundatie-oorkonde van Darius te Susa; zie o. a. F. W. König, *Der Burgbau zu Susa*, Leipzig 1930, p. 3.

2) AMI, III 88, zie ook VIII 12. 3) Weissbach, *Die Keilinschriften der Achaemeniden*, p. LVII.

4) Dit wordt tegenwoordig ook voor het Ra's Šamra-alphabet veelal aangenomen, hoewel verband met het oud-Perzische spijkerschrift geheel ontbreekt.

5) *Z.D.M.G.* LXXX (1926), p. 244; zie ook AMI VIII, p. 12.

6) *Iranische Beiträge I*, Königsberg 1930. 7) G. Messina, *L'Aramaico antico*, Roma 1934.

nu blijkens de hieronder nog te bespreken nieuwe Persepolis-inscriptie van Xerxes een litteraire band tusschen de Gatha's en de oud-Perzische spijkerschrifttaal moet worden aangenomen. Ten slotte weet men niets over de personen, die den oud-Perzischen tekst geredigeerd hebben; het kunnen even goed oost-Iraansche Mazdayasniërs, als west-Iraansche Perzen of Meden, of Arameesche schriftkundigen geweest zijn. Darius zelf is het zeker niet geweest; hij kon niet lezen en heeft zich den inhoud van zijn inscripties laten voorlezen [1]). En het geheele imponeerende werk der inscripties — althans die van Behistun — geeft sterk den indruk, dat dit alles het werk van één superieuren geest is geweest.

4. De godsdienst der Achæmenieden. Slechts zeer in het kort moge hier nog gerefereerd worden over den stand van dit probleem, waarop zoo verrassend nieuw licht is gevallen door een op 26 Juni 1935 nieuw ontdekte Xerxes-inscriptie uit Persepolis, waarin Xerxes bericht hoe hij kort na het begin van zijn regeering de *daiva*-vereering heeft onderdrukt, alsmede door de lezing, door Herzfeld, van de zeer beschadigde onderste groote inscriptie bij Darius' graf in Nakš-i Rustam. Herzfeld had in vroegere publicaties [2]) reeds herhaaldelijk van den inhoud dezer beide inscripties gebruik gemaakt en is er eerst zeer kort geleden (November 1936) toe overgegaan de Xerxes-inscriptie te publiceeren [3]), helaas niet op een wijze, die veroorlooft zich nauwkeurig rekenschap te geven van de schriftteekens, die op de vier ontdekte marmertabletten voorkomen. Toch zijn wij dankbaar, dat wij nu den zoo belangrijken tekst onder de oogen hebben. Behalve de bestrijding der *daiva*-vereering, bevat deze tekst ook beschouwingen van godsdienstige strekking, welker nauw verband met de Gatha's — niet alleen naar den geest maar ook naar den litterairen vorm — in het oog springen.

De vraag: 'waren de eerste Achæmenieden Zarthustriërs?' was door E. Benveniste in 1929 ontkennend beantwoord [4]) op grond van een onderzoek der Grieksche berichten, vooral van Herodotus, in vergelijking met de inscripties van Darius en Xerxes. Wel vereerden zij den god Ahuramazda, maar Benveniste betoogt, dat dit Mazdeïsme niet het godsdienstig systeem van Zarathustra en de Gatha's kan geweest zijn, vooral wegens het ontbreken van bepaalde karakteristieke trekken. Daartegenover heeft Herzfeld altijd volgehouden, dat Zarathustra een tijdgenoot was van Darius' vader Hystaspes, identiek met Zarathustra's beschermer Kavi Vištāspa, en dat Darius — wiens persoonlijkheid in de namenlijst der eerste Zoroastrische gemeente in Yašt XIII als Spentadāta zou voorkomen — een discipel van den profeet was. De nieuw bekend geworden inscripties nu bewijzen inderdaad een veel nauweren samenhang met de religieuze sfeer der Gatha's dan vroeger mocht worden aangenomen. Voor het eerst treden in de inscriptie op de termen *rtam* en *rtāvan*, naar den vorm identiek met *ašem* en *ašavan* in de Gatha's. Bijzonder treffend is de opmerking van Herzfeld, dat het in Darius' inscripties herhaaldelijk optredende woord *šiyātiš*, welk woord een door Ahuramazda aan de menschen geschonken weldaad aanduidt, moet wijzen op een nieuw ingevoerde religie [5]), Dit zijn slechts enkele grepen uit het vele nieuwe, dat ons geboden wordt; vele punten moeten overigens nog nader onderzocht worden en stellen weer voor nieuwe problemen, zooals het bij *rtam* gebruikte adjectief *brazmani*.

Niettegenstaande dit alles kan nog niet gezegd worden, dat de nieuwe teksten reeds een vaste brug slaan naar Zarathustra zelf. De nauwe verwantschap met de religieuze sfeer van de Gatha's mag bewezen geacht worden [6]), maar er zijn afwijkingen in woordgebruik, en misschien ook in beteekenis, die doen vermoeden, dat er tusschen de gegevens der inscripties en de Gatha's nog andere onbekende feiten liggen,

---

1) Blijkens § 70 der Behistun-inscriptie.

2) *Die Religion der Achaemeniden*, *Revue de l'Histoire des Religions*, Tome CXIII (1936) p. 21 vlg.; *Verslag v. h. VIIIste Congres v. h. Oostersch Gen.*, Leiden 1936, p. 18 vlg.; zie ook *Ill. London News*, 22/2—36, p. 328. 3) AMI VIII, p. 56 vlg.

4) *The Persian Religion according to the Greek Texts*, Paris 1929. 5) AMI VIII, p. 76.

6) Xerxes zegt in het slot der inscriptie: „Gij die hierna komt, indien gij denkt: ik wil in het leven *šyāta* (letterlijk „rustig", maar in religieuzen zin) en in den dood wil ik *rtāvā* (aanhanger van *rtam*, de religieuze waarheid) zijn, wandel dan naar de inzettingen, die Ahuramazda heeft ingezet, vereer Ahuramazda met *rtam brazmanī*". De comitative instrumentalis, waarin *rtam* staat (*rtāča brazmanī*) doet sterk aan Gathisch spraakgebruik denken.

waarbij het *a priori* nog niet is uit te maken of de Gatha's dan wel de inscripties een ouder stadium vertegenwoordigen. Niettemin is de geest, die uit de monotheïstische — of zijn het henotheïstische? — manifestaties van Darius en Xerxes spreekt, indrukwekkend. Wat beteekent in deze tijden het 'invoeren' van een nieuwen godsdienst? In oudere tijden kon dit slechts beteekenen den dwang om de godheid of de godheden van den machtigere te vereeren. Zou nu onder Darius voor de eerste maal een dergelijke verandering op hoogere ethische en godsdienstige gronden zijn ingevoerd? Zooals de zaken nu liggen moeten wij dit wel aannemen en wij mogen ook wel veronderstellen, dat de Grieken met al hun πολυμάθια daar in hun tijd nog geen begrip voor hadden; vandaar onder meer de onvolkomenheid van hun berichten. Maar zou men anderzijds mogen aannemen, dat de door Darius en Xerxes teweeggebrachte verandering zóó kort na het verkondigen van de nieuwe leer door Zarathustra mogelijk is geweest en zou niet eerder de geestelijke revolutie, die de politiek der eerste Achæmenieden zoo sterk beinvloedde, een veel langer voorgeschiedenis hebben gehad?

Voor den cultus in Darius' tijd hebben wij misschien nog een belangrijke aanduiding te zien in een zeer onlangs te Persepolis ontdekt reliëf van Darius, die met Xerxes audiëntie verleent aan een Medisch smeekeling [1]). Achter Darius' troon staat een figuur, wiens hoofd zoodanig bedekt is, dat alleen oogen, wangen en neus vrij blijven en die in zijn hand een bundelachtig voorwerp draagt. Deze figuur heeft veel overeenkomst met een afbeelding van een man in het 'Medische graf' genaamd Dukkān-i Daud bij Sarpul, welke door Herzfeld voor een Magiër wordt verklaard met den ritueelen *barsom*-bundel in de hand [2]). Dit zou dan bewijzen, dat ook de riten der Magiërs, die later geheel in het Zoroastrisme zijn opgenomen, alreeds aan Darius' hof werden gevolgd. Aangezien de nieuwe documenten omtrent den godsdienst der eerste Achæmeniden juist den Magiër-cultus schijnen uit te sluiten [3]), mogen wij uit het nieuwe reliëf in ieder geval reeds de conclusie trekken, dat het probleem van de godsdienstige opvattingen en praktijken onder Darius en Xerxes een minder simplistische oplossing zal hebben dan wij reeds geneigd waren met Herzfeld aan te nemen.

[1]) Zie *Ill. London News* van 20/8—'36, p. 322 en 323.

[2]) AHI, p. 30—31. De tekst bij de reproductie in de *Ill. L. N.* vermoedt in de figuur de 'royal food taster, holding a napkin'.

[3]) Over de Magiërs zie vooral G. Messina, *Der Ursprung der Magier*, Berlin 1930. Hier wordt de stelling verdedigd, dat de Magiërs de oorspronkelijke Zoroastrische priesters zijn geweest.

J. H. KRAMERS

Leiden
Oegstgeest

IETS OVER ANTIEKEN MIJNBOUW

Wanneer men op eenig gebied **niet** heeft te klagen over een overmaat van bruikbare literatuur, dan geldt dit wel voor den antieken mijnbouw. De meeste publicaties op dit gebied dateeren reeds van eenige tientallen jaren geleden en bevatten voornamelijk materie, die betrekking heeft op het praehistorische Europa (3, 11, 12, 21, 28, 29). Voor het Nabije Oosten zijn de gegevens, hetzij vaag en schaars met weinig technische waarde, hetzij gepubliceerd in technische tijdschriften (22, 23), welke in het algemeen niet in den gezichtskring van den archæoloog komen. Toch bestaat er een onmiskenbare behoefte dit onderwerp beter te bestudeeren. Het is immers nauw, bijna onverbreekbaar verbonden aan de antieke metallurgie, een onderwerp, waarvan reeds vroeger de belangrijkheid werd uiteen gezet (Jaarb. No. 3, pg. 139). Het zal wel steeds een vruchtelooze poging blijven een oorsprongsplaats van den antieken mijnbouw aan te wijzen, al zal dit misschien voor bepaalde takken als bijvoorbeeld de ertswinning op den duur mogelijk blijken. Zeker is, dat ze in haar meest primitieven vorm dateert uit het Palæolithicum. In den loop harer ontwikkeling (11), voorzoover deze binnen den gezichtskring van het Jaarbericht ligt, vallen drie verschillende richtingen te onderscheiden, nl.:

1° de winning van materialen voor **werktuigen**, later zich ontwikkelend in het winnen van gesteenten voor bouwdoeleinden,

2° het verzamelen en winnen van **sier- en edelsteenen**, aardkleurstoffen (bijv. oker), eetbare aarden, etc. en tenslotte

3° sinds het midden van het vierde millenium voor Chr. ook de winning van ertsen **voor metallurgische doeleinden** (23).

Voor het goede begrip dezer materie ware het zeer gewenscht, indien meer zorg werd besteed aan de gebruikte nomenclatuur; men treft de woorden *gesteente*, *mineraal* en *erts* dikwijls aan in een verband, waar ze den lezer een verkeerd begrip zouden kunnen suggereeren. Nu is er juist van de hand van een aantal Hollandsche geleerden een voortreffelijke viertalige nomenclator op geologisch gebied verschenen (24), waarnaar we een ieder meenen te moeten verwijzen voor verdere details.

Onder een **mineraal** wordt in het algemeen verstaan een der vele chemische eenheden (als pyriet, steenzout, etc.), welke door bepaalde eigenschappen als kleur, soortelijk gewicht, kristalvorm, etc. nader herkenbaar zijn. Uit een combinatie van mineralen verkrijgt men een **gesteente**, een hoogere eenheid, welke aldus kan worden gedefinieerd (24): „de stof, waaruit een lichaam met binnen haar grenzen gelijkblijvende samenstelling bestaat, als geologische eenheid en als zoodanig deel uitmakende van de bouwsteenen der aardschors". Als bijzondere categorie onder de gesteenten valt dan te onderscheiden de groep der ertsen. Een **erts** kan men definieeren als „een combinatie van mineralen van min of meer constante samenstelling, welke in het groot œconomisch verwerkbaar is op zware metalen en hunne verbindingen". De ertsen zijn dus steeds min of meer nauw verbonden met de metallurgie. Niet elk kopermineraal of koperhoudend gesteente behoeft dus een erts te zijn, we moeten aan het gebruik van het woord erts steeds verbinden het begrip der oeconomische winbaarheid. Dat men bijvoorbeeld in de Oudheid daadwerkelijk lapis lazuli als kopererts gebruikte en heden ten dage niet meer, is slechts een gevolg van veranderde œconomische verhoudingen, ook heden ten dage zou de koperwinning hieruit loonend zijn, doch de lapis heeft thans meer waarde als siersteen. Een kopererts bevat dus naast een of meer kopermineralen (als hoofdschotel) en andere ertsen nog mineralen, welke min of meer als ballast worden beschouwd en door den metallurg als *ganggesteente* worden betiteld.

I. De winning van steenen voor werktuigen is ongetwijfeld snel gevolgd op het in gebruik nemen van houten en beenen werktuigen, welke laatste alleen nog zijn blijven bestaan, waar het materiaal uiteraard het geschiktste was voor het beoogde doel (naalden e.d.). Ook bij het zoeken der rol-steenen in de rivierbeddingen en het graven van eenvoudige, ondiepe, trechtervormige kuilen voor de winning van vuursteen, kwartsiet en dergelijke, spelen de uiterlijke kenmerken en de gemakkelijk te herkennen eigenschappen als splijtbaarheid, hardheid, enz. een groote rol (5, 18). Tevens oefenen deze eigenschappen echter onbewust invloed uit op den mogelijken vorm en bruikbaarheid van het daaruit gemaakte werktuig, een wisselwerking van werktuig en materiaal, welke zeker een groote rol speelt in de morphologie van de praehistorische technische hulpmiddelen. Dit feit heeft o.a. HERIG in zijn verschillende publicaties overtuigend aangetoond. Het is helaas een onderwerp, waaraan voorzoover het het Nabije Oosten betreft, nog maar weinig aandacht is geschonken.

Het leeren bewerken van verschillende steensoorten stelde den mensch buitendien in staat (sedert het Neolithicum) meer of minder groote steenplaten of blokken uit de rotsen af te splijten en te bewerken voor haardsteenen, offertafels, grafsteenen; kortom, geleidelijk kon zich in den loop der vele eeuwen de bouwtechniek in natuursteen ontwikkelen, welke niet alleen door de daaraan voorafgegane bouwvormen, maar zeker ook door het in verschillende gebieden sterk uiteenloopende materiaal een groote verscheidenheid van vormen aanneemt naast die karakteristieken, o.a. in te overspannen ruimte, etc., welke aan alle steenmateriaal eigen zijn. Naast de mijn ontwikkelt zich de steengroeve.

II. De winning van sier- en edelsteenen moet als aparte categorie worden genoemd, al heeft deze niet belangrijk bijgedragen tot de technische zijde van den antieken mijnbouw. Het vermeerderen der geologische en vooral der mineralogische kennis door dezen tak van mijnbouw mag echter geenszins worden onderschat. Ze heeft wellicht meer dan een der andere er toe bijgedragen, dat men zich rekenschap ervan begon te geven in welke vormen en op welke wijze (aard en plaats der afzettingen, opvallende begeleidende gesteenten of mineralen) de zoo vroeg gewaardeerde siersteenen waren te vinden. Dit te meer, daar deze mineralen immers zoo vurig alom werden begeerd, dat ze een der vroegste handelsobjecten over grooten afstand werden (amber, callaïs, turkoois, lapis lazuli!).

Behoudens aanwijzingen in vele bekende archæologische publicaties zijn op dit gebied enkele belangrijke, meer technische verhandelingen verschenen (14, 17). In het bijzonder willen we de aandacht vestigen op een weloverdachte studie van BALL (20), welke niet alleen eenige tabellen geeft van de oudste vondsten van bepaalde siersteenen, maar tevens zeer overzichtelijke kaartjes geeft van die vindplaatsen dezer mineralen, welke op bepaalde tijdstippen, bijv. 1500 v. Chr., bekend waren. Uit deze gegevens en kaartjes blijkt nog eens duidelijk, hoezeer de tegenwoordige appreciatie en belangrijkheid der edelsteenen afwijkt van die van vroeger. Immers thans is 95% der waarde van de wereldproductie op rekening te stellen van de diamant, in de 18de eeuw daarentegen was dit bijv. nog maar 50%. Buitendien waren voor de opening der Zuid-Afrikaansche diamantmijnen practisch alle vindplaatsen aan de aardoppervlakte (thans slechts 40%). Slechts de turkooiswinning aan den Sinai en enkele andere geschiedde in mijnschachten en gangen. Vooral komt hier tot uiting het groote belang van N.O. Iram, Afghanistan, Britsch Indië en Ceylon, met name vanaf den Bronstijd, als leverancier van de in die streken in zoo talrijke varieteiten optredende edelsteenen. Het genoemde gebied bevatte meer dan 50% der toen bekende vindplaatsen.

III. Hoewel in dit verband de jongste telg van den antieken mijnbouw, is toch de erstwinning van zoo overwegende beteekenis geworden, dat men bijv. in vele teksten het woord μεταλλεύς in de dubbele beteekenis van mijnwerker en metaalbewerker gebruikt vindt (25). Konden we reeds vroeger wijzen op het verband tusschen mijnbouw en metallurgie in het Nabije Oosten en enkele artikelen op dit gebied citeeren (Jaarb. No. 3, pg. 140), ook enkele oudere verdienen onze hernieuwde aandacht, vooral die van Freise (13, 14). Er zal echter nog veel moeten worden gedaan, aleer we een duidelijk overzicht hebben over de vroeger bekende ertsvindplaatsen en hunne exploitatiegeschiedenis. Ook op dit gebied is er meer werk verricht voor het praehistorische Europa (27, 28, 29). Naast de oudere werken van Treptow, Quiring, Freise en anderen moeten we nogmaals verwijzen naar het kritische, weloverwogen werk van DAVIES, dat ondanks zijn titel toch veel gegevens bevat over praeclassieke tijden. Het doet weldadig aan, naast een overigens technisch goed verzorgd artikel van Quiring (21), welke auteur zich helaas begeeft in zeer gezochte analogieën en dateeringen en wat archæologische gegevens betreft, met groote voorzichtigheid dient te worden geciteerd.

Het is natuurlijk moeilijk de vage gegevens kort samen te vatten dan wel daarin een schematischen ontwikkelingsgang aan te geven. Daarbij komt natuurlijk nog de *ongelijktijdigheid* der ontwikkeling in het Oosten en Europa. Om toch den lezer althans een zekere handleiding te geven werden de gegevens in bijgaande tabel samengesteld, o.a. met gegevens naar Ball (4) en Quiring (21), waarbij dus in het oog dient te worden gehouden, dat de dateering globaal is en nog aanmerkelijk variaties in verschillende gebieden voorkomen. Buitendien zijn vele aanwijzingen nog hypothetisch, zoodat het geheel slechts als schema mag worden opgevat om de gedachten over dit onderwerp wat beter te kunnen bepalen.

We moeten thans kort ingaan op de diverse elementen, die we in den antieken mijnbouw aantreffen.

Allereerst is het noodig, dat men bepaalde gesteenten of ertsen onderscheidt en hunne vindplaatsen leert opzoeken. De geschiktheid van gesteenten voor werktuigen is natuurlijk uit de practijk gebleken. Dat bijvoorbeeld alleen versch uitgegraven vuursteenknollen goede breukvlakken geven, is langs dezen weg gevonden en uit ondervinding heeft men ook geleerd, dat de zeer verbreide vuursteenknollen aan de aardoppervlakte, die gedeeltelijk verweerd zijn, voor hetzelfde doel ongeschikt zijn. De oudere opvatting, dat de mineralogische en geologische kennis der Oudheid geheel practisch is en dat ze culmineert in de beschouwingen van Theophrastus, kan nog geheel worden onderschreven (2, 7, 8, 16, 19, 25). Er moet echter dadelijk worden bijgevoegd, dat we in dit opzicht voorzichtig moeten zijn. Campbell Thompson heeft in zijn *Chemistry of the Ancient Assyrians* en elders (26) aangetoond, dat men in Mesopotamië zeer goed op de hoogte was van de uiterlijke kenmerken van verschillende gesteenten, ja, zelfs in de benaming, deze eigenschappen (en tevens eenvoudige chemische eigenschappen) vastlegde. Onze kennis is ook hier weer fragmentair en het is zeer wel mogelijk, dat men over een zekere systematiek beschikte, die in de genoemde Assyrische teksten al hier en daar doorschemert. Dit betreft echter alleen de mineralogische, beschrijvende zijde. Een theoretische beschouwing van eenige waarde over genese, enz. treffen we in het algemeen niet aan. Bekend mag worden verondersteld, dat aan het ontstaan van bepaalde gesteenten en mineralen maar al te vaak legendarische of mythologische voorstellingen worden geknoopt. Bekend is o.a. de mythe der *groeiende ertsen* of kristallen, welke men van Plinius tot ver in de 18de eeuw nog aantreft. Dat men echter geen geologische kennis in onzen zin bezat, bewijst wel, dat maar al te dikwijls ertshoudende lagen, welke door afschuiving langs een breukvlak naar grootere diepte zijn verschoven, door deze oude *prospectors* niet meer worden gevonden. Een zeker verband tusschen ertsen en dieptegesteenten of stollingsgesteenten wordt in enkele waarnemingen even aangeduid. Aethicus wijst op het samengaan van witte kiezel en goud in Engelsche *placers* (*Cosm.* XXVI). Doch al deze waarnemingen dateeren natuurlijk uit de historische periode, immers voldoende materaal voor dergelijke conclusies kon slechts worden verzameld, toen men ook ertsen, metalen en edelsteenen, etc. op grooten schaal begon te zoeken. Al deze producten hebben kenmerkende uiterlijke eigenschappen (vooral kleur en kristalvorm), terwijl er voor metalen en ertsen nog de smeltbaarheid (soms smeedbaarheid) bij komt. Vroeger werd de verbreiding van deze mineralogische en petrologische kennis aan de „Phoeniciërs" toegeschreven, doch deze stelling is niet meer vol te houden, vooral daar in hun eigen land alle sporen van toepassen dezer kennis ontbreken. Of we hier met een diffusie van ondervindingen hebben te maken, dan wel met een door de groeiende handelsbetrekkingen samengeknoopte plaatselijke practijken, moet nader onderzoek nog leeren.

Heeft men eenmaal een vindplaats vastgesteld, dan moet de laag met het begeerde

gesteente of erts gewoonlijk worden bereikt door een schacht of gang. Slechts in enkele gevallen ligt het product aan de aardoppervlakte en kan door sorteering of uitspoelen met (vaak aangevoerd) water worden gescheiden van waardelooze gesteente. Hoe grondig dit vaak gebeurde, bewijzen de goudvelden in de Nubische woestijn, waar de oude Egyptenaren zelfs de geringste sporen wisten te vinden, zoodat het moderne onderzoek slechts hier en daar de vroegere aanwezigheid van goud heeft kunnen aantoonen (23). Dit geldt ook voor de tingroeven van Iberië. De schacht heeft zich geleidelijk ontwikkeld uit de oudste trechtervormige putten van den vuursteen-mijnbouw (21, 28, 29). De vorm van deze schacht of put heeft natuurlijk niets te maken met den vorm der huizen der mijnwerkers, zooals Quiring ten onrechte veronderstelt (21). Ze wordt bepaald door den aard van het gesteente, waardoor men naar diepere lagen dringt, den aard of het ontbreken van betimmering (houten wanden zullen bijvoorbeeld een tendenz tot vierkante of rechthoekige schachten met zich mede brengen) en de wijze van opvoer van het gewonnen erts of gesteente. Geleidelijk ontwikkelt zich dan uit een veld van afzonderlijke schachten de exploitatie door hoofdschacht met zijgangen, nadat men vroeger den bodem van de schacht al dikwijls tot een *hol* heeft uitgebouwd. Met het maken van zijgangen komen echter tal van nieuwe problemen binnen, zooals ventilatie, drainage, afvoer der producten naar de hoofdschacht. Dit systeem van „*galery-bouw*" vergt dus een hoog stadium van organisatie en komt vóór den IJzertijd nog maar sporadisch voor en dan slechts op die plaatsen, waar men met een groot aantal slaven kon werken.

Hoewel dus geen chronologische conclusies zijn te trekken uit den vorm van schacht of mijngang, komen toch ronde of vierkante doorsneden in het algemeen vroeger voor; de Romeinen, gedreven door hunne meerdere ondervinding en technische kennis, maakten vaak rechthoekige, trapezoïdale of T-vormige doorsneden als zulks bepaalde voordeelen had. De diepte, waarop men werkte, overtrof zelden de 200 m en bedroeg gemiddeld niet meer dan 100 m. Dat men dergelijke diepten met primitieve instrumenten toch kan bereiken, blijkt wel uit de opgave van een expert volgens wien men met neolithische instrumenten met twee man in matig harde kalksteen in $1^1/_2$ uur een gat van 1 m doorsnede en 1 m diepte kan maken (25).

Versterking van de mijngangen werd al spoedig noodig in verband met de grootere dimensies der exploitatie, terwijl in onderaardsche groeven vaak pilaren werden uitgespaard of kunstmatig uit ganggesteente werden opgebouwd. Vooral in den laten Bronstijd begon men voorzorgsmaatregelen tegen instorten te nemen door uitgeputte gangen op te vullen met het overtollige ganggesteente. Daaruit blijkt tevens, dat men toen reeds ondergronds een zekere globale vóórsorteering van het gewonnen product toepaste. Eerst in Romeinschen tijd werd de versterking en betimmering systematisch uitgevoerd.

Moeilijkheden bood soms de opvoer van menschen en materiaal, waarvoor men gewoonlijk ladders of takels, windassen e.d. bezigde; voorzoover met hellende gangen of trappenschachten kon worden gewerkt, werd zulks met voorliefde gedaan. Een zeer belangrijk punt was de drainage. Hiervoor beschikte men over lederen zakken of gevlochten manden of zakken, welke soms met klei of teer waren gedicht, ze konden tegelijkertijd dienen voor materiaaltransport. Met dergelijke middelen kon men echter geen exploitatie beginnen beneden den grondwaterspiegel en zelfs de Romeinen, die met waterwielen, *cochleae* en soms horizontale afwateringstunnels *(adits)* werkten, waagden zich maar zelden op een dergelijk niveau.

Een volgend punt was de verlichting, welke oorspronkelijk met spanen van naaldhout, later met lampen met vet of olie geschiedde (20). Ze bleef ten allen tijde primitief en gevaarlijk, want ook de zorg voor ventilatie door schermen of doeken, die men in beweging hield, was onvoldoende. Men is al vroeg op het denkbeeld gekomen een dubbele schacht te bouwen, waarvan er een door een vuur, dat op den bodem ervan werd gestookt, als schoorsteen fungeerde *(Wetterschacht)*.

Wat betreft werktuigen, hier komt het conservatisme het beste tot uiting. Vuursteenen, steenen en hoornen werktuigen worden tot in Romeinschen tijd gebruikt, ja in bepaalde streken heeft men tot in de Middeleeuwen met steenen hamers gewerkt (27). Het gebrek aan springstoffen belette natuurlijk groote productiviteit.

Een reeds vroeg gebruikt hulpmiddel was het *vuurzetten*. Door het stoken van een vuur tegen het te ontginnen gesteente en plotselinge afkoeling met water slaagde men er in de meeste gesteenten vrij goed te verbrijzelen. De toevoeging van azijn (Hannibal!) berust waarschijnlijk op het feit, dat azijn bij het verdampen bijv. op de hand een sterke afkoeling teweeg brengt en men dus dacht door de toevoeging ervan sterker te kunnen afkoelen. Dit gebruik van een weinig azijn in het water werd bijv. bij de wegenaanleg in de Dolomieten nog kort geleden geconstateerd door ingenieurs, die met locale werkeloozen arbeidden, bij wie de oude gedachte-associatie nog bestond. De groote slijtage der primitieve werktuigen maakte het noodig, dat de mijnwerker met een groote voorraad werkte en bij vele oude mijnen heeft men werkplaatsen gevonden, waar de instrumenten werden geslepen of hersteld. In de klassieke Oudheid kent men in principe alle heden ten dage gebruikte werktuigen (10).

In dit korte bestek kunnen we niet verder op details ingaan, er zij verwezen naar de bekende handboeken en bijgaande bibliographie.

Opgemerkt zij nog, dat zoowel de juridische als sociale problemen met den antieken mijnbouw in verband staande nog niet behoorlijk onderzocht zijn (6). Het zou belangrijk zijn de later zoo brandende kwestie der rechten van den grondeigenaar op de ondergrondsche exploitatie nader te bestudeeren. Pas uit Grieksch-Hellenistischen tijd zijn deze zaken beter bekend (Davies, Titzler).

In het algemeen kan men zeggen, dat vroeger vele afzettingen geëxploiteerd zijn, welke tegenwoordig niet œconomisch zouden worden geacht. Zelfs wordt het door ernstige onderzoekers waarschijnlijk geacht, dat er mijnen waren, die bijvoorbeeld maar enkele tonnen, zelfs kilos metaal hebben opgeleverd (10). Zeer belangrijk zijn echter bij de slaven-exploitatie geweest de transportkosten naar den top van de schacht, welke in die tijden beslissend moeten zijn geweest voor de exploitatiemogelijkheden.

Een interessant, weinig onderzocht punt is, dat de winning en verwerking van bepaalde ertsen het bedrijf is geweest van zeer kleine groepen of enkelingen. In Gallië werd volgens Daubrée ruw ijzer gewonnen uit, door onafhankelijke arbeiders zelf verzamelde ertsen, die waarschijnlijk ijzeroer verwerkten met zelf bereide houtskool. Pas omstreeks onze jaartelling wordt deze locale productie in de Gallische steden geconcentreerd en het erts daarheen aangevoerd. Bestonden dergelijke monopolies, bijvoorbeeld ook in Armenië en de Kaukasus?

Gewezen zij nog op het belang der literatuur van de late Middeleeuwen voor ons onderwerp. Agricola geeft bijvoorbeeld in zijn *De Re Metallica* (1555) nog vele methoden, welke vrijwel onveranderd uit de Oudheid zijn overgenomen, zooals vergelijking met de beschrijving van Plinius, Strabo, en andere leeren.

Tenslotte vindt men in een klein boekje van HAWKINS (15) een voortreffelijke, zeer begrijpelijke beschrijving der verschillende mineralen en hunne eigenschappen, dat voor den leek werd geschreven.

Dit korte overzicht moge een aansporing zijn, de vele openstaande problemen van den antieken mijnbouw tot object van diepere studie te maken.

Amsterdam, 24 September 1936

R. J. FORBES

BIBLIOGRAPHIE

1 *Mining and ore dressing*, Catalogue of the collection in the Science Museum, South Kensington (London, 1920, 96 pp.).

2 Frank Dawson Adams, *Origin and nature of ore deposits*. An historical study (Bull. Geol. Soc. America XLV, 1934, 375—424).

3 Julius Andrée, *Bergbau in der Vorzeit* (Leipzig, Kabitsch, 1922, 2 Vols.).

4 H. S. Ball, *Historical notes on Gem-mining* (Economic Geology 26, 1931, 681—733).

5 Elise Baumgärtel, *The flint Quarries of Wady Sheykh* (Ancient Egypt 1930, 4, 103—109).

6 H. du Bois, *Die soziale Stellung des deutschen Berg- und Hüttenmannes und des Metallarbeiters im Altertum und Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert* (Technik und Kultur, 1926, 205—207).

7 Henry Briggs, *The developments of mine surveying methods from the earliest times to 1850* (Colliery Guardian 13 Febr. 1925, 391—393; 20 Febr. 1925, 465—466; 27 Febr. 1925, 510—511).

8 ——, *The development of mine surveying from early times to 1850* (Trans. Inst. Mine Surv. VI. 1925, 19—32; 77—83; 118—124).

9 O. Davies, *Two North Greek mining towns (Cirrha Magoula and Volo Kastro)*. (J. Hellen. Stud. Vol. 49, 1929, 89—99).

10 ——, *Roman Mines in Europe* (Clarendon Press, Oxford, 1935).

11 Edwin Fels, *Der Mensch als Gestalter der Erde* (Leipzig Bibliogr. Instit. 1935, 206 S., R.M.—5.80).

12 Leonhard Franz, *Vorgeschichtliches Leben in den Alpen* (Wien Ant. Schroll & Co. 1929, 95 S., R.M.—7.50).

13 Freise, *Geographische Verbreitung und wirtschaftliche Entwicklung des süd- und mittel-europäischen Bergbaus im Altertum* (Z. f. Berg-, Hütten- und Salinenwesen i. Preuss. Staat 1907, 199).

14 ——, *Berg- und Hüttenmännische Unternehmungen in Asien und Afrika während des Altertums* (Z. f. Berg-, Hütten- und Salinenwesen 56, 1908, 347).

15 A. C. Hawkins. *The Book of Minerals* (Chapman & Hall, London, 1935).

16 J. E. Hiller, *Die Minerale der Antike* (Archiv f. Gesch. d. Math. Naturw. Technik XIII, 1930, 358).

17 Berthold Laufer, *Notes on Turqois in the East* (Field Museum Nat. History Publication No. 169, Chicago 1913).

18 J. M. Luré (Lurie; Luria), *Die Bergindustrie im altem Ægypten* (Arch. ist nauki i techn. III, 1934, 105—138, 28 Abb: Russ. mit engl. Zusammenfasssung).

19 K. Mieleitner *Geschichte der Mineralogie im Altertum und Mittelalter* (Fortschritte der Mineralogie 1922, Bd. VII, 427).

20 Fr. Morton, *Grubenbeleuchtung in der Urzeit* (Berg- und Hüttenm. Jahrbuch 75, 1927, 114—116).

21 H. Quiring, *Die Schächte, Stollen und Abbauräume der Steinzeit und des Altertums* (Z. f. Berg-, Hütten- und Salinenwesen, Bd. 80, 1932, B 274).

22 T. T. Read, *Historical aspects of mining and metallurgical engineering* (Journ. Eng. Educ. XXIV, 1933, 229—258).

23 T. A. Rickard, *Man and Metals*, Vol. I (London 1932).

24 L. Rutten, *Geologische nomenclatuur* (viertalig) (Den Haag, Naaff, 1929).

25 Corn. L. Sagui, *Economic geology and allied Sciences in ancient times* (Economic Geology 25, 1930, 65—86).

26 R. Campbell Thompson, *On some Assyrian Minerals* (Journ. Royal Asiatic Soc. 1933, 885—895).

27 E. Treptow, *Der älteste Bergbau und seine Hilfsmittel* (Beitr. Gesch. Technik Ind. VIII, 1918, 155).

28 ——, *Die Mineralbenutzung in vor- und frühgeschichtlicher Zeit* (Beitr. Gesch. Technik Ind.). (Freiburger Jahrbuch f. d. Bergwesen 1901).

29 Karl Zschokke und Ernst Preuschen, *Das urzeitliche Bergbaugebiet von Mühlbach-Bischofshofen* (Materialien zur Urgeschichte Österreichs Heft 6, Wien I, Burgring 7; Selbstverlag d. Anthrop. Ges. 1932; 287 S., 19 Abb.).

OPENBARE EN PARTICULIERE COLLECTIES IN NEDERLAND

AANWINSTEN VAN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN, OVER 1935

EGYPTISCHE AFDEELING

1 Een kalksteenen portretkop in reliëf, 18de dynastie, vermoedelijk Toet-anch-amon voorstellend (zie Jaarbericht no. 3, Plaat IX).
2 Een kalksteenen vrouwenfiguur uit het Oude Rijk.
3 Twee houten modellen van werkplaatsen (bakkerijen of bierbrouwerijen) uit het Middenrijk.

VOOR-AZIATISCHE AFDEELING

1 Een kleine collectie vóórhistorisch aardewerk uit Nehavend (Perzië).

PUBLICATIES

W. D. van Wijngaarden. *Twee Egyptische koningsportretten*, met 3 afbeeldingen. Oudheidkundige Mededeelingen, Nieuwe Reeks XVI, 1935, blzz. 1—6.

——, *Objects of Tut'ankhamūn in the Rijksmuseum of Antiquities at Leiden*, Journal of Egyptian Archaeology 22, 1936, 1—2.

——, *Eenige opmerkingen over de zoogenaamde beeldengroep van Mert-Tefs*, Oudh. Mededeelingen, N. R. XVII, 1936, 1—8, met 2 afbeeldingen.

——, *Het kalksteenen beeld van een korenwrijvende vrouw*, *o.c.* 9—14, met 5 afbeeldingen.

EEN BRONZEN VLEERMUIS UIT HET OUDE EGYPTE

Zie Plaat XVIII

In 1933 kwam het Rijksmuseum van Oudheden door aankoop in het bezit van een zeldzaam stuk bronstechniek uit den lateren tijd van de Egyptische beschavingsgeschiedenis. Het stelt een vleermuis voor, rechtopzittende afgebeeld als een kangaroe, met een naar voren gerichten kop met een puntige snuit, groote, opstaande ooren, voorzien van gaatjes voor oorringen, die ontbreken en bolle wangen; de voorpooten zijn vlak bij den elleboog afgebroken; de vleugels liggen opgevouwen op den rug, hetgeen wordt voorgesteld door een netvormig patroon van lijnen en strepen, dat rug, nek en voorpooten bedekt; de staart ligt links achter het lichaam. Het geheel is geplaatst op een modern voetstuk van marmer. Het stuk is gevonden te Benha in de Nijldelta, heeft deel uitgemaakt van de bekende, voormalige Engelsche particuliere verzameling van F. G. Hilton Price [1]), is tentoongesteld geweest op een expositie van de Burlington-Club te Londen [2]), en daarna in het bezit gekomen van den heer J. C. M. Krook [3]) te Amsterdam, van wien het museum het heeft overgenomen. Het is hoog: 22,8 cm, en draagt het inventarisnummer F. 1933/6.1.

De vleermuizen kwamen in het Nijldal voorheen en komen daar ook thans nog in verschillende soorten voor; enkele daarvan hebben groote afmetingen [4]). De Egyptische teksten kennen twee soorten: *seza-chemoe* en *dagi*. Afbeeldingen daarvan komen op de Oud-Egyptische monumenten maar zelden voor [5]). Men vindt ze op de wandschilderingen in de graven van het Middenrijk te Beni-Hassan en van het Nieuwe Rijk

---

1) *A Catalogue of the Egyptian Antiquities in the Possession of F. G. Hilton Price*, London, 1897, p. 310, No. 2602.
2) H. Fechheimer, *Kleinplastik der Ægypter*, Berlin, 1922, Taf. 124.
3) Tentoonstelling van antieke voorwerpen uit Egypte en Voor-Azië, Amsterdam 1931, no. 392.
4) Anderson, *Zoology of Egypt*, 1902, p. 118, Pl. XVIII; p. 143, Pl. XX; David Paton, *Animals of Ancient Egypt*, 1925, p. 37; R. Hartmann, *Zeits. æg. Spr.* II (1864), S. 9.
5) Rosellini, *Mon. Civ.*, 1834, Pl. 14; Champollion, *Mon.*, 1845, Pl. 370; Newberry, *Beni-Hassan*, II, 1894, Pl. IV, 6e rij, no. 9 en 11 van links; Wilkinson, *Manners and Customs*, II, 1878, p. 113; III, 1878, p. 258.

te Thebe; daarop zijn ze voorgesteld zoowel met uitgespreide als met toegevouwen vleugels. Echter is het niet mogelijk met zekerheid vast te stellen, welke soort vleermuis men in de afbeeldingen bedoelt weer te geven. Overigens is er omtrent voorstellingen van vleermuizen in de Egyptische kunst weinig bekend; behalve het hier besproken stuk van brons bestaat er nog een model van een vleermuis van groene leisteen, dat met andere praedynastische voorwerpen in een graf in Opper-Egypte gevonden is [1]). Ook is het niet bekend, of er ooit gemummificeerde vleermuizen gevonden zijn. Tot de heilige dieren schijnt het dus niet gerekend te moeten worden. Er zijn althans geen bewijzen voor, dat de vleermuis door de Egyptenaren vereerd is geworden, of dat zij het embleem was van een bepaalde godheid.

Evenals in het Oude Testament (Lev. 11 [19]; Deut. 14 [18]) worden in het Oude Egypte de vleermuizen tot de vogels gerekend; dit waarschijnlijk op grond van het element, waarin zij zich bewegen, op dezelfde wijze als de krokodil en het nijlpaard hun plaats vinden onder de visschen van den Nijl.

Thans houden deze dieren bij duizenden verblijf in grotten en andere schuilhoeken in Egypte, vooral ook in graven, waar zij aan onderzoekers grooten overlast kunnen bezorgen. Berucht was daarom vooral het graf van Pedamenōpet in Thebe, dat zelfs den naam kreeg van *vleermuizen-slot*, doch dat nu dichtgemetseld is [2]).

Leiden W. D. VAN WIJNGAARDEN

EGYPTISCHE KOP VAN ZWART GRANIET UIT HET MIDDENRIJK

Zie Plaat XVII

Het *Reuvensfonds* heeft uit de voormalige collectie Von Bissing een fraai stuk Oud-Egyptisch beeldhouwwerk aangekocht om het ten geschenke aan te bieden aan het *Rijksmuseum van Oudheden* te Leiden. Het bestaat uit den kop van een oud man, waarschijnlijk dateerend uit het Middenrijk, althans het vertoont de karakteristieke eigenschappen van de kunstwerken van deze periode; het materiaal is een harde donkergrijze steensoort. De man, hier voorgesteld, draagt een groote pruik. Dwars over het gezicht en door de pruik loopt een gele ader. De kop is hoog 0.15, breed 0.175 en diep 0.10 m. Neus en mond zijn erg beschadigd, overigens bevinden zich over de geheele oppervlakte vele kleine beschadigingen. Desondanks is deze kop met het sterk sprekende hoekige gelaat en de vooruitstekende jukbeenderen een buitengewoon mooi kunstwerk en een goed geslaagd portret, dat individueele trekken vertoont.

W. D. v. W.

EEN RELIEF VAN TIGLATPILESER III

Vgl. Jbr. No. 2, blz. 47 vlg. en pl. III

In 1934 kocht het Reuvens-Fonds ter plaatsing in het Rijks-Museum van Oudheden het mooie Assyrische reliëf, dat in *Jaarbericht* No. 2, blz. 47 vlg. en plaat III (vgl. No. 3, blz. 148) als een afbeelding van koning Sanherib uit Kujundjik (Nineve) gepubliceerd werd. Deze meening steunde op de opgaven van de verkoopers, de heeren Spink and Son in London, en vooral op de opvallende gelijkenis van de afbeelding van den koning op dit reliëf met die op het beroemde reliëf uit Kujundjik (nu in het *British Museum*), waarop de koning Sanherib tijdens het beleg van de Palestijnsche stad Lachis is voorgesteld. Als het stuk, dat zich nu in het Leidsche Museum bevindt,

[1]) Budge, *Gods of the Egyptians*, II, p. 369; A. E. Knight, *Amentet*, 1915, p. 140.
[2]) Joh. Dümichen, *Die Ceremonie des Lichtanzündens*, Zeits. æg. Spr., XXI (1883), S. 13; Porter-Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings*, part I, *The Theban Necropolis*, Oxford, 1927, p. 67.

door den grooten opgraver van Nineve, Sir Austen Henry Layard eveneens op den heuvel van Kujundjik gevonden was, dan kon het ondanks het ontbreken van een inscriptie nauwelijks twijfelachtig zijn, dat de daarop afgebeelde koning geen ander dan Sanherib is. Want behalve Sanherib had dan nog slechts zijn kleinzoon Assurbanipal ernstig in aanmerking kunnen komen en bij de keus tusschen deze beiden leek de analogie van het Lachis-reliëf ten gunste van Sanherib beslissend te zijn.

Aan de vriendelijkheid van Dr van Wijngaarden dank ik thans de inzage in een der laatste brieven, die indertijd van de firma Spink and Son werden ontvangen (van 16 April 1934). Daarin wordt de vraag, of het reliëf in Kujundjik of in Nimrud opgegraven is, toch weer onbeslist gelaten:

> ". . . . . Unfortunately we do not know at which of the two sources of excavations Sir Austen Henry Layard found the relief. We have thought that it was Kujundjik but we have no documentary evidence".

Deze onzekerheid is op zich zelf begrijpelijk. Layard heeft om beurten op beide plaatsen gegraven en de vondsten van beide opgravingsterreinen werden door hem tegelijk naar Engeland gezonden. Bovendien liggen beide plaatsen niet ver van elkander verwijderd en had men (op grond van de bijbelsche traditie in Jona 3^3 vlg.) een zoo overdreven voorstelling van den omvang van de oude stad Nineve, dat men niet alleen de puinheuvels van Kujundjik en van Nebi-Yunus, maar ook Nimrud en zelfs Chorsabad binnen de grenzen van deze 'groote stad Gods van drie dagreizen' meende te moeten zoeken. In werkelijkheid echter is Nimrud de plaats van de oude stad Kalḫu of Kalaḫ (vgl. Genesis 10^{11} vlg.). Deze residentie, die door Sargon II werd verlaten, is vooral vermaard door de vondsten uit de paleizen van de oudere Assyrische koningen Assurnaṣirpal II (883—859 v. Chr.) en Tiglatpileser III, den bijbelschen koning Pûl (745—727 v. Chr.).

Ook de Heer J. C. Gadd, die ons relief op plaat 11 en op p. 154 van zijn zooeven verschenen prachtwerk *The stones of Assyria* heeft behandeld [1]), zegt van de afbeelding van den koning uitdrukkelijk:

> ". . . . It is worth observing that this is a perfect parallel with the well-known scene of Sennacherib [2]) receiving the spoil of Lachis . . . .".

Desondanks schijnt het pleit thans juist door het nieuwe werk van den Heer Gadd tegen Sanherib beslist te zijn. Ondanks de vele argumenten, die mijn meening schenen te steunen, moet ik deze herroepen: het Leidsche reliëf is niet in Kujundjik gevonden, maar in Nimrud (Kalaḫ), en de daarop voorgestelde koning is niet Sanherib, maar diens derde voorganger op den Assyrischen troon: de groote wereldveroveraar Tiglatpileser III, de bijbelsche Pûl!

De Heer Gadd, die krachtens zijn ambt — hij staat naast den *keeper* Dr S. Smith aan het hoofd van het *Department of Egyptian and Assyrian Antiquities in the British Museum* — ook over de verborgen archieven van dit Museum beschikt, heeft in het vermelde werk buitengewoon veel tot nog toe onbekend materiaal aan het licht gebracht, vooral op grond van de oude teekeningen en berichten van Layard en zijn medewerkers en navolgers. Op plaat 11 publiceert hij voor het eerst een teekening, die door Layard zelf in het begin van het jaar 1847 is vervaardigd en waarop ook ons stuk (de koning zittende op zijn troon) duidelijk te zien is. Het zijn twee paneelen boven en onder elkander. Het bovenste paneel is reeds sinds lang bekend. Het bevindt zich heden in de *Nimrud Central Saloon* van het *British Museum* (Inv.-No. 118882) en wij weten daarvan met zekerheid, dat het door A. H. Layard in het begin van het jaar 1847 in de puinhoopen van het centrale paleis te Nimrud werd opgegraven. Het is de voorstelling van de verovering van een stad, waarbij het vee weggedreven en de gevangenen en de buit door Assyrische schrijvers geregistreerd worden. Aan het feit, dat dit bovenstuk van Tiglatpileser III afkomstig is, heeft, naar ik weet, niemand getwijfeld. Dan moet het paneel daaronder natuurlijk van dezelfde vindplaats

[1]) C. J. Gadd, *The stones of Assyria. The surviving remains of Assyrian Sculpture, their recovery and their original positions*, London, Chatto & Windus, 1936.
[2]) Dit is de in Engeland gebruikelijke spelling van den naam Sanherib.

en van denzelfden koning afkomstig zijn. Van dit belangrijker paneel is alleen een gedeelte van de linkerhelft nu weer aan het licht gekomen: ons stuk in het Leidsche Museum, dus juist de figuur van den koning zelf, en wel geheel onbeschadigd. De rest moet op grond van de oude teekening worden gereconstrueerd: de beide Assyrische officieren of hovelingen voor den koninklijken troon, met den in het stof neergebogen vijand op wiens nek de staf van den koning rust. Achter den troon staat weer een adjudant met boog en zwaard, en op de rechterhelft van dit paneel zien wij op de schets de ruwe omtrekken van een tent of baldakijn met twee personen daarin.

De reliëfs uit den regeeringstijd van koning Tiglatpileser III zijn, voor zoover zij toen reeds bekend geweest zijn, opgeteld en beschreven en ook gedeeltelijk afgebeeld door Eckhard Unger in de publicaties van het Museum te Istanbul [1]). In dit werk vindt men het bovenste paneel op plaat IV, No. 2 en 3. Alle reliëfs van den grooten Tiglatpileser zijn gevonden te Nimrud (Kalaḫ), en wel gedeeltelijk in het centrale paleis en voor een ander deel in het reeds vóór zijn voltooiing door brand verwoeste paleis in het Zuid-Westen van de stad, waarvan de bouw door koning Asarhaddon (den zoon en opvolger van Sanherib) was begonnen. Deze koning had een aantal reliëf-platen uit de oude en toen reeds vervallen paleizen van Assurnaṣirpal en Tiglatpileser III naar dit bouwterrein laten overbrengen, om die ter versiering van zijn eigen paleis nog eens te laten aanbrengen. Reeds hieruit blijkt, dat de tijdsbepaling van een Assyrisch reliëf zonder inscriptie niet altijd gemakkelijk is.

In dit geval echter schijnt de tijdsbepaling en de identificatie van den koning op grond van de gegevens in het werk van Gadd, die nu pas bekend zijn geworden, niet langer twijfelachtig. De hier afgebeelde koning is niet Sanherib, maar de groote stichter van het Nieuw-Assyrische rijk: Tiglatpileser III, de bijbelsche koning Pûl.

Het Leidsche Museum mag men gelukwenschen met de wijziging van het etiket, die hierdoor noodzakelijk is geworden. Want Tiglatpileser III was een grooter koning dan Sanherib en afbeeldingen van hem zijn nog zeldzamer [2]). De meest bekende van deze weinige afbeeldingen is een fragment in het Museum te Berlijn: de koning als boogschutter op zijn strijdwagen [3]). De vindplaats van dit stuk is echter volgens Gadd, *a. w.*, p. 214 onbekend en de identificatie is dus onzeker, daar ook in dit geval een opschrift ontbreekt.

Slechts om één reden zou men deze wijziging wellicht kunnen betreuren: omdat de naam van koning Sanherib door de aanschouwelijke bijbelsche verhalen van zijn beleg van Jeruzalem ten tijde van Hizkia beter bekend zou zijn dan Tiglatpileser III. In werkelijkheid echter heeft de groote Tiglatpileser in nog veel hoogere mate in de lotgevallen van het uitverkoren volk ingegrepen dan Sanherib dit gedaan heeft. Hij immers is de koning, die in het jaar 732 de bewoners van Noord-Israël weggevoerd heeft in de ballingschap, waaruit deze stammen niet meer teruggekeerd zijn; hij is de koning, aan wien koning Achaz (de voorganger van Hizkia) zich tegen den raad en de bedreigingen van den profeet Jezaja in heeft onderworpen. Als zich zijn naam niet aan allen zoo duidelijk mocht hebben ingeprent als die van koning Sanherib, dan is de reden vooral deze, dat in de bijbelboeken der Koningen en Kronieken zijn beide namen Tiglatpileser en Pûl naast elkaar en door elkaar worden gebezigd; vgl. II Koningen 15 [19], [29] v.; 16 [7]; I Kronieken 5 [6], [26]; II Kronieken 28 [20], en ook Jezaja 7 [17] enz.

Want feitelijk zijn koning Pûl en koning Tiglatpileser III dezelfde persoon. *Pûlu* (d.w.z. 'olifant'?) was wellicht een bijnaam van den grooten koning of de naam, welken hij vóór zijn troonsbeklimming heeft gedragen. Toen hij den troon beklom, aanvaardde hij den naam van zijn voorganger en voorbeeld: den grooten veroveraar Tiglatpileser I (omstreeks 1100 v. Chr.). Als koning van Babel heeft hij zich echter nog in een van zijn laatste regeeringsjaren onder zijn ouden naam *Pûl(u)* laten uitroepen. Er zijn meer voorbeelden, dat een koning van Assyrië, die ook over Babylonië regeerde, als koning van Babel een anderen naam koos. Dat moest aan de trotsche Babyloniërs een illusie geven van onafhankelijkheid.

---

1) Eckh. Unger, *Die Reliefs Tiglatpilesers III aus Nimrud*: Publikationen der k. osmanischen Museen, V, 1917.
2) Vgl. de lijst der bekende (hoewel gedeeltelijk nog niet gepubliceerde) reliëfs bij Unger, *a.w.*, p. 9 vlg.
3) Unger, *a.w.*, pl. I; vgl. B. Meissner, *Könige Babyloniens und Assyriens*, de plaat bij p. 160.

Tiglatpileser III is de stichter van het Nieuw-Assyrische Rijk, wiens werk door de Sargonieden slechts werd voorgezet. Hij was even groot als veroveraar als door zijn organisatorisch talent. Onder de groote koningen in het nabije Oosten vóór Alexander den Grooten kunnen slechts Ḫammurabi en vooral de Egyptenaar Thutmoses III, de eigenlijke stichter van het Nieuwe Egyptische Rijk, met hem worden vergeleken.

Leiden F. M. TH. BÖHL

BEELDWERKJES VAN TERRACOTTA

Zie plaat XXIII en XXIV

Enkele stukken uit de groote verzameling van terracotta-figuurtjes, die ik in het voorjaar 1932 uit Irâq had meegebracht, heb ik in het vorige Jaarbericht (No. 3, blz. 152 vlg. en plaat XIV) beschreven. De verzameling bevat in het geheel ongeveer 200 exemplaren en behoort dus tot de belangrijke collecties op dit terrein. Het grootste gedeelte bevindt zich in het *Rijksmuseum van Oudheden* te Leiden. Hierbij zijn uit wetenschappelijk oogpunt zeer belangwekkende stukken, o.a. de (reeds in Jaarbericht No. 1, blz. 14) vermelde afbeeldingen van de Moedergodin en de klei-reliëfs van de (goddelijke) Moeder met het Kind.

Het zijn platte stukken klei, waarin de voorstellingen door middel van een matrijs ingedrukt zijn. Deze afdrukken zijn in vele gevallen buitengewoon scherp en duidelijk. Naast de (op zich zelf kostbaarder) cylinder-zegels behooren deze 'terracotta's' tot de meest verspreide kunstvoorwerpen, die uit alle perioden der oude Mesopotamische beschaving teruggevonden zijn. Zij vormen, zooals B. Meissner het eens uitgedrukt heeft, de plastiek der kleine luiden. Naast de standbeelden en de schitterende reliëfs in de tempels en in de paleizen en naast de cylinder-zegels, die naar de getuigenis van Herodotus in het bezit van alle aanzienlijke Babyloniërs geweest zijn, biedt ons dit eenvoudiger materiaal een kijk op het leven en denken van de volksklasse gedurende al de eeuwen der Mesopotamische beschaving tot aan de Hellenistische en de Romeinsche periode toe.

Het is een der meest dringende eischen, dat dit materiaal gerangschikt en in goede afbeeldingen en beschrijvingen toegankelijk worde gemaakt. Tot nog toe is op dit terrein het onmisbare handboek het in 1930 verschenen werk van Mrs. E. Douglas van Buren, *Clay figurines of Babylonia and Assyria*, dat ik reeds boven op blz. 152 met nadruk heb aangehaald. Daarnaast bestaat sedert 1934 de monographie over *Die babylonischen Kleinplastiken* door Br. Meissner. Hier zijn door dezen grooten Assyrioloog op voorbeeldige wijze afgebeeld en beschreven de stukken uit de collectie, die indertijd door Prof. Hilprecht bijeen werd gebracht (thans in het bezit der Universiteit te Jena). Met deze collectie Hilprecht in Jena kan de Leidsche collectie, als men de stukken in het Museum en in de Werkkamer samenvat, wedijveren.

Dus zou ook voor de Leidsche Collectie een gelijkwaardige publicatie wenschelijk zijn. Deze publicatie is slechts mogelijk, als twee voorwaarden vervuld kunnen worden. Ten eerste moeten ook deze stukken, evenals de kleitabletten, van zout ontdaan, gereinigd en opgebakken worden. Dit is bij alle stukken, die uit de zouthoudende vlakte van Mesopotamië komen, noodzakelijk, daar zij anders op den duur niet bestand zijn tegen ons vochtig klimaat. Deze noodzakelijke behandeling heeft reeds plaatsgehad met de stukken en fragmenten in de Werkkamer, en wel, door de vriendelijke bemiddeling van Professor Brittner te Berlijn, in het laboratorium der Berlijnsche Musea, dat voor zulke vakkundige behandeling en reiniging van Mesopotamische oudheden uitstekend ingericht is. Het resultaat was voortreffelijk.

De tweede wensch zou betrekking hebben op de wijze van reproductie. Onze plaat XIV in het vorige en plaat XXIII en XXIV in het onderhavige *Jaarbericht* geven wel een indruk van deze (op zich zelf bescheiden) kunstwerkjes, en den photograaf treft geen verwijt. Evenwel is één blik in het werk van Professor Meissner voldoende om het verschil te beseffen. Het zou wellicht overweging verdienen van de ondervinding en outillage, die men op dit terrein in het buitenland heeft, gebruik te

maken, zooals door Professor Meissner zelf direct na het verschijnen van het vermelde artikel in *Jaarbericht* No. 3 vriendelijk werd voorgesteld. Het verzenden of overbrengen van deze kleine stukjes klei zou geen bezwaar opleveren.

Op deze mogelijkheid van conserveering en betere reproductie en publicatie zouden wij ongaarne willen vooruitloopen. Wij danken den directeur van het Rijksmuseum van Oudheden voor de vriendelijke permissie aan onze lezers een voorloopigen indruk te geven van acht van deze terracotta's. Zij behooren tot de kleine groep van Mesopotamische oudheden, die voorloopig zonder nadere toelichtingen in de vitrine voor het raam op de gang van de eerste verdieping tentoongesteld zijn. Wie dit materiaal goed wilde bewerken, zou er niet mee kunnen volstaan de beide vermelde publicaties en het weinige overige gepubliceerde materiaal bij wijze van vergelijking in te kijken, maar zou liefst moeten probeeren ook een overzicht te verkrijgen over de ongepubliceerde schatten in de groote musea te Londen, Parijs en Berlijn. Want juist bij deze terracotta's zijn doubletten alles behalve zeldzaam, daar dezelfde matrijs in tal van exemplaren kon worden afgedrukt. Tengevolge daarvan kunnen onduidelijke fragmenten met behulp van beter bewaarde exemplaren in andere verzamelingen worden aangevuld en geregistreerd.

Van onze acht afbeeldingen zijn bijzonder belangwekkend de groepen van twee personen plaat XXIII No. *a. c. d.* en XXIV *g*. Hiervan vertoonen No. *a* en *d* de voorstelling van den vereerder, die door de godin Ištar bij de hand wordt genomen of (zoo moeten wij deze scène op grond van talrijke cylinder-zegels verder aanvullen) voor den troon van den Oppergod wordt binnengeleid. De beide krijgslieden op No. *c* en de twee goden met de astrale symbolen (No. *g*) en de vrouwenfiguur (No. *f*) zijn eveneens belangwekkend; elk onderdeel van houding en kleeding zou hier de aandacht verdienen. De oude baardige man (No. *b* en *e*) is wellicht een afbeelding van den beschermgeest *Papsukkal*. Soortgelijke figuurtjes werden onder de dorpels van de woningen begraven, om den uitgang en den ingang te beschermen.

Het belangwekkendst is de laatste van onze afbeeldingen (No. *h*): de booze vrouwelijke daemon Lamastu, die met haar leeuwenkop en met haar zwaard en geesel vooral de kraamvrouwen bedreigt. Tegen dezen dæmon hadden de oude Babyloniërs een geheel arsenaal van bezweringen en van apotropæische amuletten [1]). Het is typeerend voor het dæmonische en in ethisch opzicht alles behalve dualistisch karakter van den Babylonischen godsdienst, dat deze gevreesde dæmon voorgesteld werd als de dochter van den Hemelgod *Anu* en dat zelfs de naam (wellicht bij wijze van euphemisme) identiek is met die van de (vrouwelijke) beschermgeesten. Deze dæmon *Lamastu* (= *Lamassu*, in het Assyrische dialekt) is een van de meest eigenaardige voorstellingen in deze wereldbeschouwing, die in haar oorsprong en in haar laatste consequenties monistisch is geweest: 'Jenseits von Gut und Böse'.

Leiden F. M. TH. BÖHL

ASSYRIOLOGISCHE WERKKAMER

SUMERISCHE BEELDJES UIT CHAFADJE EN TELLOH

Zie platen XXV en XXVI (vgl. XXVII en XXVIII)

Wat de opgraving van Chafadje, de oude stad *Akšak*, beteekent, behoeft in dit Jaarbericht niet meer uitdrukkelijk uiteengezet te worden. Hier heeft de expeditie van het *Oriental Institute of the University of Chicago* onder leiding van Prof. H. Frankfort hoogst verdienstelijk werk verricht. Reeds voordat de opgravingscampagne in den winter van 1931/'32 begonnen was, hadden handelaren deze vindplaats

[1]) Vgl. B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, II, 203 v., 222 vv. enz., waar de naam nog *Labartu* geschreven wordt. De spelling *Lamastu* (= *lamassu* 'beschermgeest') is thans zeker, vgl. o.a. de phonetische spelling in een bezwering uit onze collectie (Böhl No. 1000, Vz., r. 11 v., zie *Mededeelingen uit de Leidsche Verzameling*, II, p. 3), waar gelezen moet worden: *Ma-šum ù Ma-aš-tum mārê Sin*, *La-ma-as-tam mar-tam pa-ši-it-tam* ....

ontdekt. Reeds in het voorjaar 1932 zag ik bij een handelaar in Bagdad drie Sumerische standbeelden van groote kunstwaarde, afkomstig uit de vroegdynastische periode, die daar vóór het begin van de officiëele opgravingen waren opgedolven. De prijs, die gevraagd werd, was fantastisch. Bij een anderen handelaar kocht ik toen, zooals reeds in Jaarbericht I, 1933, blz. 14 terloops vermeld werd, twee Oud-Sumerische hoofdjes en een torso uit kalksteen, waarvan volgens de opgaaf van den handelaar het kleinere hoofdje en de torso uit Chafadje (Akšak) en het grootere hoofdje uit Telloh (Lagaš) afkomstig zijn. Hoewel in dit geval door den gehavenden toestand van de voorwerpen van kunstwaarde nauwelijks sprake kan zijn, zijn deze drie stukken toch typisch voor de verschillende stadia van de Sumerische kunst en dus als studiemateriaal van groot belang. Het is stellig de moeite waard deze beeldjes, die zich thans in mijn verzameling bevinden, af te beelden en te beschrijven.

Bovendien zijn deze drie beeldjes een belangwekkende aanvulling bij de beide grootere stukken, die reeds sedert het voorjaar 1929 in het bezit zijn van het Leidsche Rijksmuseum van Oudheden: het archaïsche hoofdje uit kalksteen met zijn typisch profiel en zijn eigenaardige pruik, dat uit Bismaja (de oude stad *Adab*) afkomstig is, en de mooie torso uit dioriet, afkomstig uit *Lagaš* (Telloh). Deze beide stukken heb ik indertijd in de *Oudheidkundige Mededeelingen* gepubliceerd [1]). Van deze beide voorwerpen in het bezit van het Museum is het archaïsche hoofdje een der beste en duidelijkste voorbeelden van het prae-Sumerische zgn. 'vogelgezicht'-type, terwijl het andere, de torso, een uitnemend voorbeeld is uit de gouden eeuw van de Nieuw-Sumerische kunst, en wel waarschijnlijk iets jonger dan de bekende standbeelden van den vorst Gudea, die eveneens uit Telloh afkomstig zijn: dus van ongeveer 2250 v. Chr.

Als men nu deze vijf stukken, die zich op het oogenblik hier in Leiden bevinden, bij elkaar neemt, verkrijgt men een eenigszins volledig denkbeeld van de verschillende rassen en bevolkingsgroepen, die men in de oude landen Sumer en Akkad gedurende het derde millennium vóór het begin van onze jaartelling moet onderscheiden.

Het spreekt vanzelf, dat standbeelden en andere afbeeldingen steeds onnauwkeurig en min of meer gestileerd zijn, zoodat ethnologische onderscheidingen geenszins uitsluitend op dit materiaal mogen berusten, vooral niet als de beeldjes verminkt en gehavend zijn. De afbeeldingen zijn slechts een hulpmiddel voor een onderzoek, dat in de eerste plaats van schedelmetingen (waaromtrent men de betrouwbaarste gegevens vindt in de werken van Prof. C. U. Ariëns Kappers) en op de philologische en archæologische gegevens behoort te berusten. Bovendien hebben zich de verschillende rassen (vooral de 'Armenoïeden' en de 'Oriëntalieden', naar de terminologie van Von Eichstedt, *Rassenkunde*, 1934) vroegtijdig met elkander vermengd; ook is reeds in de vroeg-dynastische periode de uiterlijke cultuur in die mate tot een eenheid saamgegroeid, dat al de verschillende rassen op dezelfde wijze daaraan deel hebben, zooals de opgravingen op den Tell Harīri (*Ma'eri*) vergeleken bij die van Chafadje (*Akšak*) aangetoond hebben [2]).

Dat men in Mesopotamië in het derde millennium vóór het begin van onze jaartelling behalve de Oriëntalieden in hun verschillende groepen [3]) twee of drie verschillende andere rassen moet onderscheiden, is vooral door de opgravingen van H. Frankfort in Chafadje, Ishchali en op den Tell Agrab hoe langer hoe duidelijker gebleken. Met opzet zijn in onmiddellijke aansluiting van plaat XXV en XXVI van dit Jaarbericht op plaat XXVII en XXVIII met vriendelijke permissie van Professor Frankfort enkele afbeeldingen toegevoegd, die voor het eerst in de *Illustrated London News* van 12 een 26 September 1936 gepubliceerd zijn.

1) Het eerste en in de heuvellanden ten Noorden en Oosten van Mesopotamië wellicht oudste type is het Armenoïede, dat men binnen de perken van dezen cultuurkring als het 'Proto-Subareesche' zal mogen kenschetsen. Hierbij behooren de

[1]) F. M. Th. Böhl, *Zwei sumerische Neuerwerbungen des Leidener Altertumsmuseums*: Oudheidkundige Mededeelingen, Nieuwe Reeks X, 2, 1929, p. 87—92.

[2]) Vgl. A. Parrot, *La civilisation mésopotamienne*: Revue d'Assyriol. XXXI, 1934, p. 180—189.

[3]) Proto-Akkadiërs, Akkadiërs, Amorieten.

zoogenaamde 'vogelgezichten' met de opvallend groote en gebogen neuzen en de lage en terugwijkende voorhoofden. Voorbeelden hiervan zijn het (zeer gestileerde) hoofdje uit Bismaja (*Adab*) in het Rijksmuseum te Leiden en het vrouwtje uit Chafadje (uit de Djemdet Naṣr-periode), dat op plaat XXVII *b* afgebeeld is. Het zou een vergissing zijn, als de historicus op dit 'voor-Aziatische ras', zooals o.a. H. F. K. Günther dit doet, laag wilde neerzien [1]). De opgravingen in de onderste lagen van den Tell Halaf, Arpachīja, Tepe Gawra en ook Susa hebben aangetoond, tot welke praestaties deze Proto-Subareeërs in staat zijn geweest.

2) Als het (ook wat de chronologische volgorde in Mesopotamië betreft) tweede type zal men de Oriëntaliede groep van het M e d i t e r r a n e ras moeten beschouwen, die de Syrisch-Arabische steppen — het zoogenaamde Westland — bewoonde [2]). Het zijn kleine menschen met smalle gezichten en hooge voorhoofden, vrij groote en slechts weinig gebogen neuzen. Indrukwekkende voorbeelden van dit type vindt men op plaat XXVII *a* en XXVIII *c* [3]). Ook in dit geval zijn de vormen van den schedel en van het gelaat blijkbaar gestileerd en geïdealiseerd. Terwijl de profielvorm van de 'vogelgezicht-menschen' bijna cirkelvormig is geteekend, is hier in bewuste tegenstelling met dit type de smalte van het gelaat en de hoogte van het voorhoofd opzettelijk overdreven. Meer met de werkelijkheid overeenkomstig is blijkbaar het eerste stuk uit onze Leidsche verzameling geweest, dat op plaat XXV *a* en *b* afgebeeld is. Jammer is in dit geval slechts de gehavende toestand: de afgebroken neus en de leege oogholten. Dat hier iemand van deze tweede groep afgebeeld is — afbeeldingen, die zeldzamer zijn dan die van menschen der eerste en vierde groep — is niet twijfelachtig.

3) Het derde type is ontstaan uit de vermenging van de beide vorige en kan ondanks zijn ruime verspreiding niet als een eigen en constant ras beschouwd worden. Liefst zou men deze kruising, die vooral bij volken, die Semietische talen spreken, wordt aangetroffen, als S e m i e t i s c h kenschetsen [4]). De onderlinge vermenging der beide groepen moet in Beneden-Mesopotamië reeds vóór 3000 v. Chr. (in de Djemdet Naṣr-periode) hebben plaatsgehad. Onder de nieuwste vondsten van den Tell Agrab zullen wel de zittende man op plaat XXVII*c* en wellicht ook het vrouwtje op plaat XXVIII*a* en *b* en in ieder geval de man op plaat XXVIII*d* tot deze groep geteld moeten worden. Deze beeldjes zijn uit de vroegdynastische periode, nog vóór de dynastie van Akkad. Het 'Semietische' element is immers geenszins jonger dan het 'Sumerische'.

4) Want het vierde type, dat men liefst als het eigenlijk 'Sumerische' zou willen kenschetsen, komt eerst duidelijk aan het licht door de afbeeldingen (vooral uit Telloh) uit de tweede helft van het vroegdynastische tijdperk en daarna vooral uit de periode van het Nieuw-Sumerische rijk. Dit is het zoogenaamde 'Gudea-type', waarvan het standbeeld van den vorst Gudea in de Glyptotheek te Kopenhagen een der treffendste voorbeelden is. De bolvormige schedels, de fijnbesneden gelaatstrekken met kleine neuzen, de eenigszins scheeve oogen zijn onmiskenbaar. Moeilijker is de rangschikking, vooral ook omdat hierbij problemen komen kijken, waarvan ik de moeilijkheid reeds in de *Mededeelingen en Verhandelingen* No. 1 van ons Gezelschap (p. 1—12) uiteengezet heb. Als wij dit type (trouwens ook om taalkundige redenen) het T u r a n i s c h e (Toeraansche) noemen, zullen wij niet ver bezijden de waarheid zijn. Van Indo-Europeesche (Indo-Germaansche) of Noordelijke invloeden ('Nordischer Einschlag') is bij de Sumeriërs gedurende het derde vóór-christelijke millennium nog geen sprake. Een goed voorbeeld van dit Turanische type is nu, ondanks den geschonden toestand,

[1]) Over de beteekenis juist van deze bevolkingsgroep en haar invloed vindt men talrijke gegevens bij E. Speiser, *Mesopotamian Origins*, 1933, en thans bij A. Ungnad, *Subartu*, 1936.

[2]) *Homo mediterraneus var. orientalis* volgens Reche. Op dezelfde wijze is het zoogenaamde Dinarische ras slechts de Europeesche variant van het voor-Aziatische.

[3]) Vgl. ook bij H. Frankfort, *Archeology and the Sumerian Problem* p. 10, fig. 1 de beide typen No. 1 en 2 naast elkander (beeldjes uit Chafadje).

[4]) Terwille van het misbruik en het misverstand zou het echter overweging verdienen de uitdrukkingen 'Semieten' en 'Ariërs' uit de wetenschappelijke terminologie te schrappen. Hiermede is het zelfs een anders eenzijdige geleerde als H. F. K. Günther eens; vgl. zijn *Rassenkunde des deutschen Volkes*, 16de ed., 1934, p. 358 noot 1: '. . . Heute ist die Bezeichnung arisch wissenschaftlich unbrauchbar geworden und ihre Anwendung ist d r i n g e n d z u w i d e r a t e n. . . . Die Bezeichnung "Semiten" ist aber in der Rassenkunde ebenfalls aufgegeben worden . . . .'. (Spatieering door G.).

het op plaat XXV *c* en *d* afgebeelde tweede hoofdje uit onze verzameling. Ook de torso in het Leidsche Museum en het op plaat XXVI afgebeelde beeldje uit mijn verzameling zullen tot deze groep hebben behoord. Talrijke andere voorbeelden vindt men vooral in de catalogus van het Louvre en thans ook, in uitstekende reproducties, in het aanbevelenswaardige werk van Ch. Zervos, *L'Art de la Mésopotamie* (Parijs, Editions Cahiers d'Art, 1935).

Nadat wij deze vier typen opgeteld en de afbeeldingen op plaat XXV—XXVIII uit dit oogpunt gerangschikt hebben, kunnen wij verder volstaan met een korte beschrijving van de op plaat XXV en XXVI afgebeelde voorwerpen uit onze verzameling.

1) Plaat XXV *a* en *b*: Het door ons bij het type No. 2 (het Oriëntaliede type van het Mediterrane ras) gerangschikte hoofdje is in de natuurlijke groote afgebeeld. De hoogte is 5.5 cm, de breedte (van het gelaat) 3 cm, de breedte van het profiel 3.4 cm. Het materiaal is lichte kalksteen. De oogen zijn met schelpen ingelegd geweest. Men lette op het lange en smalle gelaat en ook op het ontbreken van kunstbaard of pruik: niet alleen de lippen en de kin, maar ook het hoofd zijn kaal geschoren.

2) Plaat XXV *c* en *d*: Dit bij het type No. 4 (het Turanische ras) gerangschikte hoofdje is bijna in zijn natuurlijke grootte afgebeeld. De hoogte is 6.4 cm, de breedte van het gelaat 3.5 cm, de breedte van het profiel niet minder dan 6 cm. Het materiaal is dezelfde kalksteen, van iets donkerder tint. De oogen zijn in de steen zelf bewerkt, zoodat men waarschijnlijk voor de pupillen met beschildering kon volstaan (dus geen ingelegde schelpen). Eigenaardig is het ronde gat, dat van de kale kruin af door het geheele hoofd is geboord. Ook deze vorst — stellig ouder dan Gudea — is kaal geschoren.

Hier doet zich nu een eigenaardig geval voor. Een bijna identiek hoofdje, dat zeer zeker bij het onze behoort en denzelfden persoon voorstelt, bevindt zich in de verzameling van den Heer G. F. R e b e r in Lausanne, Dit stuk werd door D. Opitz in het *Archiv für Orientforschung* (deel VII, 1931/32) afgebeeld en beschreven [1]). Wij kunnen zijn zeer uitvoerige beschrijving van dit (trouwens op juist dezelfde wijze gehavende) stuk in de particuliere collectie te Lausanne hier niet herhalen. Opitz acht het stuk uiterst belangwekkend, ook al terwille van de anthropologische en physiologische en physiognomische studiën, die men daaraan zou kunnen vastknoopen. Al hetgeen hij hierover opmerkt, is ook op ons exemplaar toepasselijk. Alleen zijn opmerking: 'Man wird unter den sumerischen Köpfen lange suchen müssen — es sei denn, es handele sich um Köpfe ein und derselben Person wie bei Gudea — ehe man ein einigermassen ähnliches Gegenstück findet' werd spoedig door de feiten weerlegd. Want het gezochte pendant bevindt zich thans te Leiden. Opitz dateert het stuk uit de (vroeg-dynastische) periode vóór de dynastie van Akkad en vergelijkt het o.a. met het bekende beeld van *Kurlil* uit Tell el-Obaid. Met nadruk wijst hij ook op het feit, dat het hoofd 'ausgefüllte, nicht eingelegte Augäpfel und Augenbrauen besitzt', hetgeen volgens hem in dit vroege tijdperk zeldzaam is.

Deze beide stukken in Lausanne en in Leiden behooren dus bij elkaar. Met vreugde hebben wij de gelegenheid aangegrepen in dit *Jaarbericht* het Leidsche exemplaar te publiceeren en tevens een poging te wagen, de anthropologische bijzonderheden op grond van de onderzoekingen der laatste jaren nauwkeuriger te bepalen dan Opitz dit zes jaar geleden had kunnen doen.

Men zou zich nog kunnen afvragen, waarom dan dezelfde persoon — want de echtheid van beide stukken is niet twijfelachtig — zich twee keer heeft laten afbeelden. Hier bieden vooral de verschillende standbeelden van Gudea weer de beste analogie. De vorst heeft niet slechts één keer in het heiligdom in de onmiddellijke nabijheid van het godenbeeld zijn standbeeld laten plaatsen, maar het zijn een aantal grootere en kleinere standbeelden geweest, waardoor hij achtereenvolgens met de verschillende bewegingen (vooral handbewegingen) van de aanbidding en van het offer werd voorgesteld. Door de magische kracht van het beeld, dat immers volgens de antieke wereldbeschouwing een gedeelte van het wezen bevat, stond hij daardoor

[1]) Dietr. Opitz, *Altorientalische Altertümer der Sammlung G. F. Reber in Lausanne*: Archiv f. Orientforschung V, p. 224—238, en wel aldaar Talel IX 1 en 2 en de beschrijving op p. 228 vlg.

niet slechts zelf voortdurend als het ware voor het aangezicht van de godheid, maar ook de heilige handeling van den eeredienst werd daardoor als het ware voortdurend verricht. Terecht heeft Eckhard Unger, die op deze denkbeelden voor het eerst heeft gewezen, kunnen spreken van een *kinematographische Erzählungsform in der altorientalischen Relief- und Rundplastik* [1]). Verschillende standbeeldjes van denzelfden persoon met telkens eenigszins gewijzigde houdingen waren hiervoor onmisbaar en het is slechts te betreuren, dat de lichamen, die bij deze hoofden in Leiden en Lausanne behooren, verloren zijn gegaan.

3) Plaat XXVI *a*, *b*, en *c*: Ter vergoeding van dit zooeven betreurde gemis zien wij hier, hoe wij ons het bij deze hoofden behoorende lichaam moeten voorstellen. Het figuurtje is nog weer kleiner; het formaat en de kwantiteit zijn voor de magische uitwerking ten slotte van minder belang. De hoogte van dit hoofdelooze figuurtje is slechts 10 cm, de grootste breedte aan de voorzijde 4 cm en in profiel 4.5 cm. Het figuurtje staat tegen een leuning aan, die aan de achterzijde een eigenaardig ornament vertoont. Het belangwekkendst is de kleeding: de voor de sacrale kleederdracht der oude Sumeriërs karakteristieke rok, die oudtijds eenvoudig een schaapsvacht (aanvankelijk wellicht met veeren versierd) geweest is. Het aan het Sumerisch ontleende woord voor dit kleedingsstuk is *kuannakku* (in het Akkadisch *aguḫḫu*). Dit woord *kuannakku* schijnt, zooals St. Langdon indertijd aantoonde, in den vorm van *καυνάκης* overgenomen te zijn in het Grieksch.

Belangwekkend is de houding der handen. Het is de houding van den aanbidder, die met eenigszins opgeheven en gevouwen handen voor het godenbeeld staat. Om de linkerpols is een koord gewonden, dat omlaag hangt. Wellicht is het echter eerder (zooals b. v. een vergelijking met het standbeeld van Gudea in de verzameling Stocklet in Brussel aantoont) de zoom van het gewaad, waarmede de linkerarm bedekt is, terwijl de rechterarm met den schouder en den hals onbedekt blijft. De houding van de vingers, hoewel onduidelijk, wijst naar de archaïsche (oud-dynastische) periode. Want zelfs over het onderdeel van *Die Händehaltung der menschlichen Figuren* in de Babylonische kunst van het derde millenium vóór Chr. bestaat reeds een monographie en men kan het tijdperk op grond van dergelijke gegevens reeds met vrij groote zekerheid bepalen [2]). Iets soortgelijks geldt van de lengte van den rok. Zooals S. Corbiau [3]) aflevering 2 van den tweeden Jaargang van het tijdschrift *Iraq* aangetoond heeft, vereischte de mode tegen het eind van de oud-dynastische periode telkens langere rokken, ook voor de mannen. Ons beeldje moet dus evenals het onder No. 2 besproken hoofdje uit de eeuw vóór de dynastie van Akkad (dus vóór 2560 v. Chr. volgens de meest waarschijnlijke berekening) gedateerd worden.

Men ziet, hoe buitengewoon belangwekkend zulk onaanzienlijke en bovendien gehavende stukken zijn kunnen, indien men maar de geheimen daaraan weet te ontlokken.

Leiden F. M. TH. BÖHL

DE GRANAATBOOM IN DEN TUIN VAN KONING ASSURBANIPAL

Vgl. No. 3, blz. 150 vlg. en pl. XIII

Op grond van de nieuwe gegevens in het op pg. 263 aangehaalde werk van den Heer C. J. Gadd is hier misschien ook een enkele aanteekening op zijn plaats over den *Granaatboom in den tuin van koning Assurbanipal*: het reliëf, dat zich sedert Januari 1935 bevindt in de Assyriologische Werkkamer (vgl. *Jaarbericht* No. 3, p. 150 vlg. en plaat XIII). Ook over het beroemde reliëf met de voorstelling van *Assurbanipal in zijn priëel* kan men zich nu pas op grond van de fragmenten en van de teekeningen (door Boutcher), die door Gadd op pl. 39—42 (vgl. p. 193 vlg.) bijeengebracht zijn, een beter denkbeeld vormen. Men moet ook in dit geval betreuren, dat ook dit kunstwerk, dat de opgravers blijkbaar bijna nog in zijn oude pracht moeten hebben gezien, niet beter bewaard is gebleven. Het zijn, zooals nu blijkt, drie paneelen geweest,

1) Eckh. Unger in het *Oppenheim-Festschrift* (1933), p. 127—133.
2) Dietr. Opitz, *Studien zur altorientalischen Kunst:* Archiv f. Orientforschung VI (1930/31), p. 59 vlg.
3) S. Corbiau, *Sumerian dress lengths as chronological data*, Iraq 3, p. 97—100.

waarvan het bovenste als middelstuk de beroemde scène van Assurbanipal met zijn gemalin aanzittende aan den feestelijken maaltijd bevatte. Rechts en links kan men nog meer aanvullen, o. a. rechts door het in *Jaarbericht* No. 3, pl. XIII*d* afgebeelde fragment uit het Berlijnsche Museum. Het middelste paneel toont muzikanten en hovelingen onder cypressen, palmen en granaatappelboomen. Hierbij behoort waarschijnlijk het andere Berlijnsche fragment en vooral ook onze granaatappelboom, thans in de Leidsche Werkkamer (*Jaarbericht* No. 3, pl. XIII *b* en *c*). Zelfs de plaats, waar dit Leidsche stuk bij de rest aansluit, kan men op grond van de nieuwe gegevens met groote waarschijnlijkheid bepalen: Gadd, *a. w.*, pl. 42 (*British Museum*, 124922), links aan het middelste paneel! Op het onderste paneel ziet men de voorstelling van een dicht rietmoeras met wilde zwijnen. F. M. TH. B.

ALLARD PIERSON MUSEUM

ARCHÆOLOGISCH MUSEUM DER UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

129—131 Sarphatistraat

(Correspondentie-adres: Prof. Dr G. A. S. Snijder, Allard Pierson Stichting, Amsterdam O., 33 Weesperzijde)

In zijn woord *Ter Inleiding* van *Egyptische Oudheden*, den beschrijvenden catalogus van de verzameling van den heer W. A. van Leer te Amsterdam, heeft reeds Dr van Wijngaarden er op gewezen welk een belangrijke plaats het Allard Pierson Museum inneemt in het wetenschappelijk en kunstzinnig leven, dat onze hoofdstad haar bijzondere bekoring weet te geven. Hoe dit bezit door de Amsterdammers zelf gewaardeerd wordt, daarvan legde de oprichting en legt de bloei van de Vereeniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum getuigenis af. Daarnaast is nu een ander bewijs gekomen, dat eenerzijds getuigt van de activiteit van de directie met haar staf, versterkt door professor Lunsingh Scheurleer en mejuffr. Prins de Jong, anderzijds van den trots op dit bezit bij enkele Amsterdammers levend, die het mogelijk hebben gemaakt dat reeds nu een *Algemeene Gids* den bezoekers ten dienste staat, terwijl om met den heer Snijder te spreken 'een ongewoon rijke illustratie' de herinnering aan het bezoek levendig kan houden.

De redactie van het Jaarbericht meent den niet-Amsterdammers onder de lezers een dienst te doen, wanneer zij in het bijzonder van de verzamelingen Egyptische oudheden, die klein is vergeleken met het geheel waar classieke archæologie het voornaamste bestanddeel vormt, een kort resumé geeft in een overzicht naar de tijdsorde der voorwerpen. In de Gids zelf is de verdeeling naar de aard der voorwerpen de volgende.

Steenen wapens en werktuigen — Vazen van steen en aardewerk — Sculpturen van steen, stuc en hout — Voorwerpen van faience — Huisraad van brons — Plastiek van brons — Halskettingen — Amuletten — Oesjepti-figuren — Sarcophagen, doodenmaskers en mummie-etiketten,

Praehistorisch: *Palæolithisch*, 3—6 messen met gebogen snede (Fayoem), 1—2 pijlpunten van verschillenden vorm; *neolithisch*, 5 geslepen rechthoekige beitel, 7 leien schminktablet.

Vroeghistorisch: 78—79 halskettingen uit schelpen, 23 liggende leeuw van ivoor; *Iste Dynastie*, 69 koperen beitel uit Abydos, 8 beenen staafjes tot een spel behoorend.

Oude Rijk: 70 bronzen spiegel, 16 steenen hoofdstut, cylindrische steenen potten; *IIIde Dynastie*, 10 groote cylindrische steenen vaas; *IVde Dynastie*, 19 rondo op draaischijf gemodelleerde schaal; *IVde—Vde Dynastie*, 24 kalksteenen kopje, 25 houten figuur.

Midden Rijk: 26 kop en relief, 81 kralen uit bleekblauwe faience.

Hyksos tijd: aarden vat met gekruiste lijnen.

Nieuwe Rijk: *Algemeen*, 12 bolvormig steenen zalfpotje, 22 busvormige kruik, 29 fragment van koningskop van rooden steen, knielend figuur van Amenemheb, priester van Amnon, 72 bijna vierkante bijl, 82 net van kralen voor mummie; *XVIIIde Dynastie*, 66 scarabee ter herinnering aan huwelijk van Amenhotep, 67 leeuwenjachtscarabee; *el-Amarna*, 9 steenen werktuigen, voorraadspot met blauw geschilderde

lotuskransen, 27 kleine reliëf van de hand van leerling, 28 reliëf met schets van profiel van Ichnaton en kop van jongen man, 62 halsketting en fragmenten van Bes-figuren uit faience, 63 fragmenten van vogels en visschen, 71 bronzen werktuigen, 60 vloerbedekking van stuc uit het paleis, beschilderd met plantaardig ornament, 68 matrijzen voor scarabæen, amuletten en beeldjes; *XIXde—XXste Dynastie*, Oesjepti-figuren o.a. 95; *XXste Dynastie*, 64 schijfjes van faience; *laat Nienwe Rijk*, 13 ingewanden-vazen.

Saïtisch: *Algemeen*, 15 steenen gerekte zalfpotjes, 31 groote steenen kop, 32—35 modellen, 36 Koningskop, liggende sphynx, 73 bronzen figuur van de godin Neith, 100 basalten sarcophaag; *XXVIste Dynastie*, steenen vaas met naam van Necho II; *Saietisch-Ptolemæisch*, 37 relief van in de handen klappende vrouwen, 38 uitpersen van lelies

Ptolemæisch: *Romeinsch*, 45 relief uit het 29ste jaar van Ptolemæus Auletes (51 v. Chr.), 42 Stèle met Tiberius aan Isis en Horus offerend, 43 Stèle met Domitianus (?).

Vanaf den Saïtischen tijd hebben wij slechts enkele opvallende stukken genoemd, vooral stukken betreffende de dooden en hun verzorging maken dit onderdeel verder belangrijk.

Hopenlijk zal het niet al te lang duren voordat het deel van den Algemeenen Catalogus, aan Egypte gewijd, gereed zal zijn en verschijnen zal. V. P.

EGYPTISCHE VERZAMELING VAN DEN HEER P. BRANDT

AMSTERDAM

Zie Plaat XXII

Het hier afgebeelde mummiemasker, dat door de markante trekken het gezicht een zoo levendige uitdrukking weet te geven, is van een lichtbruine kleur; resten van de oorspronkelijke vergulding zijn nog waar te nemen. Het materiaal is hout, vermoedelijk sandelhout. De hoogte is 30 cm en de breedte 23 cm.

Voor de functies van deze maskers in het geheel der lijkverzorging zie men de bladzijden 15—19 van de *Algemeene Gids* van het Allard Pierson Museum.

CONGRESSEN

IIde INTERNATIONAAL PRAEHISTORISCH CONGRES TE OSLO

Augustus 1936

Het is alleen pro memorie dat wij hier melding maken van het bovengenoemde congres. Wel hebben sommige van onze leden het bezocht, maar hun belangstelling was uitsluitend op andere secties gericht dan die van de gebieden, die de belangstelling van ons gezelschap hebben. Wij hopen op de behandelde onderwerpen te kunnen terug komen, zoodra het verslag van de zittingen verschenen is; nu beperken wij ons tot eenige beschouwingen in het algemeen.

Wanneer men het programma ook van dit congres vergelijkt met die van andere internationale congressen, vooral die gewijd aan exacte wetenschappen, dan valt het op, hoe de organisatie met de laatstgenoemden verschilt. Het verschil uit zich in de opvatting van den taak van de leiding; men wil zoo min mogelijk aan het toeval iets overlaten.

In de eerste plaats worden de résumés van de lezingen en voordrachten van te voren gedrukt en den toekomstigen bezoekers toegestuurd. Men is dus voorbereid of kan het zijn, op wat de referent in het midden brengt en kan zoodoende de discussie op een hooger niveau brengen. In de tweede plaats worden door het congresbestuur bepaalde onderwerpen aan de orde gesteld; de behandeling kan dan tweeërlei zijn: of slechts uitgenoodigden houden een voordracht, terwijl de discussie volgt na afloop van alle voordrachten; of er wordt een rapporteur benoemd, die verslag uitbrengt over

de verschillende meeningen, ze als het kan met elkaar in overeenstemming brengt en de leiding behoudt van de discussie die na zijn verslag zich ontspint.

Het lijkt mij, dat wanneer bij het praehistorisch congres een onderwerp als de verhoudingen van de Babylonisch—Egyptische[1]) betrekkingen of de Babylonisch—Indische[2]) aan de orde was gesteld, dit ten zeerste verhelderend op deze problemen zou gewerkt hebben, Bij zulk een gelegenheid heeft men de vertegenwoordigers bijeen, maar doordat zij bij een andere sectie ingeschreven zijn, kunnen zij hoogstens in een particulier gesprek het onderwerp aanroeren.

Maar hoe belangrijk het is, ook in een sectie zelf zulke algemeene besprekingen te houden, is wel gebleken op het XVIIIde Orientalisten Congres te Leiden gehouden. Een van de meest geslaagde besprekingen was wel die, die buiten het programma om, aan de praehistorie van Mesopotamië gewijd.

VIIIste CONGRES VAN HET OOSTERSCH GENOOTSCHAP IN NEDERLAND

Leiden, 6—8 Januari 1936

Van de lezingen en voordrachten gehouden op dit congres, verscheen een verslag. Daar dit niet in den handel is, is het een bijzondere tegemoetkomendheid, dat het Bestuur van het Oostersch Genootschap een aantal exemplaren ervan aan ons Gezelschap ter beschikking heeft gesteld. Wij kunnen dus hier volstaan met een overzicht te geven geordend naar de volgorde, in het Jaarbericht in gebruik.

AEGYPTE: Philologie, Dr A. de Buck, *Een merkwaardige passage in de „Coffin Texts"*; Archæologie, Dr W. D. van Wijngaarden, *De zoogenaamde beeldengroep van Mert-Sefs in het Rijksmuseum van Oudheden.*

ALGEMEEN: Ir R. J. Forbes, *Archæologie en Exacte Wetenschappen.*

VOOR AZIE: Philologie, Prof. Dr J. L. Palache, *De beteekenis van de muis in 1 Sam. 6*, Ds Th. C. Vriezen, *De boom der Kennis, des Goeds en des Kwaads*, Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *De vijftig namen van Marduk*[3]), Prof. Dr G. Dossin, *Observations sur la sémantique du mot accadien šadū „montagne"*, B. A. van Proosdij, *Parellele trekken in de gedichten van Homerus en de hymnisch-epische stijl in Babylon.*

IRAN, Prof. Dr E. Herzfeld, *Iranische Kunst und Religion und die Inschriften*, idem, *Die Einwanderung der Iranier*, Dr J. H. Kramers, *De naam van den god Ahuramazda.*

Dr A. Roes: *Eenige vroeg-Christelijke symbolen.* V. P.

DOORNER ARBEITSGEMEINSCHAFT

Bij gelegenheid van de jaarlijksche bijeenkomst van de Doorner *Arbeitsgemeinschaft* op Huize Doorn van 29 October tot 1 November 1936 heeft Z.M. de Keizer een lezing met lichtbeelden gehouden over *Das älteste Königtum in Mesopotamien.* Andere lezingen over het oudste Koningschap in Ægypte, Israël, Griekenland, Italië, bij de oude Ariërs en Germanen werden gehouden door de hoogleeraren Altheim (Halle), Böhl (Leiden), Kerényi (Boedapest), Lommel (Frankfurt/Main), Naumann (Bonn), Otto (Königsberg), Reinhardt (Franfurt/Main), Vollgraff (Utrecht). Prof. L. Frobenius gaf een overzicht over zijn expedities naar Afrika. B.

---

[1]) Cf. G. Conteneau, *A propos d'un cylindre de la collection Newell — Le couteau de Gébel el-Arak*, Revue d'Assyriologie XXXII, 1935, 152—154.
A. Scharff, *Neues zur Frage der ältesten ägyptisch-babylonischen Kulturbeziehungen*, Zeitschrift für ägyptische Sprache 71, 1935, 89—106

[2]) Verg. H. Frankfort in aanvullend rapport over zijn opgravingen in Irâq, *American Journal of Semitic Languages* LIII 1, October 1936, p. 68.

[3]) Verschenen in *Archiv für Orientforschung* XI, 1936, blzz. 191—218.

In den afgeloopen cursus vervolgde Dr de Buck zijn college 'Egyptische Geschiedenis en Beschaving' over de behandeling van het Nieuwe Rijk; Professor Böhl had tot onderwerp gekozen 'den Sumerischen Godsdienst'.

Te Leiden werden de volgende examina afgenomen; tweemaal candidaatsexamen Egyptisch, een candidaatsexamen semietische letteren met Assyrisch als examenvak, een doctoraal geschiedenis met Hethietisch en Hethiethische geschiedenis als bijvakken. Aan de Vrije Universiteit te Amsterdam werd een doctoraal-examen Semietische letteren afgenomen, waarbij de oude Geschiedenis in het centrum stond.

De volgende lezingen kwamen tot onze kennis:

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. Archæologische lezingen en cursussen:

Dr W. D. van Wijngaarden, *Een veelbesproken monument uit den Pyramidentijd in het Rijksmuseum van Oudheden* (27/10-'36).

Mej. M. Werbrouck, Brussel, *L'art égyptien à la XIe dynastie* (10/11-'36).

Rijksmuseum „Huis Lambert van Meerten", Delft:

P. Intveld, scheepsarchitect, *Bestaat er verband tusschen de Egyptische en Vikingschepen* (28/10-'36).

Dr W. D. van Wijngaarden, *Egyptische teeken- en schilderkunst.*

Mevr. J. J. Irish Stephenson-Hagen, *Het zien van Egyptische Kunst* (2/12-'36).

Andere organisaties:

Dr W. D. van Wijngaarden, *De Obelisk in het Oude Egypte* (N.C.R.V. 6/12-'35).

Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *De techniek van het opgraven, in verband met de nieuwste onderzoekingen in Mesopotamië, Syrië en Palestina* (Natuurkundig Genootschap, Leeuwarden, 12/12-'35).

idem, *De opgravingen in Mesopotamië* (Volksuniversiteit, Veendam, 12/12-'35).

Prof. Dr Tr. Nábělek, Brunn, *Mesopotamien und Persien in Wort und Bild* (Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging, Rotterdam 7/1-'36) [1]).

Dr J. G. de Lindt †, *Egyptische en Babylonische Geneeskunst* (Vereeniging „Nederland-Egypte", Amsterdam. 29/1-'36).

Prof. Dr O. Neugebauer, Kopenhagen, *Vóór-Grieksche Wiskunde* (Philosophische Faculteit van het U.S.C. in samenwerking met „Plato", Utrecht 15/2-'36). *Astronomie in de Oudheid* (Leidsch Univ.-fonds, St. „Het Ned. Historisch Natuurw. Instituut" Leiden, 18/2-'36) [2]).

Prof. Dr J. Simons S. J., *Opgravingen te Ghassoel* (Societas Classica, Nijmegen, 1/4-'36) [3]).

Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Mesopotam. Frühgeschichte* (Anth. Gesellschaft, Frankf./Main, 17/7-'36) [4]).

Dr W. van Bemmelen, *Pyramiden als Koningsgraven* (Genootschap 'Oefening Kweekt Kennis', 's-Gravenhage' 16/11-'36) [4]).

GEZELSCHAPSMEDEDEELINGEN

ALGEMEEN OVERZICHT. In de jaren 1935 en 1936 is „Ex Oriente Lux" uitgegroeid tot een instelling, die een groot deel van de kringen omvat, die zich voor de beschavingen van de oude landen in het Nabije Oosten interesseeren. Tot onze vreugde is de steun van het Nederlandsche publiek blijven toenemen, zoodat de voortzetting van onze werkzaamheden in haar tegenwoordigen vorm verzekerd is. Bemoedigend is ook, dat vele particulieren ons gezelschap met hun bijdragen steunen. Zoodoende hebben wij thans den grondslag van datgene bereikt, wat wij ons in 1933 voor oogen stelden: „een band te vormen tusschen alle personen in den lande, zonder onderscheid van confessie of maatschappelijke positie, die zich interesseeren voor de beschavingen van Voor Azië en Egypte". Op dezen grondslag willen wij onze verdere werkzaamheden opbouwen! — Het totaal aantal contributanten bedraagt thans 710, waarvan 62 leden en leden-begunstigers, 6 correspondeerende leden, 19 donateurs en 623 begunstigers. In den loop van 1936 hebben een aantal begunstigers hun bijdrage verhoogd, hetgeen ons tot groote dankbaarheid stemt. — De winst- en verliesrekening en de balans geven een overzicht van den financieelen toestand, die bevredigend te noemen is. Tot leden van de kas-commissie zijn voor 1937 benoemd de heeren Th. Folkers en Ir R. J. Forbes.

STUDIEKRINGEN EN CORRESPONDENTSCHAPPEN. Naast de reeds bestaande studiekringen te Leiden, Groningen, Nijmegen en Amsterdam zijn in 1936 ook kringen ingesteld te 's-Gravenhage (o. l. v. van den heer K. C. A. Collette, met 100 deelnemers) en te Rotterdam (o. l. v. van den heer A. A. Kampman, met 50 deelnemers), terwijl eind 1936 te Utrecht een definitieven studiekring gevormd werd o. l, v. Prof. Dr. Joh. de Groot en Mej. Dr. A. Roes. In Bergen-op-Zoom werd een nieuw correspondentschap ingesteld; getracht zal worden in dit jaar in alle belangrijke plaatsen een correspondent te benoemen.

[1]) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 8/1-'36 Ochtendblad. Voor de discussie aan zijn voordracht op pg. 119[2] vermeld, *Proceedings* I, Leiden 1936, blzz. 203—204 [2]) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 19/2-'36, Ochtendblad. [3]) *Bulletin Antieke Beschaving* XI, 1936, 26—27. [4]) *Vaderland*, 17 November 1936, Ochtendbl. B.

OOSTERSCH GENOOTSCHAP IN NEDERLAND. In het afgeloopen jaar werd de bepaling, dat onze leden-medewerkers tevens lid zullen zijn van het O.G. gehandhaafd, terwijl ook de geldende financieele overeenkomst gecontinueerd werd. Het achtste congres van het O.G., dat van 6 tot 8 Januari 1936 te Leiden werd gehouden, werd door velen onzer leden bezocht, terwijl door de welwillendheid van het bestuur van het O.G. een groot aantal onzer begunstigers in staat was de openbare- en sectielezingen te bezoeken.

PUBLICATIES. In 1936 verscheen „Jaarbericht no. 3", terwijl als tweede en derde aflevering in de serie „Mededeelingen en Verhandelingen" uitkwamen: „Drie Eeuwen Egyptologie in Nederland" van de hand van Dr. W. D. van Wijngaarden, en „Egyptische Oudheden", beschreven en verzameld door W. A. van Leer, met een voorwoord van Dr. W. D. van Wijngaarden. In Rondschrijven nrs. 16, 17, 18, 19, 22 en 23 verschenen de inleidingen tot de lezingen onzer sprekers, terwijl wij in Rondschrijven no. 15 een overzicht gaven van de opgravingen in Ur en Tell el-Obeid. Eind December publiceerden wij in Rondschrijven no. 25 de verslagen van de lezingen in het najaar 1936, terwijl in Februari uit zal komen een Overzicht van de opgravingen in Medinet Habu (Egypte). — Daarnaast konden wij aan onze contribuanten tegen een geringe vergoeding de volgende uitgaven aanbieden: *Geschichte des Bitumens; Copper through the Ages; Verslag van het Achtste Congres van het Oostersch Genootschap 6-8 Januari 1936; Mededeelingen uit de Leidsche Verzameling van Spijkerschrift-Inscripties, Deel II en III; Betrachtungen zur Leidener Keilschriftsammlung.*

LEZINGEN. In 1936 werden door de studiekringen de volgende lezingen georganiseerd:

Amsterdam,	10 Februari	— Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Schets der Mesopotamische cultuurgeschiedenis (5000-1200)*;
Nijmegen,	18 „	Prof. Dr J. Simons S. J., *Palestijnsche steden op Egyptische tempelmuren*;
Leiden,	20 „	
Groningen,	10 Maaart	— Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *Schets der Sumerische cultuur- en wereldbeschouwing*;
Nijmegen,	19 Maart	Prof. Dr H. Ranke, *Die Anfänge religiöser Vorstellungen in Ægypten*;
Leiden,	24 „	
Amsterdam,	25 „	
Amsterdam,	14 Mei	Dr J. H. Kramers, *Iran in geschiedenis en sage:*
Nijmegen,	26 „	Ds J. M. Gerritsen, *Egyptisch Tempelritueel*;
Groningen,	28 October	Dr M. A. Beek, *Sporen van anti-semietisme in het Oude Testament*;
Amsterdam,	30 „	Dr A. de Buck, *Egyptische praehistorie*;
Den Haag,	10 November	Prof. Dr F. M. Th. Böhl, *De oudste geschiedenis van het Heilige Land;*
Nijmegen,	14 „	Ir R. J. Forbes, *Metalen in de Amarna-brieven*;
Leiden,	19 „	Dr G. van Hoorn, *Kreta in geschiedenis en kunst*;
Groningen.	2 December	Prof. Dr. G. van der Leeuw, *De strijd tusschen Horus en Seth volgens den Chester-Beatty-Papyrvs*;
Amsterdam,	7 „	Prof. Dr A. W. Bijvanck, *Egypte en de Grieksche kunst*;
Den Haag,	8 „	Dr J. H. Kramers, *Iran in geschiedenis en sage*;
Nijmegen,	15 „	Prof. Dr J. Simons S. J., *Palestina en de Exodus in het licht der jongste onderzoekingen*;

SAMENWERKING MET ANDERE INSTELLINGEN. Bij de organisatie van de lezingen van Professor Hrozný werkten wij te Leiden samen met de *Vereeniging voor Wetenschappelijke Voordrachten* en het *Oostersch Genootschap*, en te Nijmegen met de *Societas Classica*. Voor de lezingen van Professor Ranke verkregen wij te Nijmegen steun van de *Societas Classica*, terwijl te Amsterdam de *Vereeniging Nederland-Egypte* de bijeenkomst met onze medewerking organiseerde. Sedert October 1936 trachten wij in Den Haag tot samenwerking te komen met de *Vereeniging ter bevordering van de kennis*

der Antieke Beschaving, welke tot nu toe beperkt bleef tot het uitwisselen der convocaties.

BIBLIOTHEEK. Er is besloten een begin te maken met de vorming van een handbibliotheek, waarvan onze reeds voorhanden boeken en tijdschriften den grondslag zullen vormen. Ieder onzer leden en begunstigers wordt uitgenoodigd aan de inrichting en vermeerdering van deze bibliotheek zijne/hare medewerking te verleenen. Reeds nu wisselen wij onze publicaties uit tegen enkele buitenlandsche tijdschriften; getracht zal worden in deze richting verder te gaan. Wij zouden het bijzonder op prijs stellen van de door onze leden uitgegeven boeken en tijdschriften telkens één exemplaar te mogen ontvangen; vooral de dissertaties onzer leden zouden wij gaarne in onze bibliotheek zien opgenomen. Nadere mededeelingen zullen per rondschrijven volgen; het secretariaat verstrekt gaarne verdere inlichtingen.

Door de vriendelijke bemiddeling van Professor Frankfort heeft de redactie van het *American Journal for Semitic Languages* overdrukken op eenzijdige bedrukte kolommen van de door haar gepubliceerde opgravingsberichten aan ons gezelschap ter beschikking gesteld. Deze zijn uitgeknipt en daarna opgeplakt in kaartregister gebracht. Door een subsidie van de Assyriologische Werkkamer waren wij in staat de eerste acht rapporten te laten overtikken, zoodat nu een geheel verkregen is, dat reeds van groote waarde blijkt te zijn.

Winst- en Verliesrekening over het vereenigingsjaar
1 September 1935—31 Augustus 1936

Verliezen		Winsten	
1. Contributie aan het O.G.	f 250.—	13. Subsidie van het O.G. .	f 225.—
2. Publicatie Jaarbericht n° 3	- 1023.09	14. Subsidies lezingen . . .	- 77.50
3. Publicatie „Drie Eeuwen Egyptologie in Nederland"	- 289.90	15. Contributies 1935—'36 a. Leden . . f 348.50	
4. Verzending en bindwerk	- 197.05	b. Entreégelden - 27.50	
5. Organisatie der lezingen	- 297.81	c. Donateurs . - 172.50	
6. Druk- en stencilwerk . .	- 169.53	d. Begunstigers - 1481.43	
			- 2029.93
7. Abonnementen en lidmaatschappen . . .	- 43.44	16. Contributies 1936—'37 .	- 174.—
8. Porti en propaganda . .	- 201.87	17. Advertenties	- 74.75
9. Reiskosten	- 36.89	18. Verkoop publicaties . .	- 449.11
10. Algemeene onkosten . .	- 35.69	19. Diversen	- 11.—
11. Afdracht Reservefonds .	- 530.50	20. Saldo vorig vereenigingsjaar	- 44.06
12. Voordeelig saldo . . .	- 9.58		
	f 3085.35		f 3085.35

Balans per 31 Augustus 1936

Debet		Credit	
1. Kas en giro	f 9.58	6. Crediteuren	f 176.16
2. Reservefonds.	- 840.19	7. Kapitaal	- 1405.01
3. Debiteuren	- 106.40		
4. Voorraad publicatie . .	- 550.—		
5. Bibliotheek	- 75.—		
	f 1581.17		f 1581.17

De kas-commissie:
(w.g.) H. BRONGERS
(w.g.) TH. FOLKERS

Leiden, 16 December 1936
De secretaris-penningmeester:
(w.g.) A. A. KAMPMAN Jr

STAAT VAN LEDEN ENZ.

COMMISSIE VAN ADVIES:

Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Groenhovenstraat 18, Leiden
Dr A. de Buck, de Mey van Streefkerkstraat 1A, Leiden

BESTUUR:

B. A. van Proosdij, voorzitter, Roodborststraat 16, Leiden
A. A. Kampman Jr, secretaris-penningmeester, Burg. Meineszlaan 59a, Rotterdam-W., gironummer: 229501
J. M. A. Janssen Pr., 2de secretaris, Hooigracht 15, Leiden

STUDIEKRINGEN:

Leiden: o.l.v. B. A. van Proosdij, Roodborststraat 16, Leiden
Groningen: o.l.v. D. H. Groen, Nieuwe Kerkhof 37, Groningen
Nijmegen: o.l.v. Prof. J. Cools O.P., Driehuizerweg 145, Nijmegen
Amsterdam: o.l.v. Ir R. J. Forbes, Haringvlietstraat 11,Amsterdam-Z.
's Gravenhage: o.l.v. K. C. A. Collette, van Pabstlaan 36, Voorburg
Rotterdam: o.l.v. A. A. Kampman, Burg. Meineszlaan 59a, Rotterdam-W.
Utrecht: o.l.v. Prof. Dr Joh. de Groot, Willem de Zwijgerlaan 3, Utrecht

in oprichting:

Pretoria: o.l.v.Prof. Dr B. Gemser, Universiteit, Pretoria
Alexandrië: o.l.v. Dr W. Doorenbos, Rue Ekbal 5, Alexandrië

CORRESPONDENTSCHAPPEN:

Amsterdam (Sted. Univ.): M. Odenwald, Valeriusstraat 40, Amsterdam
Amsterdam (Vrije Univ.): H. H. Grosheide, Amsteldijk 85, Amsterdam
Arnhem: Dr J. J. Koopmans, Boulevard Heuvelink 122, Arnhem
Bergen-op-Zoom: Dr. A. N. Borghouts, Auvergnestraat 16, Bergen-op-Zoom
Dordrecht: Dr J. Nat, Cronjéstraat 2 rood, Dordrecht
Haarlem: vacant
Kampen: S. J. Ridderbos, Vloeddijk 61, Kampen
Luik: Prof. Dr G. Dossin, Wandre bij Luik
Maastricht: Ir F. B. J. M. Moubis, Markt 17a, Maastricht

LEDEN-MEDEWERKERS:

Alexandrië: Dr W. Doorenbos
Amsterdam: Mej. H. Boas, Ir R. J. Forbes, H. H. Grosheide, I. L. Seeligmann, Mej. C. E. Visser
Amstelveen: Mevrouw Dr A. N. Zadoks-Josephus Jitta
Anlo: Dr M. A. Beek
Berkenwoude: Ds P. A. H. de Boer
Blija: Ds Kr. Strijd
's Gravenhage: Mej. L. R. van den Bergh, L. G. Leeuwenburg, Prof. Dr C. W. Lunsingh Scheurleer, Ds Th. C. Vriezen
Haaren: Prof. Dr W. Grossouw
Haarlem: H. de Greeve Pr.
Hooge Zwaluwe: Ds A. R. Hulst
Leiden: Th. Folkers, J. M. A. Janssen Pr., B. A. van Proosdij, Mej. V. R. Spatkowa
Nijmegen: Prof. Jos. Cools O. P.
Oxford: Mrs. N. Griffith, Prof. Dr E. van der Meer O.P., Prof. Dr J. Simons S.J.
Rome: Mrs Dr E. Douglas van Buren
Rotterdam: A. A. Kampman
Steggerda: Ds K. Roubos
Voorburg: K. C. A. Collette
Wassenaar: K. Huibregtse
Weerselo: Ds H. A. Brongers
Wichmond: Ds J. M. Gerritsen
Zandvoort: A. E. Thierens
Zeist: J. G. Guttling, Mej. Dr A. Roes

LEDEN-BEGUNSTIGERS:

Amsterdam: Mr D. Boltjes, W. C. Brezisinska Smithuyzen, H. van den Eerenbeemt, R. Kan, H. K. van der Kolk, W. J. G. van Meurs, M. Odenwald, J. Oderwald, Dr G. Oorthuys, A. M. van der Zanden.
Batavia: Th. A. Busink
Bergen-op-Zoom: A. N. Borghouts
Bussum-Naarden: Ir H. Eilers, Mevr. A. G. de Meester-Kollewijn
Culemborg: Dr A. van Selms
Dordrecht: Ds A. J. W. van Ingen
's-Gravenhage: J. Doorschodt, I. Hartog, C. C. van Slooten
Groningen: Rijksuniversiteitsbibliotheek
Heiloo: P. A. de Lange
Hilversum: Prof. P. van der Wielen
Leiden: Rijksuniversiteitsbibliotheek
Rotterdam: Mr G. H. Lambert
Schiedam: N. C. Eijsbergen

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

Ankara: Prof. Dr B. Landsberger
Berlijn: Prof. Mr Dr Paul Koschaker
Leipzig: Prof. Dr Johannes Friedrich
Parijs: F. Thureau-Dangin
Praag: Prof. Dr Bedřich Hrozný
Utrecht: Henri Asselberghs

DONATEURS:

Amsterdam: D. H. van Dam, W. A. van Leer, Edwin vom Rath
Bennebroek: Mevr. Cat. Bar.esse von Pannwitz
Brussel: La Fondation Egyptologique „Reine Elisabeth"
Doorn: Hofmarschallamt Haus Doorn
Eindhoven: Dr A. F. Philips
's Gravenhage: Z. E. Nicolas G. Khalil Bey,

Mevr. H. van den Bergh-Ornstein, Jhr Mr C. H. J. van Haeften, Koninklijke Luchtvaart Maatschappij
Heemstede: Mr J. Enschedé
Leiden: Assyriologische Werkkamer, Prof. Dr F. M. Th. Böhl, Mevr. M. M. de Vries-Vogel
Londen: Prof. Dr H. Frankfort
Parijs: Dr S. van den Bergh
Wassenaar: S. van den Bergh Jr

BEGUNSTIGERS:

Buitenland

Algiers: Prof. Mr G. H. Bousquet
Antwerpen: Dr W. Couvreur
Bazel: J. W. Beijen
Berlijn: A. C. Bakels, Prof. Dr Max Freiherr von Oppenheim, Frau Geheimrat B. Strauss-Springmann
Bhavnagar: A. Arensen
Bonn a. Rh.: Prof. Dr A. Baumstark, Orientalisches Seminar
Bourgh la Reine: Ir J. Jannette Walen
Brussel: W. M. Staring, Prof. Dr B. van de Walle
Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticano
Clarens: Dr Th. G. van Vogelpoel
Davos-Platz: Dr J. K. de Cock
Facous: Pater Jacob Muyser
Freiburg i. d. Schw.: Prof. Dr. F. M. Braun O.P., Prof. Dr M. van den Oudenrijn O.P.
Gent: Kunsthistorisch Instituut der Universiteit
Heidelberg: Universitäts-Bibliothek
Kaïn: Rév. Père Prof. A. G. Barrois
Kopenhagen: Dr Otto Koefoed Petersen, Prof. Dr O. Neugebauer
Lausanne: Prof. Dr R. Noordtzij
Leuven: Prof. Dr J. Coppens, Prof. Dr B. L. van Helmond, Dr W. Peremans
Londen: Dr Alan H. Gardiner
Luik: Mej. Hélène Danthine, Prof. Dr G. Dossin, Institut Supérieur d'Histoire de l'art et d'Archéologie de l'Université de Liège
Monaco: Dr A. Bredius
Oberaudorf a. I.: Prof. Dr F. W. Freiherr von Bissing
Potchefstroom: Prof. S. du Toit
Pretoria: Prof. Dr B. Gemser, Ds P. I. D. Weiss
Rome: Prof. Dr F. Ceuppens O.P., Prof. Dr G. Duncker O.P., Dr H. M. R. Leopold
Tübingen: Prof. Dr E. Littmann
Warschau: Prof. Dr Stefan Przeworski
Zürich: Prof. Dr J. G. Lautner

Nederland

Achterveld: Dr A. van de Born
Aerdenhout: J. Göbel, Prof. Dr F. W. Hudig, Dr H. Kraemer, J. P. Lettinga, Ir H. W. Slotboom
Alkmaar: S. P. Groen, Mr F. A. Josephus Jitta, Dr J. C. Kamerbeek
Almen: Ir J. Th. Joosting, Dr J. H. Semmelink
Amersfoort: H. D. Buurman Maj. d. Inf., Dr R. Miedema, Dr F. C. Unger, Prof. C. Wijker
Amsterdam: Allard Pierson Stichting, Het Amsterdams Lyceum, Universiteitsbibliotheek, Bibliotheek der Vrije Universiteit, St. Ignatius-College, R.K. Lyceum voor Meisjes, Vereeniging van Vrienden der Aziatische Kunst, Dr L. Alma, A. Andriesse, A. Ariëns Kappers, Prof. Dr C. U. Ariëns Kappers, Mej. T. Asser, P. Auerbach, Prof. Dr H. A. van Bakel, J. A. Bank, Mej. A. C. Bedet, A. M. Bent, E. Besse, Dr J. C. J. Bierens de Haan, Mej. B. Binger, Mr A. J. B. Blaisse, W. C. Bonebakker, T. de Boone, H. M. Braaksma, Paul Brandt, S. Breemer, Prof. Dr D. Cohen, J. Coops, Mr D. Crena de Jongh, Ds H. Dekker, N. Douwes, Dr J. D. Dozy, M. J. Dresden, Mevr. W. L. de Dreu-van Lierop, G. A. Dunlop, Ds F. Dijkema, Ds H. Dijkstra, Dr A. H. Edelkoort, Mej. C. Eitje, L. J. Elferink, Dr. W. J. M. Engelberts, H. F. Eijhuisen, Prof. Dr B. Faddegon, Ds T. Ferwerda, D. Friedmann, Dr W. Gaade, Prof. Dr C. van Gelderen, A. C. van Geijtenbeek, Mej. J. Groneman, E. Heldring, Prof. Mr. H. R. Hoetink, Mevr. M. A. Höweler-de Bruijn, Mr H. J. Hülsman, Dr I. de Iongh, Ds J. Kapteijn Dzn, B. M. Keezer, Mr R. E. Kielstra, F. S. Kloosterman, C. W. Krings, Dr N. D. van Leeuwen, Jhr Mr L. H. van Lennep, F. L. W. Maandag, J. Melkman, Ds W. H. A. Nelck, L. B. van Nierop, Dr D. R. Nijk, Mej. J. Ooijman, Ir L. L. E. Ornstein, Prof. Dr J. L. Palache, A. P. Peppink, Dr S. P. Peppink, J. D. D. Pruissen, P. J. Reimer, Mevr. A. C. Roodenburg-Joosten, Pater Dr A. J. Roos, A. Sarlouis, S. Seeligmann, Prof. Dr A. Sizoo, Dr K. F. Sparnaaij, W. Spijer, Mr. R. van Steeden, Prof. Dr P. Stegenga, W. Stern, Ir A. de Stoubendorff, Mevr. A. Swets-Tadema, G. Trouw, Dr W. J. Vetter, Prof. Dr H. Th. van Vollenhoven, Ir G. C. van Wageningen, G. Warnink, Dr J. C. Went, Dr B. Wielenga, Dr A. J. Westerman Holstijn, Jhr Dr P. J. van Winter, Prof. Dr R. H. Woltjer, Dr I. A. Wijsenbeek
Apeldoorn: Bibliotheek van de Theologische School der Chr. Gereformeerde Kerken, Stedelijk Gymnasium, Dr C. J. Bleeker, Dr P. de Koning
Arnhem: Dr J. H. Goedhart, Dr H. C. Funke, F. W. van der Haagen, Dr J. J. Koopmans, E. Menthen, Ds H. Snijder, Opperrabbijn J. Vredenburg
Baarn: Mevr. E. Boas-Kogel, A. Pierson, J. L. Pierson, Prof. Dr J. Wille
Bennebroek: H. Meijer
Bentveld: Dr S. Simons
Bergen (N.-H.): Dr J. Hemelrijk
Berlicum: Ds E. J. B. Janzen
Biggekerke: Ds G. W. Korevaar
De Bilt: Dr H. G. Beijen, Dr H. E. G. van de Meene, M. J. Top
Bilthoven: Prof. Dr J. G. van Appeldoorn, Dr W. J. Kernkamp
Blaricum: Prof. Dr G. van Rijnberk
Bloemendaal: Prof. Dr G. A. van den Bergh van Eijsinga, Ir W. L. Brocades Zaalberg, N. van Gelder, Dr C. A. Mees, E. A. Veltman
Boskoop: Dr D. Jacobs
Breda: Dr Ph. G. Gunning, Mej. Dr P. W. Moens, Dr J. H. Waszink
Buitenpost: Dr C. J. Goslinga
Bussum: J. H. Jongkees, J. C. M. Krook, O. D. ter Meulen, Prof. W. van der Pluijm, Prof. Dr J W. Pont, Mej. Dr Em. Schelts van Kloosterhuis, C. Wesseling Jr
Delden: Ds J. P. Enklaar
Delft: Dr J. W. Bierma, Prof. Dr Ir J. Boeseken, Dr W. H. Gispen, Ds L. J. Lammerink, Mevr. I. C. E. Peelen, L. A. Snijders, C Spoor, Prof. Dr Ir H J. Waterman
Dokkum: Ds J. H. Kroeze
Dordrecht: Openbare Leeszaal en Bibliotheek, W. den Boer, Dr A. Heyboer, E. B. Kamperman, B. J. Katan, Dr J. Nat, Ds J. Petri, J. van Waalwijk van Doorn
Driebergen: Prof. Dr Bern. Alfrink, M. van Notten

Driehuis: G. H. van Leeuwen
Egmond-Binnen: St. Adelberts Priorij
Eindhoven: Gymnasium Augustinianum, Dr J. C. B. Eijckman, Mevr. Ir E. Kann, Mevr. Ir K. C. Lambert-Anema, Mevr. A. M. Mulder-Swanenburg de Veije
Ellecom: Mevr. E. Massink
Enschede: Harry ter Kuile
Est: Dr G. Smit
Garijp: Ds K. Minnema
Gemert: J. B. Meekers
Gendringen: Dr J. van Dorp
Ginneken: Th. Kappers, H. J. Voskuil, Maj. d. Inf. O.I. L. b.d.
Gorinchem: Dr L. Rank
Gouda: Dr A. A. W. M. Lievegoed
's Graveland: G. Leonhardt
's Gravenhage: Bibliotheek der Nieuwe of Litteraire Societeit, Gemeentemuseum, J. C. H. Adelink, C. Adriaanse, Dr J. A. van Arkel, Dr A. A. Bake, H. A. Bakker, Mr G. F. W. van Berckel, Dr A. J. Bernet Kempers, Ds A. de Bondt, Ir G. J. van den Broek, Mej. Dr N. A. Bruining, Ir A. J. P. van den Burgh, J. Burgij, Mej. C. M. Cremers, P. H. L. Eggermont, Th. van Erp Luit-kol. b.d., Mevr. A. van Essen-van Tienhoven van den Bogaard, Mej. D. H. M. Feber, Gesandschaftsrat Dr G. P. Feine, J. van Gelder, Mej. J. M. van Goor, Prof. Dr Ir H. F. Grondijs, Mr P. G. van Harpen Kuijper, Dr M. M. den Hertog, J. B. van Heutsz, Dr J. Hofker, D. van Hoytema, Dr K. H. E. de Jong, Y. Kooistra, Mej. A. Koolen, N. Koomans, Alfred Koppel, Dr Alb. C. Kruyt, W. Lans Jr, L. Levisson, F. Lugt, I. Maarsen, A. J. de Mare, Mevr. E. van der Mersch-Schuurman, Mej. A. Mesters, Mej. H. Moormann, Mej. C. C. de Monchy, Dr Ir F. J. Nellesteijn, Ds Jac. van Nes Czn, F. L. van Nierop, T. Offeringa, Mr F. D. E. van Ossenbruggen, Mej. F. H. A. van den Oudendijk Pieterse, M. C. Perk, H. W. van Pesch, Dr A. Pit, D. A. M. G. Plancken Maj. d. Inf. b.d, A. C. J. van der Poel, Mej. Dr A. J. Portengen, Ds J. Ravesloot, Mevr. H. Rueb-van Dorp, Mr. C. J. M. Schaepman, A. Schoenlicht, M. Speijer, Mr B. Spier, J. W. Teilers, Mr T. M. E. Baron Testa, C. R. Tybout, C. F. Ph. D. van der Vecht, Maj. K.N.I.L. b.d., Mr. J. D. Verbroek, Th. A. Verdenius, Mr. Dr. L. E. Visser, Ir J. F. de Vogel, A. W. Volz, Dr W. J. de Wilde, Dr J. van IJzeren, Dr W. Zwier Wzn.
Groningen: Christelijke Hoogere Burger School, Kweekschool m. d. Bijbel, Prof. Dr L. H. K. Bleeker, G. J. Boissevain, D. Cohen, Mevr. Dr L. M. Coster-Wijsman, S.Dasberg, A. van Dokkum, T. J. Drent, Dr M. Engers, Dr A. E. van Giffen, D. H. Groen, H. T. ter Haseborg, H. W. Hielkema, G. Kaastra, Prof. Dr G. van der Leeuw, W. C. F. Metz, W. P. J. Osinga, Prof. Dr A. G. Roos, A. Scholtens, Ds J. Schoneveld, Dr S. Tromp de Ruiter, Prof. Dr J. Th. Ubbink, S. F. van Veenen, J. W. Verdenius, K. Weert.
Haarlem: Stedelijk Gymnasium, Ph. Beek, Dr H. Burg, Mr M. A. van Eck, Pastoor F. Filbry, M. Foeken, H. J. Heule, Dr F. C. Kuipers, P. C. Loof, H. Nijboer, Mevr. de Wed. M. R. Robbersten Oever, S. Simons, Prof. Dr J. H. Thiel, S. Ph. de Vries Mzn, L. van Weezel
Halfweg: E. Estié
Harderwijk: Dr J. W. van den Bosch
Hattem: J. Jaspers
Hedel (G): D. J. Baarslag Dzn
Heemstede: Ir L. W. Nijboer
Heerlen: Openbare Leeszaal
Helmond: A. H. J. Schouten
Hengelo (O): Mr Dr M. G. ten Cate
's Hertogenbosch: Pater Dr Anacletus, S. Heertjes
Heumen: Dr P. Smit
Hillegersberg: Ds D. J. Couvée, Mej. M. Jansen, W. J. C. van Prooijen, J. J. Siezen, C. W. Streef, Dr M. H. A. L. M. van der Valk
Hilversum: Prof Dr G. Chr. Aalders, Dr O. Damsté, Dr J. van der Hoeven Leonhard, W. F. Leemans, Dr F. W. C. L. Schulte, J. M. Smorenburg
Hoogezand: L. Alons
Kampen: Bibliotheek der Theologische School, T. J. A. Delhaas, Prof. Dr S. Greijdanus, Dr J. J. Itjeshorst, Prof. Dr J. Ridderbos
Landsmeer: Mevr. E. C. J. Odinot-Prins
Laren (G): Dr O. Noordmans
Laren (N.-H.): W. J. Meister
Leeuwarden: Buma Bibliotheek, Mej. A. Boerema, Nanne Ottema, H. Plantinga, Prof. Dr C. G. Wagenaar
Leiden: Handelswetenschappelijke Bibliotheek, W. M. J. Alvares Correa, Mevr. Prof. Dr S. Antoniades, Dr C. van Arendonk, Prof. Dr J. N. Bakhuizen van den Brink, A. Barendrecht, Prof. Dr C. C. Berg, Dr D. E. Bosselaar, Mej. J. S. B. Böhl, H. Brander, T. Bruinsma, Dr H. E. Buiskool, Prof Dr A. W. Bijvanck, Mevr. G. C. du Croix, Dr M. David, Mej. E. P. Dietz, Prof. Dr J. J. L. Duijvendak, Prof. Dr B. D. Eerdmans, Jhr Prof. Dr W. J. M. van Eysinga, J. Ginsberg, Mej. W. A. V. de Haze Winkelman, A. C. Heij, D. van Heijst, R. A. Kern, J. C. Kist, Ir A. Krantz, Prof. Dr W. B. Kristensen, Prof. Dr N. J. Krom, E. S. de Lint, Mej. C. E. te Lintum, Mej. M. J. van Lohuizen, H. M. Markusse, Mej. W. Metzelaar, Prof. Dr A. W. Nieuwenhuis, J. A. van Nieuwenhuijzen, E. D. Ninck Blok, Prof. Mr J. C. van Oven, G. Quispel, Prof. Dr J. Rahder, Prof. Dr Ph. S. van Ronkel, Mej. H. J. Roosenburg, B. L. Sanson, Mej. C. J M. Schulten, A. A. C. Sier, Prof. Dr G. J. Thierry, Prof. Dr J. Ph. Vogel, C. J. J. G. Vosmaër, W Th. van der Windt, Mej. T. G. Wijbenga, Prof. Dr N. van Wijk, Dr C. J. Wijnaendts Francken, J. Zandee
Leimuiden: Ds J. G. Aalders
Leusden: Ds P. Hofstede
Lonneker: J. H. van Heek
Loosduinen: A. Endtz, arts
Maasluis: D. J. Verboom
Maastricht: Middelbare Kunstnijverheidsschool, Dr J. Brinkhoff, Dr J. J. de Jong, Dr A. Kessen, Ir F. B. J. M. Moubis, Dr L. de Vreese
Merkelbeek (L): Carmelietenklooster
St. Michielsgestel (N.-B.): Dr C. J. M. J. van Beek
Mook: O. A. E. Baron van Verschuer
Naarden: C. P. H. Groenendaal, Prof. Dr D. Hinloopen, Labberton, Dr R. N. J. Saal
Neuzen: Dr L. J. Cazemier
Nijkerk: Ds A. Hoeneveld
Nijmegen: St. Alfonsusseminarie, Eerw. Broeders van de Onbevlekte Ontvangenis, Prof. Dr L. Bellon, Pater A. Brenninkmeijer, H. J. H. van Buchem, Dr H. Diepen, Pater J. Eijckler, Prof. Dr Desiderius Franses O. F. M., Pater P. Gerrits, Jhr. J. A. I. H. Graafland, Pater Dr A. van der Griendt, Prof. Dr P. Heinisch, Mej. G. Jansen, Prof. Dr R. L. Jansen O.P., Pater Dr P. van de Kooij S.J., Prof. Dr G. Kreling O.P., Pater Dr Canisius van Lierde O.E.S.A., E. F. J. Lücker, Eerw. Zr Maria Jozefa, Prof. Dr Alph. Mulders, F. M. J. H. van Oppen, Ph. Rutgers, A. Salomons,

Jac. Schiphorst, Pastoor A. Suys, Dr W. Theunissen, Mevr. C. Voss-Lampe, Prof. Dr F. J. de Waele, Pater J. Wevers
Noordwijkerhout: L. O. Wenckebach
Oegstgeest: C. van de Beldt, Dr D. J. Blok, H. T. Damsté, Dr F. J. Fokkema, Dr J. H. Holwerda, Mevr. J. J. Irish Stephenson-Hagen, Prof. Dr J. P. B. de Josselin de Jong, Dr J. H. Kramers, B. J. van Linden van den Hoevell, M. J. F. Robijns
Oisterwijk: Dr E. J. Dijksterhuis
Oosterbeek: Dr E. D. Baumann, Dr E. J. Jonkers, J. J. Talsma
Oosterhout (N.-B.): St Paulus Abdij
Oosterland (Z): Dr W. H. Weeda
Oostkapelle: Ds F. Don
Oss: Ds Mr F. C. M. Boenders, J. C. Leuring
Oudenbosch: Ds G. C. Postma
Overveen: P. J. Roosegaarde Bisschop
Poeldijk: J. J. Kerbert
Rheden: Ds J. K. Buinink
Rotterdam: Gymnasium Erasmianum, Rotterdamsch Leeskabinet, Mej. A. J. Backer Dirks, Dr G. W. van Bleek, J. Blom, Mej. F. Bremer, Dr C. J. Bryce, A. E. Cohen, G. von Collani, Mej. M. van Dam, A. B. N. Davids, W. P. J. Erkelens, G. E. de Groot, K. H. de Haas, Ir M. Hannik, Mej. W. van Herpen, Ds A C. G. den Hertog, Ir W. F. van Hoogstraten, Dr R. Jacobsen, T. ten Kate, A. van Kersen, Pater Dr B. Kruitwagen O.F.M., Mr K. P. van der Mandele, Ir M. C. A. Meischke B.I., Ds F. C. Meijster, M. Schneider, L. Ph. Spildooren, P T. Stenstra, E. Stein, J. C. Trimp, Mej. E. Wesselink, D. L. van Wingerden, S. Wijnberg
Rijswijk: I. Snoek
Santpoort: J. P. Buwalda, Dr H. F. J. Lorang, K. Oud Gzn
Sassenheim: Mej. E. Pijpers
Schiedam: Stedelijk Gymnasium, Ds J. W. Tonsbeek
Schoondijke: Ds E. A. A. Snijdelaar
Serooskerke: Ds W. F. M. Lindeboom
Sluis: Ds M. J. Beukenhorst
Sneek: Ds H. Veldkamp, H. Wielenga Tzn
Soestdijk: A. Jekel, arts
Spijkenisse: Ds C. J. Gall
Stein (L): Pater Dr Adr. Drubbel M.S.C.
Stevensbeek: Pater Dr H. Warmerdam
Stevensweert (L): E. Wintjens Pr.
Terwaard (Fr.): S. J. Hoekstra
Tiel: Dr J. R. Buisman
Tzummarum (Fr.): Dr J. Schelhaas Hzn
Uitgeest: Ds J. H. Hanneman
Utrecht: Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ds R. E. van Arkel, Prof. Dr H. Bolkestein, Prof. Dr A. M. Brouwer, Mej. Dr J. M. van Gelder, Prof. Dr J. Gonda, Prof. Dr Joh. de Groot, Dr G. van Hoorn, Prof. Dr M. Th Houtsma, Prof. Mr Dr Th. W. Juynboll, Dr H. W. Obbink, Dr Th. W. L. van Ravesteijn, Dr E. Slijper, Prof. Dr W. Vogelsang, Prof. Dr C. W. Vollgraff, Prof. L. van Vuuren Sr, Prof. Dr H. Wagenvoort, Mevr. H. Waller-Pierson, Mej. C. de Witte, G. van Wijngaarden
Veendam: Dr H. Schreuder
Velp: S. J. F. Bosch
Velsen: Dr D. J. van Katwijk
Vierakker: Prof. Dr J. ter Heerdt
Voorburg: C. J. M. Collette Gen. Maj. der Art. b.d., O. L. Helfrich, Mej. E. L. Serton, Mevr. L. Trienekens-van Meijere
Vreeland: Dr J. Leunis Koole
Waarde: Ds A. E. V. Hoogenraad
Waddinxveen: Ds L. Vroegindeweij
Wageningen: Bibliotheek der Landbouwhoogeschool, Prof. Dr C. H. Edelman m.i., Dr J. M. van der Hoogt, Ds J. H. van der Wal
Warmond: H. Akersloot, Prof. Dr N. Th. Greitemann
Wassenaar: Mr A. Hijman, A. A. Kampman, Jhr. Ir H. Loudon, Dr W. H. Rassers, D. Riezebos, Mej. C. Snouck Hurgronje, P. C. Veltman
Witmarsum: Ds C. J. van Roijen
Wittem (L): Pater Boddeke
IJlst: Dr N. J. Hommes
IJmuiden: Mr Dr A. van der Flier GJzn
Zeist: Mevr. M. A. L. J. Cohen-Cuypers, Mr N. C. Kist, Prof. Dr H. Visscher
Zutphen: Stedelijk Gymnasium, Dr J. van der Hoeven, Dr J. J. van Manen, Ds C. J. van Paassen
Zwolle: S. J. S. Hirsch, Dr A. van Lokhorst, Dr J. Thijs

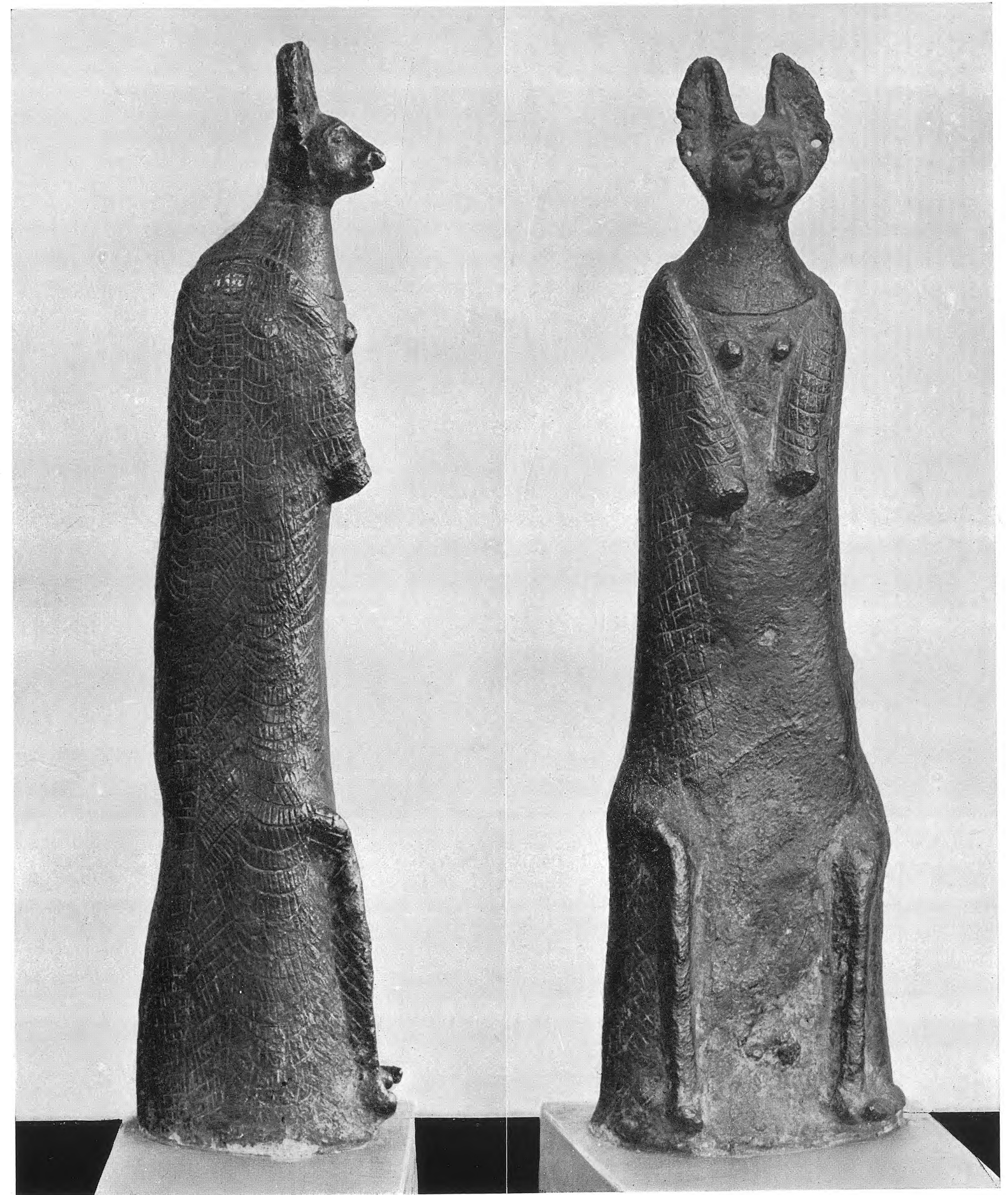
Nederlandsch Indië

Batavia: Dr K. G. Crucq
Blitar: Dr J. R. van Blom
Digoel: A. C. Salim
Solo: Dr H. J. de Graaf

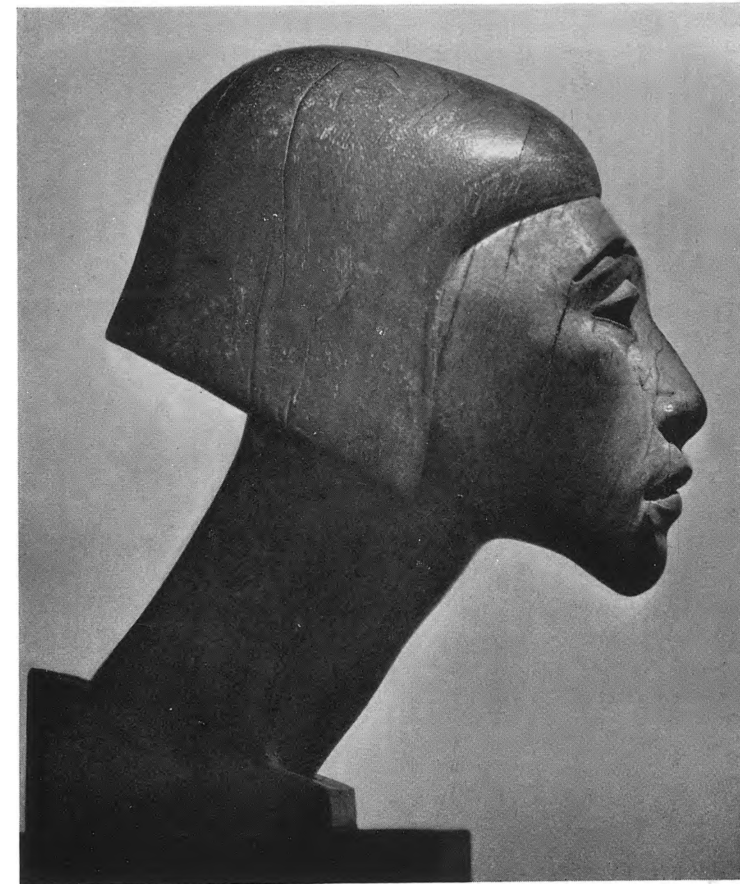
Afgesloten 15 December 1936. Totaal 710 contribuanten.

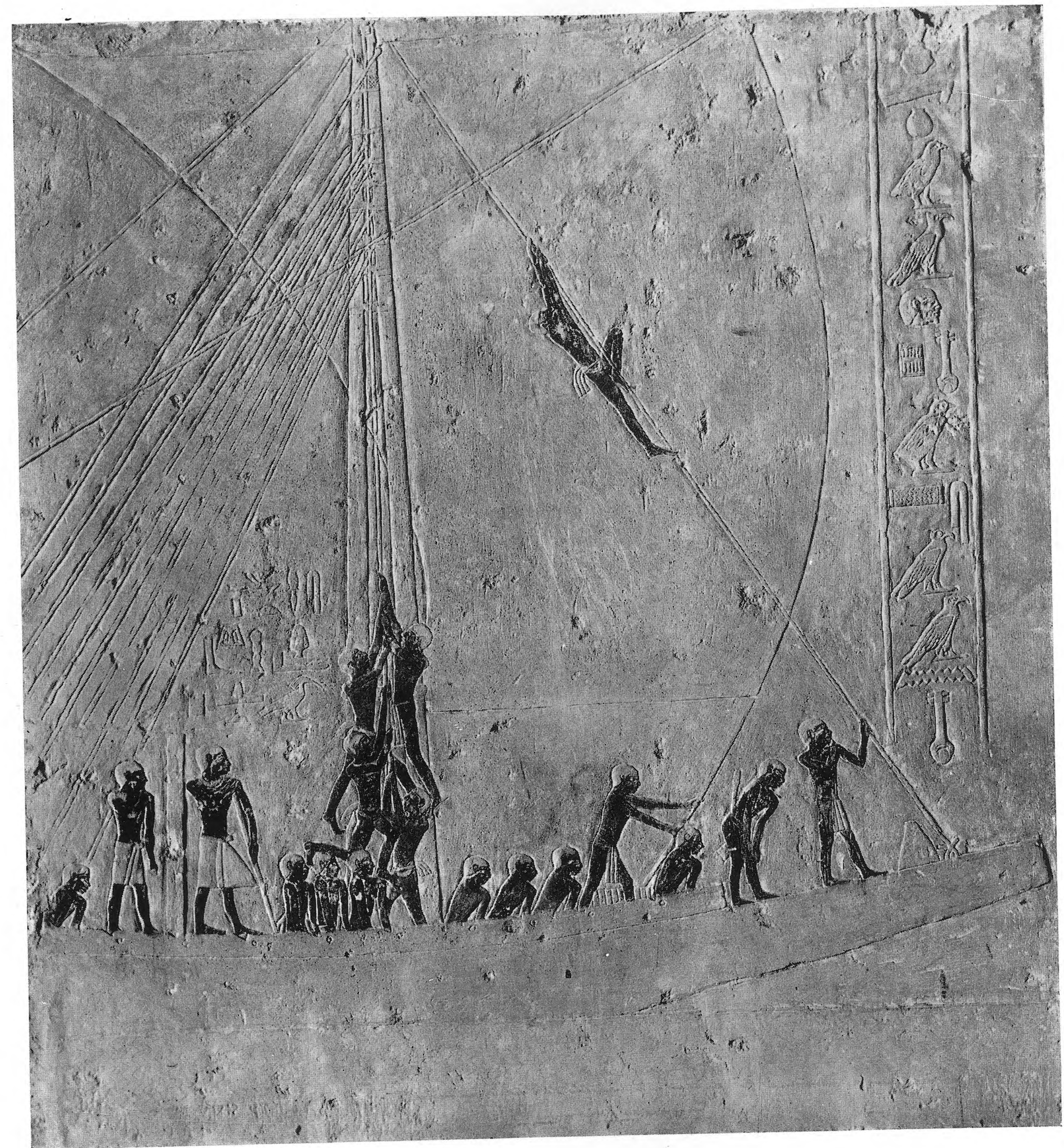
Egyptische kop van zwart graniet, Middenrijk
Aangekocht door het *Reuvensfonds* voor het *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*
zie pg. 262

Vleermuis
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
Catalogus nummer F 1933/6.1
zie pg. 261

Kopstuk van Egyptische harp, Tell el-Amarna
Musée du Louvre, Parijs
Verkleinde reproductie naar *Encyclopédie photographique* de l'art, pag 77
Photo André Vigneau — Uitsluitend recht van reproductie, *Editions T.E.L.* Parijs
zie pg. 182

Matroos die in het want klimt, A
Reliëf in de Mastaba van *Achethetep*, wand A; Oude Rijk
Musée du Louvre, Parijs
Encyclopédie photographique de l'art, pg. 22.
zie pg. 183

Matroos die in het want klimt, B
Museum te Brooklyn
zie Mededeelingen en Verhandelingen ,Ex Oriente Lux' I pg. 59

Mummiemasker uit Ptolemaeischen tijd
Collectie P. Brandt, Amsterdam
zie pag. 275

a b

c d

Oud Babylonische terracotta's
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
zie pg. 265

e f

g h

Oud Babylonische terracotta's
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
zie pg. 266

a

b

c

d

Sumerisch Beeldhouwwerk uit de Verzameling F. M. Th. Böhl, Leiden
(*a—b*) vroegdynastisch uit Chafadje
(*c—d*) nieuw-Sumerisch uit Telloh
zie pg. 266—270

a

b

c

Sumerisch beeldje uit Chafadje; Verzameling F. M. Th. Böhl, Leiden; zie pg. 266—270

a

b

c

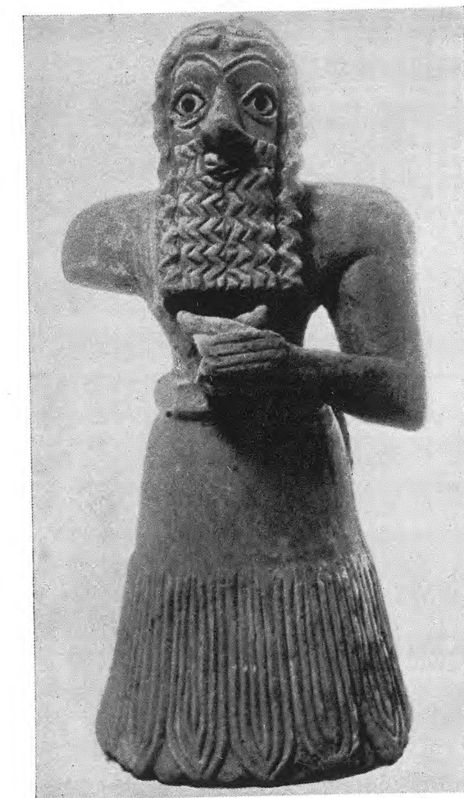
a en *c* Vroeg dynastisch beeldhouwwerk uit Tell Agrab; *b* Oudste beeldhouwwerk in steen, Chafadje *Oriental Institute... Chicago,* Expeditie 1935/'36; zie pg. 236 en 267 vlg.

a *b*

c

d

Vroeg-dynastisch beeldhouwwerk uit Tell Agrab
Oriental Institute . . . Chicago, Expeditie 1935/'36
Photo's platen XXVII en XXVIII ter beschikking gesteld door Prof. Dr H. Frankfort
zie pg. 236 en 267 vlg.

SCHEMATISCH OVERZICHT DER ONTWIKKELING VAN MIJNBOUW EN METALLURGIE IN DE OUDHEID

PERIODE	ONTGINNINGSMETHODEN	HULPWERKTUIGEN	GEWONNEN ERTSEN EN GESTEENTEN	METALLURGISCHE METHODEN	SIER- EN EDELSTEENEN
PALÆOLITHICUM	Opzoeken van rolsteenen. Dagbouw in trechtervormige schachten.	*Faustkeil* e.d., misschien houten en beenen graafstokken, daarna houweel van hertshoorn.	Vuursteenen, obsidiaan, etc. later ook oker en andere aardkleurstoffen.		Chalcedoon, kwarts, bergkristal, serpentijn, obsidiaan, pyriet, jaspis, steatiet, amber, jadeiet, calciet, amethist, vloeispaat.
NEOLITHICUM	Steengroeven, afsplijten van steenplaten. Dagbouw van groeven, hellende diepe gangen, geleidelijk schachten met gangen.	Steenen houweelen en hamers. Beitels, *Walzenbeil.*			Nephriet, turkoois, lapis lazuli, chloromelaniet (jade), sillimaniet, agaat, git.
PRAEDYNASTISCH	Ontwikkeling van ronde of vierkante schacht met gangen, luchttoevoer en stookkanalen, kunstmatige steunpijlers.	Steenen pikhouweel.	Goud en andere gedegen metalen. IJzer (?) en kopererts gewonnen aan de oppervlakte.	Koud hameren van goud, zilver, koper en meteoorijzer. Kroezensmelting van goud, zilver, ijzer (?), koper, antimoon.	Hæmatiet, rookkwarts, albast, carneool. Chrysocolla, granaat, malachiet, witte veldspaat, beryl.
KOPERTIJD ca. 3300—ca. 2150	Systematische ontginning van ertslagen. Trappenschacht. Opvulling van oude gangen met ganggesteente.	Voorbereiding van de ertslaag door „vuurzetten".	Malachiet, lapis lazuli, cupriet, chrysocolla (voor koper). Loodglans (voor zilver). Antimoonglans, cassiteriet (?) Absidiaan.	Toepassing oxydatie door natuurlijke trek. Smeedijzer uit magnetiet (?) Alliages (?) Vinding brons. Tinwinning (?)	Onyx, sardonyx, amazoniet, azuriet, callaïs.
BRONSTIJD ca. 2150—ca. 1250	Betimmering schacht (?) Ontwikkeling der drainage met emmers etc. Breede uitbouw der gangen.	Koperen werktuigen.	Cassiteriet, albast, marmer, steenzout, goudhoudend kwarts. Koperkies en andere sulfidische kopertsen.	Oxydatie in korte schachtoven, luchttoevoer door blaasbalg, koperwinning uit sulfidische ertsen „vóórroosten" van ertsen.	Bloedsteen, smaragd, magnesiet, topaas, chrysopraas.
VROEG IJZERTIJD ca. 1250—ca. 500	Speciale drainage gangen. Steengroeven worden grooter.		IJzerertsen aan aardoppervlakte. (Limoniet, pyriet, hæmatiet, etc.).	Verbreiding der smeedijzertechniek (uit Armenië?) Oppervlakkig „verstalen" van ijzer in houtskool omgeving.	Saphier, blauwe chalcedoon, rose kwarts, spinel. Diamant (?)
LATE IJZERTIJD ca. 500—ca. 50	Machinale drainage, transport en ventilatie. Steengroeven op zeer grooten schaal.	IJzeren werktuigen. In principe alle moderne vormen bekend.	Magnetiet en mangaanhoudende ijzerertsen.	Staalbereiding hooge schachtoven zonder luchttoevoer. Messing en kwikwinning.	Robijn, mosagaat, zirkoon. Opaal, aquamarijn. Meerschuim.
IMPERIUM ROMANUM	Waterraderen, waterladders, schepraderen etc. algemeen.				Aventurijn, katteoog, maansteen, blauwe spinel, spinel robijn.

Plattegrond van Uruk met stadsmuren
naar: A. NÖLDEKE, *Ausgrabungen in Uruk-Warka* 1934/35 Taf. I

ALGEMEENE WERKEN

Acta Orientalia, ediderunt societates orientalia batava, danica, norvegica, redigenda curavit STEN KONOW; four parts a year, about 400 pp. with exhaustive indexes. Price: *f* 12 per annum. For new subscribers Vols I—XIV, from *f* 168.— for only *f* 85.— net. Leiden, E. J. Brill

Studien, Orientalistische, ENNO LITTMANN zu seinem 60 Geburtstag ... überreicht ... herausgegeben von R. Paret. 1935. 1 pl. en Portret van Prof. Littmann. 8vo. II, 160 pp. *f* 6.—. In buckram *f* 7.50. Leiden, E. J. Brill.

Studien zur Geschichte und Kultur des nahen und fernen Ostens. PAUL KAHLE zum 60 Geburtstag überreicht .... herausgegeben von W. HEFFENING und W. KIRFEL. 1935. 3 tekstfiguren en portret van Prof. Kahle. VIII, 232 pp., *f* 9.—, in buckram *f* 10.50. Leiden, E. J. Brill.

RICHARD HENNIG, **Terrae incognitae,** eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorkolumbischen Entdeckungreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte. I. Altertum bis Ptolemeus. 1936. XII, 384 pp. 7 platen 8vo. — *f* 6.—, in buckram *f* 7.50 Deel II (200—1200 n. Chr.) ter perse. Leiden, E. J. Brill.

EGYPTE

H. P. BLOK, **De beide volksverhalen van Papyrus Harris,** 500 verso, *f* 5.—. (Academisch proefschrift). Leiden, E. J. Brill.

W. PLEYTE, **Papyrus de Turin,** facsimilés par F. Rossi. 1869—1876. 2 vols. in folio, *temporarily from f* 140.— *for f* 75.—. Vol. I. Text. IV, 252 pp. Vol. II. Atlas of 158 plates. — This facsimile edition of the famous Turin papyrus, with commentary and translation, is still very important, notwithstanding the new publication of G. Botti and T. E. Peet. Leiden, E. J. Brill.

IRENA LEXOVA, **Ancient Egyptian Dances.** Translation from Czech language by K. Haltmar. This work exhausts all the so far published picture-material regarding the ancient dancing.
84 pp. With 78 plates. Praag 1936, verkrijgbaar bij E. J. Brill, Leiden, *f* 2.—.

SYRIË EN PALESTINA

Dr J. NAT, **Hebreeuwsche Grammatica** voor Universiteit en Gymnasium en Themaboek bij de Hebreeuwsche Grammatica. Grammatica 1936. XII en 136 pp. 8vo. Prijs in fraai linnen band *f* 2.50. Themaboek 1936. Ongeveer 50 pp. Prijs *f* 0.50. Leiden, E. J. Brill.

L. D. STAAL, **Beknopte Hebreeuwsch-Nederlandsche Woordenlijst** voorzien van een praktische handleiding bij het vertalen van het Hebreeuwsch in het Nederlandsch. 1918, XXVI, 84 pp. Prijs *f* 0.90. Leiden, E. J. Brill.

Dr J. SIMONS S. J., **Opgravingen in Palestina.** De Standaard: „Met dit boek treedt de lezer 'het archeologische paradijs' binnen. Hij maakt kennis met de pioniers op dit gebied. Hij wordt ingeleid in de geschiedenis der Palestijnsche opgravingen. Hij ontvangt een overzicht van drie duizend jaren stoffelijke cultuur".
411 pgg. en 113 platen en kaarten op kunstdruk. — Ingenaaid *f* 8.75, ingeb. *f* 9.75. Roermond, J. J. Romen en Zonen.

G. JAHN, **Ueber den Gottesbegriff der alten Hebraeer und ihre Geschichtschreibung, allgemein verständlich dargestellt.**
1915. 8vo. XVI, 672 pp., Leiden, E. J. Brill — Prijs *f* 6.75

MESOPOTAMIË

Semitic Study Series: II. Ashurbanapal Annals *f* 3.50; V. Abu Habba Cylinder of Nabunaʾid *f* 2.50; IX. A. UNGNAD, Selected Babylonian Business and Legal Documents *f* 3.—; X. A. UNGNAD, Selected Business Documents *f* 3.-; XIV. W. J. HINKE, Selected Babylonian Kudurru Inscriptions *f* 4.25. Leiden, E. J. Brill.

J. G. LAUTNER, **Altbabylonische Personenmiete und Erntearbeiterverträge.**
1936. XX, 264 pp. 1 plate. 8vo, geb. *f* 10.—. Studia et Documenta ad iura orientis antiqui pertinentia I. This book is important for students of the history of law and sociologists but just as well for assyriologists. Leiden, E. J. Brill.

nagekomen advertenties:

EGYPTE

TH. A. BUSINK arch., **Het Ontstaan der Pyramide en over de pyramide van Cheops.** Voordracht gehouden voor den Nederlandsch-Indischen Architectenkring te Batavia op 2 November 1934. 8°, 44 pag., 2 platen, gecartonneerd f 1.25. Uitg. Noordhoff-Kolff, Batavia-C. (Voor leden etc. van „Ex Oriente Lux" f 1.—, uitsluitend per giro 229501, ten name van A. A. Kampman Jr, te Rotterdam.)

CLASSIEKEN

TH. A. BUSINK arch., **Prothuron. Inleidende studie over het Woonhuis in Oud-Griekenland,** 8°, XV, 160 pag., 7 platen, uitvoerige litteratuuropgave, gecartonneerd f 3.25. Uitg. Noordhoff-Kolff, Batavia-C. (Voor leden etc. van „Ex Oriente Lux" f 2.75, uitsluitend per giro 229501, ten name van A. A. Kampman Jr, te Rotterdam.)

„Een goed gedocumenteerd, vlot geschreven en zeer belangrijk werk, waarvan iedereen met belangstelling zal kennis nemen".

ter perse:

Seneca als Moralist, Stukken uit zijn proza, ingeleid door B. A. VAN PROOSDIJ. 8°, 160 pag., 1 plaat, woordenlijst, prijs circa f 3.—, Leiden E. J. Brill.

BOEKHANDEL

Altorientalische Texte und Untersuchungen, herausgegeben von BRUNO MEISSNER. 1916—1917. 4 parts (all published) VIII, 362 pp. 8vo., ƒ 7.50
I. BRUNO MEISSNER, Assyriologische Forschungen. 1916. pp. IV and 1—72. Die Assyrer und die Natur. Die fünfte Tafel der Serie ḫarra ḫubullum. Assyrische Schimpfwörter. Lexikographisches: 1. [ḫanzilatu]. 2 Kulu'u 3. pêmu 4 Kummatu. II. FRIEDRICH SCHMIDTKE, Asarhaddons Statthalterschaft in Babylonien und seine Thronbesteiguug in Assyrien 681 v. Chr. 1916, pp. IV and 73—138. III. WILHELM CASPARI. Thronbesteigungen und Tronfolge der israelitischen Könige. 1917. pp. 139—254. IV. SAMUEL GELLER. Die sumerisch-assyrische Serie Lugal-e ud me-lam-bi nir-gál 1917, pp. 255—362. Leiden, E. J. Brill.

R. J. FORBES, **Bitumen and petroleum in antiquity.** 1936. 54 text-figs., 2 maps, 6 tables, viii, 112 pp. 8vo. in buckram ƒ 2.— ($ 1.25; 5/—). „A most admirable monograph dealing with bitumen and petroleum from the earliest times," THE TIMES LITERARY SUPPL. Leiden, E. J. Brill.

MAXIMILIAN STRECK, **Die alte Landschaft Babylonien nach den arabischen Geographen.** 1900—1901. 2 vols. xx, xvi, 334 pp. 1 map. ƒ 6.—. Leiden, E. J. Brill.

A. E. THIERENS, **Astrology in Mesopotamian culture.** With an introduction by F. M. Th. Böhl. 1935. 2 tekst-figuren. 4to. XII, 60 pp. ƒ 2.50. Leiden, E. J. Brill.

M. MANILIUS, **Astronomica,** in het Nederlandsch vertaald door J. van Wageningen. 1914. 13 text-figs. 1 chart of the Northern and 1 of the Southern heaven on a loose leave. 8vo. XII. 168 pp. ƒ 2.70. Leiden, E. J. Brill.

ARABIË

CARL BROCKELMANN, **Geschichte der arabischen Litteratur,** Leipzig 1898—1901. 2 vols. 8vo. XII, 518; XII, 714 pp. bound in cloth. ƒ 27.50. For subscribers to the „Supplement-Bände", ƒ 22.— guilders in cloth. Leiden, E. J. Brill.

CARL BROCKELMANN, **Supplement-Bände zur Geschichte der Arabischen Litteratur.** The supplements will be published in about 25 parts of 64 pages 8vo each. 5 parts are published to date. ƒ 2.— a part for subscribers. The work will be ready in about two years. Leiden, E. J. Brill.

HET VERRE OOSTEN

Annual Bibliography of Indian Archæology for the year 1934. Volume IX by J. Ph. Vogel, N. J. Krom, J. H. Kramers, Naoshiro Fukushiwa, Bimala Churd Law, Herman Goetz, A. J. Bernet Kempers. 1936. xii, 168 pp. with 8 collotype pls. 4to. Price ƒ 6.— Previous volumes as far as available at ƒ 9.— A complete set of Vols. I—IX may be had at ƒ 70.—. The bibliography consists of two parts: a review of the years archaeological progress in India, Further India and Indonesia, and the bibliography proper, which treats also the adjoining territories: Iran, Turan, Afghanistan, Tibet, China and Japan. Leiden, E. J. Brill.

M. W. DE VISSER, **Ancient Buddhism in Japan,** sūtras and ceremonies in use in the seventh and eighth centuries A.D. and their history in later times. 1935. 2 vol. 8vo. XII, VIII, 768 pp. ƒ 22.— In Japansche zijde gebonden ƒ 25.— Leiden, E. J. Brill.

CLASSIEKEN

K. H. E. DE JONG, **Das antike Mysterienwesen in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung.** 2. völlig umgearb. und stark verm. Aufl. 1919. viii, 448 pp. 8vo. ƒ 10.—. The history of an antique phenomenon of prime importance: the mystery. Leiden, E. J. Brill.

Hermeneus-Serie H. J. Paris, Amsterdam:
I. Prof. Dr D. H. DAMSTÉ, **Marcus Minucius Felix.** Prijs geb. ƒ 3.25.
II. Prof. Dr H. WAGENVOORT, **L. Annaei Senecae-Divi Claudii Apocolocyntosis.** Prijs geb. ƒ 1.50.
III. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ Theophrastus-Zedeprenten, tekst en vertaling door Prof. Dr W. E. J. KUIPER. Prijs geb. ƒ 2.50.

Dr AEG. W. TIMMERMAN, **Homerus-Vertalingen.** Ilias, ing. ƒ 6.50, geb. ƒ 7.50. Odyssee, ing. ƒ 5,50, geb. ƒ 6.50. Uitgaven van H. J. Paris, Amsterdam.

Ter perse:
Dr C. W. LUNSINGH SCHEURLEER, **Een en ander over de wording van de Grieksche Kunst,** rede uit te spreken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleeraar in de Grieksche Archaeologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Prijs ƒ 0.75, (voor leden etc. van „Ex Oriente Lux" ƒ 0.50, uitsluitend per giro 229501). Leiden, E. J. Brill.

vervolg pg. 2 van den omslag

D. Inleidingen en Verslagen der lezingen in Rondschrijven:

n⁰ 10: Prof. Dr D. COHEN, *Alexander in de Siwa-Oase*, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 11: Dr A. DE BUCK, *De prophetische litteratuur der Egyptenaren en haar verhouding tot de propheten van Israël*, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 13: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, *Babylonische Prae- en Protohistorie*, 3 pgg., *f* 0.15.
n⁰ 16: Prof. Dr B. HROZNÝ, *Ueber die hethitischen Hieroglyphen*, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 18: Prof. Dr F. M. TH. BÖHL, *Schets der Mesopotamische Cultuurgeschiedenis*, 4 pgg., *f* 0.20.
n⁰ 19: Prof. Dr J. SIMONS S. J., *Palestijnsche steden op Egyptische tempelmuren*, 2 pgg., *f* 0.10.
n⁰ 22: Dr J. H. KRAMERS, *Iran in geschiedenis en sage*, 3 pgg., *f* 0.15.
n⁰ 23: Ds J. M. GERRITSEN, *Egyptisch tempelritueel*, 1 pg., *f* 0.05.
n⁰ 25: Verslagen der lezingen in het najaar van 1936, 6 pgg., *f* 0.30.

Voor toezending tusschen cartonnen *f* 0.10 extra

In bewerking:

E. Publicaties n⁰ 1: J. FRIEDRICH und P. KOSCHAKER, *Hethitische Gesetze* mit philologischem und juridischem Kommentar.

Publicaties n⁰ 2: F. THUREAU-DANGIN, *Textes Mathématiques Babyloniens*. (ter perse).

Publicaties n⁰ 3: A. DE BUCK, *Texts of the Egyptian Wisdom Literature*.

Gedrukt bij E. J. BRILL te Leiden